Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
2001 • ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТУДІЇ • 3

ГАЛИЧИНА ТА ВОЛИНЬ У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

До 800-річчя з дня народження Данила Галицького

Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України
2001 • ІСТОРИЧНІ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ СТУДІЇ • 3

ГАЛИЧИНА ТА ВОЛИНЬ У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ДО 800-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Львів 2001

ББК 63.3(4УКР)

Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького [Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. 3]. – Львів, 2001. – 252 с.

ISBN 966-02-2210-6

У збірнику публікуються матеріали конференції, присвяченої 800-річчю створення Галицько-Волинського князівства, яка проводилася у Львові 9-10 грудня 1999 р., а також резюме доповідей на конференції в Олеському замку 26 та 28 жовтня 2001 р. з нагоди 800-річчя від народження Данила Галицького. У статтях висвітлена політична, соціально-економічна та культурна історія Галицько-Волинської землі, значна увага приділяється добі князя і короля Данила.

Редакційна колегія:

Ярослав Ісаєвич (відповідальний редактор),
Микола Литвин, Леонід Мацкевий, Іван Патер, Юрій Сливка,
Володимир Петегирич (відповідальний секретар)

Книга підготовлена до друку в рамках проекту Державного фонду фундаментальних досліджень Міннауки і освіти України "Князь і король Данило Галицький: проблеми історії та культури суспільства, церкви, держави". Видано за сприяння Фонду Катедр Українознавства.

Medieval Galicia and Volhynia. Special issue of the "Studies in History and Culturology" published by the I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies and devoted to the 800th anniversary of the King Daniel's of Galicia birth. Edited by Iaroslav Isaievych. Lviv 2001.

The publication was supported by the Fundamental Research Fund, the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Ukrainian Studies Fund, Inc., an educational non-for profit USA charity advancing Ukrainian studies.

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.

Ярослав Ісаєвич

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО ДОБИ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО ТА ЙОГО НАЩАДКІВ

(Замість передмови)

У багатьох курсах історії України час існування Галицько-Волинського князівства чітко виділяється як окремий період, зокрема підкреслюється його значення в історії державності на українських землях. Однак в більшості праць йдеться головно про XIII ст. Те, що весь наступний період висвітлюється дуже побіжно, значною мірою пояснюється відсутністю щодо нього літописних повідомлень. Лише останнім часом сформувалися міждисциплінарні студії з використанням актових, наративних, археологічних та інших джерел XIII–XIV ст. З'явилися також оглядові праці про архітектуру, образотворче мистецтво, церковну музику на теренах князівства. Важливим осередком цих студій став Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, який є видавцем цього збірника.

Як відомо, протягом XIV–XV ст. політична ситуація на землях України неодноразово мінялася. Перші чотири десятиріччя XII ст. розглядаються багатьма істориками як заключний етап історії Київської Русі, культурне життя якої значною мірою становило єдиний процес і спиралося на традиції, що сформувалися впродовж кількох попередніх століть. Однак від другої третини XII ст. (переломною датою прийнято вважати 1132 рік – дату смерті великого князя київського Мстислава Володимировича, сина Володимира Мономаха) Київська Русь вже не була об'єднаною державою. По суті, державами стали удільні князівства. Вони мали власні війська, вели самостійну політику, як внутрішню, так і зовнішню, укладали міжнародні угоди [1]. У кожному з великих князівств, які утворилися на теренах, підвладних раніше Києву, утвердилася власна династія. В той же час, правителі найбільших князівств боролися за володіння Києвом, що не лише було престижним, але й давало реальні переваги: Київ залишався найбільшим економічним та культурним

центром, головне ж – осередком церковної адміністрації, оскільки тут була резиденція митрополитів [2]. Князь, який володів Києвом, номінально продовжував вважатися сюзереном усієї Русі, так само як князь, що володів Краковом, вважався сюзереном всієї Польщі. З 70-х рр. XII ст., князі, які на шляху до старшинства серед Рюриковичів здобували Київ, не завжди переносили туди свою резиденцію, а здебільшого залишались у власних столицях [3]. Оскільки Київ і його безпосередні околиці переходили з рук до рук, тут не змогла запанувати окрема династія.

З огляду на політичну історію в перших десятиріччях XIII ст. у межах тодішніх українських земель сформувалися три регіони. По-перше, це Київська і пов'язана з нею Переяславська земля, володарі яких постійно змінювалися, далі – Чернігово-Сіверщина, що впродовж цього часу знаходилася у володінні династії Ольговичів, і врешті – Галицько-Волинське князівство, яке утворилося 1199 року, коли волинський князь Роман Мстиславович опанував також Галицьке князівство. Чернігівські Ольговичі і галицько-волинські Романовичі вели між собою тривалу боротьбу за гегемонію. Головні епізоди цієї боротьби відомі, однак внутрішню державну політику можна більш-менш докладно схарактеризувати тільки на прикладі Галицько-Волинського князівства, оскільки тогочасне чернігівське літописання не збереглося.

XIII ст. для ряду країн Європи було в багатьох відношеннях переломним етапом у боротьбі монархів за утвердження їхньої влади та підпорядкування феодалів королівському авторитету. Подібні процеси простежуються і в Чернігівському та Галицько-Волинському князівствах. Романа Мстиславовича, який після об'єднання Галичини і Волині закріпив свій вплив також і в Києві, літопис називає великим князем, самодержцем усієї Русі. Слово "самодержець" (докладний переклад грецького слова "автократор") вживалося щодо імператорів Візантії та виражало рівень особистої влади князя. Прагненням до зміцнення міжнародного авторитету диктувалося коронування 1253 р. Данила Галицького і прийняття ним титулу короля [4].

У тогочасній Західній Європі паралельно з посиленням королівської влади відбувався процес формування станової монархії, яка забезпечувала юридичне підтвердження прав і ролі у державі феодалів і, певною мірою, міщан. На прикладі матеріалів, що стосуються Київщини і Галицько-Волинського князівства, видно, який істотний вплив

на хід державних подій справляли боярські роди, а подекуди й частина містичів – заможної верхівки міського населення, насамперед купців. На сторінки літопису потрапляли, насамперед, відомості про запеклу боротьбу князів з боярськими угрупованнями, що робили ставку на різних князів. Успіх або неуспіх окремих князів у міжусобній боротьбі значною мірою визначався співвідношенням сил регіональних князівсько-боярських коаліцій. Зрозуміло, що поза періодами конфліктів князівська влада також була змушена рахуватися з інтересами тих бояр, із числа яких формувалася державна адміністрація та військове командування. Більше того, конфлікт з однією групою бояр змушував князя йти на певні, більші чи менші, поступки іншим. Є підстави вважати, що князі, щонайменше з XIII ст., документально закріпляли за великими землевласниками їхні володіння. Відомі й випадки закріплення майнових прав за містичами, а юридичних – і за окремими міськими громадами. Однак навряд, чи слід говорити про чітке розмежування прав власності і політичної влади: не було чітко сформульованих правових актів, що визначали б статус і загальні станові права боярства чи містичів. Цілком можливо, що процес юридичного оформлення станової монархії розгорнувся б і у Галицько-Волинській державі та інших князівствах, якщо б їхній розвиток не було перервано монгольською навалою.

Незважаючи на фрагментарність наявних літописних згадок, простежується різнобічний вплив тогочасної державності на напрям розвитку культури [5]. Осередками культурного життя були столиці князівств. Переважно в столичних містах були й адміністративні осередки єпископій. Як при князях, так і при єпископах гуртувалися кадри освічених людей, писарів, що здійснювали дипломатичне та інше листування, переписувачів книг. Важливу роль відігравали й двори великих бояр. Підтримка церкви князівською владою і боярами, співпраця князів та бояр з єпископами слугували утвердженню культури і писемності в формах, започаткованих Кирилом та Мефодієм та їхніми учнями і поширених на Русі після прийняття християнства з Візантії. Водночас взаємини галицьких, волинських, чернігівських та інших князів, а також бояр, з одного боку, з народами Сходу, насамперед половцями, а з другого, з католицькими країнами Заходу сприяли міжнародному та культурному взаємообміну, запозиченню від інших народів певних форм матеріальної культури, поширенню нових мистецьких смаків.

Внаслідок монгольської навали Київщина, Чернігівщина, Половецький степ увійшли до складу володінь Золотої Орди – Улусу Джучі, який з часів правління хана Берке (1255-1266) став окремою державою, незалежною від монгольської столиці у Каракорумі. Окремі князі, які ще сиділи у Києві в другій половині XIII ст., не мали політичного впливу і були повністю залежними від ординської адміністрації. Але до кінця XIII ст. Київ залишався резиденцією митрополитів усієї Русі. І хоч часто церковні ієрархи були змушені коритися вимогам завойовників, християнство і православна церковна організація стали основними чинниками збереження культурної самобутності.

Дещо відмінним було становище галицько-волинських земель. Монгольська навала прокотилася через них немов смерч, руйнування, особливо в містах, на шляху орди були величезними. Але, як тільки монгольське військо відійшло на схід, Галицько-Волинське князівство, зберігши державні структури, змогло готуватися до боротьби із завойовниками. Щоправда, воно було спроможне давати відсіч лише окремим підрозділам монгольського війська, сутички з основними силами Золотої Орди були б неможливими. Тому Данило Галицький був змушений декларувати підпорядкування золотоординському ханові. Деякі дослідники вважають, що, на відміну від Північно-Східної Русі, Галицько-Волинське князівство не сплачувало Орді данини, отже і не було її васалом [6]. Більш ймовірно, що в окремі періоди данину таки доводилося сплачувати, як і посилати військові загони у походи з ординськими полководцями [7]. Проте Галицько-Волинське князівство й надалі залишалося дієздатним як держава. Більше того, основні успіхи Данила Галицького в політичному зміцненні державності, а зрештою, в розвитку культури припадають на післямонгольський період. Перемога над військом угорців та підвладного їм князя Ростислава Михайловича (зятя короля Угорщини Бели IV, володаря на той час Земплинської і Березької жуп) у битві під Ярославом влітку 1245 р. на досить довгий час поклала край конфронтації з Угорщиною та її союзниками і водночас закріпила перемогу Данила над бунтівним боярством. Зміцнення держави дозволило князеві активізувати будівництво міст і храмів, дбати про їхній мистецький рівень. Свідченням високого рівня архітектури є споруда палати Данила Галицького в Холмі. Якщо інші світські будівлі тієї епохи збереглися лише на рівні фундаментів, но в цьому випадку

виявлено стіну на висоті 3,3 м, викладену з білого каменю і місцевого холмського гладконіту зеленого кольору* . Слід сподіватися, що мистецькі оздоби цієї споруди, унікальної також і в європейському контексті, будуть виявлені в ході дальших досліджень.

Як зазначалося, консолідація Галицько-Волинської держави відбувалася в ході боротьби із зовнішніми ворогами, а також шляхом подолання сепаратизму боярських родів. Зовнішня загроза з боку золотоординців сприяла певному згуртуванню всіх політичних сил Галицько-Волинської держави навколо її володаря. Безпосередньо Данило Галицький правив у Холмі та Галичі, а його брат, Василько Романович, на Волині, проте у всіх найважливіших питаннях вони діяли спільно, і Василько визнавав авторитет старшого брата. Тому наявність окремого князівства на Волині не порушувала єдності Галицько-Волинської держави. Після смерті Данила Романовича (1264) його князівство було поділене між його синами і сином Василька Романовича. Конфлікти і своєрідне змагання між ними не набирали загрозливої форми. Оскільки ім'я князя Льва Даниловича (Льва I) асоціювалося з назвою міста Львова, пам'ять про нього залишилася особливо стійкою. Пізніші посилання на грамоти князя Льва для підтвердження земельних володінь церкви і окремих землевласників, свідчать про те, що усвідомлення власних державних традицій зберігалося і після втрати незалежності.

На початку XIV ст. Галицько-Волинська держава знову об'єдналася під владою одного князя – Юрія Львовича (Юрія I). Про далекосяжні плани цього володаря свідчить те, що він добився у константинопольської патріархії дозволу на заснування окремої Галицької митрополії, яка стала символом державного суверенітету князівства, сприяла зміцненню його реальної незалежності [8]. До того часу митрополія на Русі була тільки у Києві. Не випадково саме Юрій Львович прийняв королівський титул і став називати себе "королем Русі, князем Лодомирії". Оскільки Лодомирія – це Володимирія, тобто Волинь, історичним центром якої було місто Володимир, то цілком очевидно, що в його розумінні Руським королівством була Галицька земля.

---

* Див.: резюме з доповіді А. Буко, І. Дзєнковського, С. Голуба "Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок" у цій книзі.

Галицько-Волинське князівство вело самостійну зовнішню політику, підтримувало взаємини з Польщею, Угорщиною, князівствами Німеччини, а також з Литвою, Тевтонським орденом. Активність міжнародних контактів засвідчують міжнародні шлюбні зв'язки династії Романовичів – галицької гілки Мономаховичів. Про характер міждержавного листування дають уявлення листи галицько-волинських князів до великих магістрів Тевтонського ордену, які збереглися до наших днів.

Галицько-Волинська держава претендувала на роль продовжувача традицій давнього Києва [9]. Про це свідчить структура літописного зведення, в складі якого до нас дійшов Галицько-Волинський літопис. Це зведення (представлене такими літописними кодексами, як Іпатіївський, Хлебниковський, Погодінський, Літопис Марка Бундура та Єрмолаївський) складається з Початкового Київського літопису ("Повісті временних літ"), Київського літопису XII ст. і, насамкінець, – Галицько-Волинського літопису [10]. Таким чином, кодекси цього типу принципово відмінні від північноруських (російських) типу Лаврентіївського, де після "Повісті временних літ" ідуть літописи про Владимиро-Суздальську землю.

Київське Правобережжя майже до кінця XIII ст. перебувало у сфері впливу Галицько-Волинської держави. Так, згаданий у 1289 р. пороський князь Юрій був васалом волинських князів Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича.

Ще на початку XIII ст. у деяких західних джерелах Галицьке—Волинську державу називали "королівством" [11]. Вже йшла мова про королівський титул Данила Галицького, та його внука Юрій Львовича, Юрій II Тройденович в останньому з відомих його документів виступає як "князь Руського королівства". Назва "королівство" засвідчує прагнення володарів підкреслити, що йшлося про державу з такими самими суверенними правами, як і у європейських королівствах [12].

Той факт, що Галицько-Волинське князівство функціонувало як фактично самостійна держава ще понад сто років після монголо-татарської навали, мав істотне значення для збереження і дальшого розвитку традиційної культури. Можна лише гадати, якою могла би бути доля Київського та Чернігівського князівств, якщо б їхній самостійний розвиток не був перерваний ординським лихоліттям. У той час, як

зміцнювалася державність західних і північних сусідів – Польщі, Угорщини, Литви, межування з Ордою, переходи її військ через територію князівства, грабіжницькі напади з боку ординців – все це знекровило Галицько-Волинську державу, вона впала жертвою експансії із Заходу. При цьому доля Галичини і Волині склалася по-різному. Як відомо, 1340 р. Галичину захопив польський король Казимир III, однак місцевим боярам вдалося витіснити його військо, і до 1349 р. Галичина зберігала відносну самостійність під владою боярина Дмитра Дедька. Останній був старостою Землі Руської, ймовірно, при номінальному визнанні зверхності Любарта, який до кінця життя боровся за відновлення Галицько-Волинської держави. Похід Казимира 1349 р. став початком довголітньої війни. За миром 1352 р. Любарт зберіг ще частину Галицьких земель, тоді ж Теребовлю і Крем'янець тримали Корятовичі, які були його васалами*. Але сили були нерівними, і з 1349 р. більша частина Галичини опинилася під владою польського короля Казимира III, який спершу намагався не приєднувати цю землю до Польщі, а правити в ній на підставі династичної унії [13]. Він титулував себе королем Польщі і Руського Королівства, однак під тиском південнопольських магнатів, які прагнули експансії на Схід, мусив врешті перейти від політики династичної унії до політики інкорпорації – беззастережного включення галицьких земель до Польського королівства. Однак за Казимира III інкорпорації ще не відбулося. Він змушений був визнати права на королівство за Угорщиною (1350).

У 1370-1372 рр. Галичина опинилася під владою угорського короля Людовика Анжуйського, в 1372-1379 і 1385-1387 рр. правителем Галицької землі був князь Володислав Опольський як васал короля Угорщини. Він був правнуком белзького князя Всеволода Мстиславовича і своїм титулом "господар Руської землі, вічний дідич і самодержець" та карбуванням власної монети намагався підкреслити суверенітет королівства та претензії на його трон [14]. Одруження 1385 р. нової польської королеви Ядвіґи з литовським князем Йоґайлою

* Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. – С. 295, 350.

(Ягайлом) призвело до династичної унії Польщі з Литвою. Це, як і загострення боротьби між прихильниками різних династій в Угорщині, створювало сприятливі умови для реалізації польських планів щодо анексії Галичини. В лютому 1387 р. польські війська рушили на Галицьку землю. Їм не вдалося, незважаючи на допомогу литовських загонів, здобути штурмом старовинну столицю краю – Галич, проте в ході переговорів воєвода Бенедикт віддав місто польському королеві, отримавши за це підтвердження своїх прав на земельні маєтки в Галичині. Місцеве населення не було організоване, не мало політичного керівництва, тому його опір не вплинув на хід подій. Таким чином, з осені 1387 року Галичина, а також Холмщина опинилися під владою Польського королівства.

На Волині з 1340 р. правив князь Любарт-Дмитро Ґедимінович. Він був сином литовського володаря Гедиміна, проте став православним, прийняв мову і звичаї місцевого населення, яке його вважало своїм, а не чужинецьким князем. До своєї смерті в 1384 р. він послідовно боровся за відродження Галицько-Волинської держави [15].

Землі між Дніпром і Прутом, що раніше входили до Галицько-Волинського князівства, в тому числі й Буковина, у другій половині XIV ст. увійшли до складу Молдавського князівства, що сформувалося саме у цей час. Приблизно з 1387 р. господарі (князі) Молдавії перебували у васальній залежності від Польщі з першої половини XVI ст. Молдавське князівство стало васалом Туреччини. Так у другій половині XIV ст. змінилася політична приналежність майже всіх українських земель, крім Закарпаття, яке й далі залишалося у складі Угорського королівства.

Історії князівства, зокрема доби Данила Галицького проводили Дослідження, присвячені історії Галицько-Волинського князівства, зокрема добі його розквіту за правління князя і короля Данила Романовича проводяться Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України від часу його заснування [16]. Було, зокрема, видано, вже посмертно, працю директора інституту академіка Івана Крип'якевича "Галицько-Волинське князівство", новаторські дослідження Антона Генсьорського, присвячені мові, ідеологічному спрямуванню Галицько-Волинського літопису. Археологи

інституту протягом тривалого часу планомірно досліджують археологічні пам'ятки доби Галицько-Волинського князівства в межах України. Дослідження на території Польщі ведуться польськими археологами. В 2000 році досягнуто домовленості про проведення спільних досліджень середньовічних пам'яток по обидві сторони кордону, проведено польові розвідки й фотофіксацію окремих об'єктів. Особливо важливі відкриття здійснено в 2001 р.* Студії археологів значно збагатили джерельну базу про матеріальну культуру і мистецтво князівства, дозволили зробити ряд важливих висновків про характер і напрям міжнародних зв'язків цієї держави**.

За останні роки дослідження історії та культури Галицько-Волинської держави значно активізувалися в рамках проектів Державного фонду фундаментальних досліджень та Міністерства науки і освіти України. Підсумки цих досліджень підводились на наукових конференціях з цієї проблематики, вони висвітлені в ряді публікацій. Як окремий випуск започаткованої Інститутом серії "Історичні та культурологічні студії" публікуємо збірник статей, написаних на матеріалі доповідей, виголошених на конференції, присвяченій 800-річчю створення князівства, що відбулася у Львові 9–10 грудня 1999 р., а також окремі резюме доповідей, поданих, поданих на конференцію до 800-річчя з дня народження Данила Галицького, яка буде проведена у Львові та в Олеському замку 26 та 28 жовтня 2001 р.

У доповідях і повідомленнях українських і польських істориків висвітлено окремі аспекти політичної, соціально-економічної та культурної історії Галицько-Волинських земель, значна увага приділяється добі Данила Галицького. Редакційна колегія сподівається, що публікація цього спеціального випуску послужить дальшій активізації у цій актуальній ділянці.

---

* Див.: А. Буко, Г. Дзєнковський, С. Ґолуб. Назв. праця.

** Взаємини Данила Галицького з володарем Литви Міндовтом (Міндаугасом) стали недавно об'єктом студій литовського історика Едвардаса. Див.: Gudavicins E. Mindaugas.

[1] Смолій В.А., Гуржій 0.1. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн., 1990. -№ 10. - С.13.

[2] Толочко П.П. Древний Киев. - Киев, 1983. - С. 256.

[3] Там само.-С. 271.

[4] Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. – Київ, 1998. – С. 153–212.

[5] Див. Історія української культури. У 5 томах. Т. 2. – Київ, 2001; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. – Львів, 1999.

[6] Чукаєва Е. Русские княжества и Золотая Орда 1243–1350 гг. – Днепропетровск, 1998. – С. 104–105.

[7] Пор. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 томах 12 книгах. – Т. 3. – Львів, 1905 (Київ, 1993). – С. 90; Александрович Д.Н. Галицко-Волынская земля в XII– первой четверти XIV в. – Москва, 1997. – С. 98.

[8] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Київ, 1984. – С. 109.

[9] Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори. – Київ, 1958. – С. 86–90.

[10] Див. у цьому збірнику статтю Я. Книша "Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису"

[11] Як відомо, за угорським претендентом на галицький престол королевичем Калманом (якого літопис називав Коломаном) папа визнав титул короля Галичини.

[12] Корона Данила Романовича: 1253–1953 // Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni. Sectio 2 – Fasc. 1–2. Romoc, 1954. – P. 95–163. Опубліковано також 164 томів "Записок Наукового товариства ім. Шевченка. – Рим, Париж, Мюнхен, 1955.

[13] Sieradzki J. Regnum Russiae // Kwartalnik Historyczny, 1958. – № 2. – S. 506.

[14] Котляр М. Галицько-Волинська Русь. Історико-нумізматичне дослідження. – Київ, 1968. – С. 59–64.

[15] Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 154–161.

Леонтій Войтович

РОМАН МСТИСЛАВИЧ І УТВОРЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Джерел, які би висвітлювали діяльність Романа Мстиславича, збереглося дуже мало. В. Пашуто вважав, що у Романа Мстиславича не було власного літописця і тому Галицький літопис починався з похвали цьому князю, а відомості про нього випали з ворожого йому Києвського літопису і, таким чином, не потрапили до Іпатіївського зведення [1]. Нам ця думка здається дискусійною. Звідки ж тоді взяв інформацію В. Татищев про "добрий порядок" і опис зовнішності Романа та його манер, а польські хроністи – відомості про репресії щодо галицьких бояр? "Похвала князю Роману", якою, можливо, завершувався Літописець Романа, ввійшла до Іпатіївського зведення і була прилучена до Галицько-Волинського літопису. Вона не містить хоча б побіжно подробиць діяльності князя, оскільки редактори цього не потребували. Попередній текст, в якому розповідалося про походи на Київ, на ятвягів і половців, про переговори з Константинополем і римським папою, передував цій похвалі. З різних причин цей текст не потрапив до Іпатіївського зведення, але тільки з нього міг почерпнути інформацію В. Татищев. Ні у Київському, ні у Чернігівському, ні у Суздальському зведеннях цієї інформації просто не могло бути.

І все ж про ранню діяльність Романа відомості фрагментарні, а почасти і непевні. Роман-Борис Мстиславич народився бл.1152 р. у Переяславі, де тоді княжив його батько. Дитячі і юнацькі роки він провів на Волині. При батьковому дворі в цей період перебував відомий книжник київський митрополит Климент Смолятич. З огляду на любов до книг у Романового батька, цей освічений ієрарх міг впливати на формування світогляду Романа. Його мати була полькою, з польськими проблемами був пов'язаний батько і немає жодного сумніву, що Роман та його брати володіли польською мовою.

Політичну діяльність Роман Мстиславич розпочав заледве у 15 років. Сівши у Києві, його батько зіткнувся з протидією Ростиславичів. Святослав Ростиславич, сидів у Новгороді. Його розрив з новгородським вічем назрівав давно. Верхівка Новгорода не була зацікавлена в участі у князівських усобицях. Вплив новгородців у естонських та фінських землях слабнув, зіткнувшись з активністю шведів. Взимку 1168 р. Святослав Ростиславич втік з Новгорода у Великі Луки. Не отримавши підтримки від братів, він звернувся до Андрія Боголюбського. Той негайно захопив Торжок і перейняв новгородську торгівлю. Це підбадьорило смоленського князя і він прислав братові допомогу. У відповідь новгородці розправилися з вождями смоленської партії посадником Захарією та боярами Неревином і Нездою. Післанці нового посадника Якуна зажадали у Мстислава сина. Через Городно на Німані і Полоцьк юний Роман дістався Новгорода і поринув у вир боротьби. Батько хвилювався за сина, якому вдалося утримати новгородські кордони і завоювати авторитет. У найважчий для себе час у 1169 р. він послав на допомогу Романові Михайла Юрійовича з чорними клобуками. Посилаючи військо на Київ, Андрій Боголюбський вислав семитисячне військо для ліквідації новгородських факторій у Двінській волості. Данислав Лазутинич, який колись очолював посольство, що запросило Романа, раптово напав на це військо всього з чотирма сотнями. Йому вдалося розбити суздальців. Новгородські літописці записали, що противник втратив 1300 воїнів, а новгородці – тільки 15. Після здобуття Києва, Андрій Боголюбський кинув на Новгород велике військо, очолене Мстиславом Андрійовичем та воєводою Жирославом. Роман разом з посадником Якуном вистояли. Тільки смерть батька змусила Романа покинути Новгород [2].

Ставши володимирським князем (причому на Західній Волині були виділені ще Белзьке, Берестейське і Дорогичинське князівства), Роман Мстиславич був васалом дядька Ярослава Ізяславича. У складі волинського війська він брав участь у походах на Київ у 1173-1174 рр. Десь у цей період, між 1170-1180 рр. одружився з Предславою, дочкою овруцького князя Рюрика Ростиславича. На кінець 1180-х рр., на думку І.Крип'якевича, Роман став сюзереном принаймі Західної Волині [3]. По смерті берестейського князя Святослава він приєднав це князівство. За В. Татищевим це сталося у 1172 р. [4], а за польським хроністом

Кадлубком – у 1193 р. [5] На Берестя претендував дорогичинський князь Василько Ярополкович. Цей князь вів свою окрему політику, спираючись на союз з мазовецькими князями [6]. За В. Кадлубком цей князь взагалі зберіг дорогичинський престол ціною васальної присяги і передачею його по смерті Польщі. Останнє не відповідало фактичному перебігу подій. Василько Ярополчич помер у 1182 р. Його успадкував син і лише після смерті останнього у 1192 р. це князівство було приєднане до володінь Романа. Принаймні, його спадкоємці без проблем володіли Дорогичином. Претендували на Дорогичин та Берестя і мінські князі. Можливо, що до боротьби за ці землі були залучені ятвяги та литовці. Принаймні про перемоги над останніми, а також Деремелою [?], розповідав, прославляючи Романа, автор "Слова о полку Ігоревім".

А ты, буй Романе, и Мстиславе!
Храбрая мысль носитъ вашъ умъ на дѣло.
Высоко плаваеши на дѣло въ буести,
Яко соколъ на вѣтрехъ ширяяся,
Хотя птицю въ буйстве одолѣти.
Суть бо у ваю желѣзныи папорзи
под шеломы латиньскыми.
Тъми тресну земля, и многы страны –
Хинова, литва, ятвязи, деремела и половци –
Сулици своя повръгоша, а главы своя подклониша
Под тыи мечи харалужныи.

Інтерпретація цього фрагменту залишається дискусійною. М. Котляр вважає, що такий незначний князь як пересопницький князь Мстислав Німий не міг бути героєм "Слова" і відносив це звернення до Мстислава Удатного [7]. Таким чином час написання твору переносився на першу половину XIII ст. Одним з аргументів служить також впевненість, що Роман не міг ходити на половців до 1187 р. [8]

Ми наважимося піддати сумніву ці висновки, усвідомлюючи, що стан джерел ще надовго залишить ці проблеми дискусійними. Бо "мечі харалужні" дозволяють стверджувати, що мова йде про волинське військо. Харалужні мечі – мечі, які виготовлялися у с. Харалуг на Волині [9]. З огляду на брак відповідного металу більшість мечів, судячи з археологічних знахідок, були предметами імпорту. Харалужні мечі

волинян мали свою специфіку, зрозумілу професіоналам, що автор "Слова" вважав за необхідне підкреслити.

Принаймні один з князів – Мстислав Німий брав участь у поході проти Кобяка у 1184 р. разом з городенським князем Мстиславом Всеволодовичем [10]. Щодо участі у походах проти Литви та ятвягів Мстислава Удатного, то це чисто? Крім того, навряд чи справедливо вважати Мстислава Німого зовсім незначним князем. Він був одним з героїв битви на р. Калці, а також сюзереном Волині. У тому ж Іпатіївському зведенні в числі учасників походу Ігоря Святославича на половців у 1184 р. названі князі "Андрея з Романом" [11]. У В. Татищева – "Андрея з Романом Мстиславичем" [12]. Напевно так було у джерелі, а сам В. Татищев вважав обох князів Мстиславичами. Цю версію прийняли без застереження. Однак Андрія Мстиславича інші джерела не знають. Другого Романа Мстиславича, окрім володимирського князя, – також. Може Андрій – це турівський князь Андрій, який загинув у битві на Калці у 1223 р.? Його батько Іван Юрійович згаданий востаннє під 1170 р., отже, у 1184 р. Андрій міг мати 15-16 років і брати участь у поході. Може це хтось інший з турово-пінських князів. Останні брали участь у літньому поході 1184 р., очоленому Святославом Всеволодовичем (як Ярослав Юрійович пінський з братом Глібом дубровицьким). У весняному поході, очоленому молодшим з чернігівських князів Ігорем Святославичем, могли брати участь дружини турівського і володимирського князів. Обидва були васалами сюзеренів своїх земель, посланими відповідно Всеволодом Ярославичем (який витіснив Інгваря з Луцька) та турівським князем Святополком Юрійовичем. Неочікувано великий розлив рік перешкодив продовженню цього походу після сутички на р. Херей (Хорол). Тому військо було розпущене. У літньому поході ці дружини участі вже не брали, тому їх немає в переліку учасників цього походу.

Інші князі з такими іменами (Андрій і Роман), які могли би взяти участь у поході 1184 р., джерелам невідомі. Волинські і турівські князі, які відгукнулися на заклик Святослава Всеволодовича влітку 1184 р., напевно, без проблем могли зробити це навесні 1184 р. Просто весною, зрозуміло, у військо, яке не очолював сам київський князь, князі Турівської та Волинської земель могли послати тільки своїх васалів.

Аналіз цього фрагменту дозволяє припускати, що Роман Мстиславич міг ходити на половців раніше 1187 р.

У зв'язку з гіпотезою М. Котляра цікаве також зауваження М. Абрамова, що після смерті Ярослава Осмомисла Роман став ворогом Ігоревичів, як претендент на Галицьку спадщину і через це не міг удостоїтися такої похвали у автора "Слова" [13]. Ми не торкаємося проблеми авторства, яке за М. Абрамовим, належить Єфросинії Ярославні, дружині Ігоря Святославича, дочці Ярослава Осмомисла, але саме зауваження виглядає слушним.

На кінець 1180-х років володимирський князь Роман Мстиславич, якому вдалося об'єднати Західну Волинь, разом із своїм союзником пересопницьким князем Мстиславом Німим могли відзначитися у походах проти перелічених народів. Не даремно ж на той час Роман Мстиславич уже здійснив свою першу спробу оволодіти Галицькою землею.

Галицько-волинське зближення, яке намітилося у часи Мстислава Ізяславича, продовжувало розвиватися. У 1184 р. Роман Мстиславич відмовився від підтримки спадкоємця галицького престолу Володимира Ярославича, який шукав тут притулку, щоби не завадити цьому зближенню. Однак у 1187 р. Роман, не задумуючися, видав дочку Феодору за старшого сина Володимира Ярославича, якого той прижив з попадею. Бастард Василько Володимирович при тогочасному праві успадкування міг розраховувати на галицький престол. До речі Василько та Володимир-Іван Володимировичі ще у 1218 р. утримувалися в Угорщині як можливі претенденти на галицький престол [14]. І сам Ярослав Осмомисл був незадоволений цим шлюбом, побоюючись підступів волинського князя [15].

Ярослав Осмомисл помер у Галичі 1.10.1187 р. Перед смертю він змусив присягнути своїх свавільних бояр молодшому синові бастардові Олегові. Володимир також мусив присягнути, що задовольниться Перемишльським князівством. Але відразу ж після похорону галицькі бояри організували змову. Олег мусив втікати з Галича і знайшов притулок в Овручі у Рюрика Ростиславича. Володимир Ярославич став галицьким князем. Ніби-то побоюючись за долю своєї коханки, яку бояри погрожували спалити як матір Олега Настю з Чагрович, він покинув свою землю і втік в Угорщину. За цими інтригами начебто стояв Роман

Мстиславич. Так записав київський літописець. Польські джерела, зокрема М. Стрийковський, можливо, зберегли відбитки перемишльського літописання. За ними, не діждавшись допомоги у Рюрика Ростиславича, Олег виїхав у Польщу до Казимира Справедливого, отримав від нього допомогу і рушив на Галич. Володимир Володаревич з'єднався з белзьким князем Всеволодом Мстиславичем і виступив їм назустріч, але був розбитий і мусив втікати в Угорщину. Олег повернувся до Галича, але відразу ж був отруєний боярами, причетними до загибелі його матері, які побоювалися помсти цього князя. Ця розповідь виглядає більш логічною [16]. Літописець тільки зафіксував смерть Олега без подробиць, які йому були невідомими [17].

Після втечі Володимира Ярославича і отруєння Олега Ярославича частина галицьких бояр запропонувала галицький престол волинському князеві. Цікаво, що київський літописець зафіксував, що галицькі бояри перед цим відіслали Феодору Романівну до батька. Можливо, що цей шлюб також фігурував в обґрунтуванні не досить легітимних претензій Романа на Галич. Вирушаючи у нову столицю у 1188 р., Роман Мстиславич ще не був готовим до об'єднання обох земель. Західну Волинь він залишив братові Всеволоду Мстиславичу. Тим часом угорський король Бела III з своїм військом виступив проти Романа. В обозі його війська їхав Володимир Ярославич. Серед галицьких бояр було немало таких, котрі були не проти угорського сюзеренітету. Разом з прихильниками Володимира і противниками Романа ця група склала опозицію новому князеві. Можливо, що змовники пропустили угорців через карпатську лінію оборони і Роман був заскочений зненацька. Бела III без проблем вступив у Галич і посадив на галицький трон сина Андрія, взявши з собою для його безпеки князя Володимира та заложників з сімей поважних бояр.

Проблеми Романа на цьому не закінчилися. Всеволод Мстиславич не тільки не надав йому допомоги, але й не пустив до Володимира. Тоді Роман звернувся до тестя Рюрика Ростиславича. Той вислав допомогу, очолену брягінським князем Ростиславом Рюриковичем. Війська Романа та Ростислава були розбиті під Плісненьком [18]. Роман став вигнанцем, однак Рюрик Ростиславич надав йому Білгород, а потім добився передачі Торчеська з Богуславом, Корсунем, Каневом і

Триполем. Це дозволило Романові невдовзі помиритися з братом і повернути собі Володимирське князівство.

Угорці не змогли втриматися у Галичі. Бела III зберіг за собою тільки титул rex Galiciae, який він прийняв першим з угорських королі [19]. У 1190 р. Володимир Ярославич повернувся у Галич при підтримці імператора і поляків. Для більшої гарантії власної безпеки він ще звернувся до суздальського князя. Зрозуміло, що галицько-волинські відносини стали досить напруженими. Правда, волинський князь був у дружніх стосунках з Польщею. У 1190 р. він допоміг Казимирові Справедливому зайняти Краків і міг тепер розраховувати на польську допомогу.

У 1194 р. київським князем став Рюрик Ростиславич. В обмін на визнання суздальський князь Всеволод Велике Гніздо зажадав від Рюрика "наділу" у Руській землі, а саме 5 градів у Поросcі (Торчеськ, Трипіль, Корсунь, Богуслав і Канів), які тримав Роман Мстиславич. Рюрик піддався цьому тиску і погодився на цю передачу. Всеволод, у свою чергу, зробив жест доброї волі і передав Торчеськ Ростиславові Рюриковичу. Це був прямий виклик Романові. І з того часу між зятем і тестем почалася поки-що скрита боротьба.

Роман був готовий разом з чернігівськими князями виступити проти союзу Рюрика з Всеволодом. Але його увагу відвернула польська усобиця. Смерть Казимира Справедливого (+ 5.05.1194 р.) розпалила війну між його спадкоємцями. Син Мешка Старого Болєслав зайняв Куяви, але краківські вельможі, очолені біскупом Пелькою та воєводою Миколаєм, проголосили краківським князем Лешка Білого.

За Длугошем, версію якого приймають ряд істориків [20], у 1163 р. дочка белзького князя, племінниця Романа, Олена Всеволодівна вийшла за польського князя Казимира Справедливого. У 1163 р. Всеволод Мстиславич не міг мати дочки, бо він сам народився не раніше 1155 р. Тому О. Бальзер вважав дружину Казимира дочкою Ростислава Мстиславича, а М. Баумгартен взагалі не вірив в її існування. С. Кентшинський висунув досить правдоподібну версію, що Олена була другою дружиною Казимира, з якою він одружився близько1185 р. [21] Заперечення Т. Василевського цієї версії досить суттєві, але повністю її не спростовують [22]. На цей час Олена могла мати бл.14 років, а те, що вона була близькою родичкою Казимира могло відступити на другий

план з огляду на політичні вигоди цього шлюбу. Тісний союз белзьких князів з поляками ніби також свідчить на користь версії С. Кентшиньского. За традицією, Олена заснувала монастир поблизу Пліснеська, що також свідчить як доказ її існування. Лешко народився у 1186 або 1187 р., отже, напевно, був сином белзької князівни і це може пояснити участь Романа на його стороні.

Мешко Старий зібрав своїх синів Болеслава і Владислава Лясконогого та послав за союзниками – Мешком Плосконогим та опольським князем Ярославом. Військо краків'ян з юним Лешком Білим та воєводою Миколаєм йшло на з'єднання з волинянами. Аби виграти час до підходу сілезьких князів, Мешко Старий запропонував Романові виступити посередником на переговорах. Роман відкинув цю пропозицію. Тоді Мешко розпочав битву, сподіваючися випередити противників (волинські війська вступили у битву мало не на марші). 15.09.1195 р. під Мозгавою відбулася одна з найжорстокиших битв за часів феодальних усобиць. Мешко Старий втратив сина Болеслава і половину війська і сам був поранений. Не менші втрати понесли і переможці [23]. В числі поранених був і Роман Мстиславич. Перемога під Мозгавою зробила Лешка Білого сюзереном Польщі.

Повернувшись з Польщі, Роман Мстиславич мусив через митрополита просити миру у Рюрика Ростиславича. Останній і сам готовий був піти на компроміс. Він запропонував Романові як компенсацію за пороські міста частину Болохівської землі з Полонним та половину Торчеська [24].

У Києві були задоволені цим компромісом, і коли Роман Мстиславич у 1196 р. виступив проти ятвягів [25], зайняли більш тверду позицію на переговорах з Ольговичами. Несподіваною для Рюрика Ростиславича стала політика зятя, який у 1197 р. підтримав Ольговичів і навіть почав тривожити київські землі з Полонного [26]. Київський князь звернувся до Володимира Ярославича, а щоби галицький князь почувався впевненіше, послав до нього торопецького князя Мстислава Мстиславича (молодого Мстислава Удатного). З півночі на Волинь мали нанести удар Ростислав Володимирович з братами. Але дії підступного союзника Всеволода Велике Гніздо у Переяславській землі змусили Рюрика відмовитися від великої війни із зятем. Зрештою відносини Романа з дружиною різко погіршилися. За В. Татищевим бл. 1198 р. волинський князь фактично

розлучився з дружиною і відіслав її до батька [27]. Це повідомлення частково підтверджує присутність княгині з батьками 24.09.1199 р. на торжествах у Видубичах [28].

Роман Мстиславич у 1197-1198 рр. продовжував закріплення за Волинню Болохівської землі. Звідти він здійснив свої походи проти половців, які підняли його авторитет.

У Польщі знову відбулися переміни. Невдоволена правлінням біскупа Пельки і його партії мати Лешка Білого сама звернулася до Мешка Старого. У 1198 р. було досягнено компромісу. Мешко повернув Куяви в обмін на Краків. Але він також не міг терпіти влади краківської кліки і обмежився титулом та присутністю свого гарнізону у столиці. Лешко Білий отримав Сандомирське князівство, а його брат Конрад – Мазовецьке. Обоє тепер повністю орієнтувалися на Романа. Волинський князь зумів також налагодити союз з угорським королем Андрієм II, який після перемоги над своїм суперником королем Імре біля Мачека (1197 р.) контролював більшу половину королівства.

Володимир Ярославич помер у 1199 р. Два його сини-бастарди залишалися в Угорщині. Найбільше легітимних прав на Галицьку спадщину мали по жіночій лінії ("по кужелю") внуки Ярослава Осмомисла торопецький князь Мстислав Удатний та Ігоревичі. Пізніше, вже по загибелі Романа, вони реалізували це право, а у 1199 р. вони були далеко від місця подій, щоб вести таку боротьбу. Обставини об'єднання Галицької і Волинської земель точно не відомі. За В. Кадлубком Романа поставив галицьким князем Лешко Білий[29]. На це повідомлення уваги ніхто не звертає, хоча немає сумніву, що у поході на Галич з волинянами йшла і дружина сандомирського князя. З цього ж джерела маємо повідомлення і про бій під Галичем. І. Крип'якевич звернув увагу, що партія прихильників Романа була численною і окремі бояри пішли за ним навіть у еміграцію[30]. Міг Роман сподіватися і на підтримку угорського короля Андрія II [31]. У 1199 р. об'єднання Волинської і Галицької земель стало політичною реальністю.

Першим заходом Романа було приборкання опозиції. Кадлубек розповідає про жорстоку розправу з галицьким боярством. Галицько-Волинський літопис зафіксував вигнання бояр Кормильчичів. Напевно можна констатувати, що цього разу Романові вдалося усунути найбільш активних опозиціонерів і взяти у свої руки правління Галицькою землею [32].

Ставши галицьким князем, Роман перебрав і традиційну галицьку політику, перш за все у стосунках з Візантією. За повідомленням візантійського письменника Микити Хоніата у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців "богом призвана фаланга" Романа Мстиславича [33]. У середині 1200 р. Добриня Ядрійкович бачив у Константинополі галицько-волинське посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара [34]. Напевно це посольство врегулювало галицько-візантійські протиріччя, які виникли внаслідок підтримки Ярославом Осмомислом болгарського повстання. Новий союз був скріплений шлюбом Романа Мстиславича з дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела та Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III [35]. Ім'я княгині – Анна – встановлено на підставі того, що над її могилою у Володимирі-Волинському внук Мстислав Данилович у 1289 р. поставив каплицю св. Іоакима та Анни. Записи імені княгині Олени у Києво-Печерському та Супральському пом'янику переконали нас, що друге ім'я дружини Романа – Олена. У 1219 р., після того як її старший син Данило Романович одружився з дочкою Мстислава Удатного, княгиня стала черницею. Нам видається, що княгиня Олена, черниця, яка була на похороні Володимира Васильковича у 1288 р., і яку Л. Махновець вважав вдовою Романа Даниловича [36], була Анною-Оленою. Виходячи з цього можна датувати її смерть 1289 р. Версія Г. Грали, за якою другою дружиною Романа була Марія із знатного візантійського роду Каматерос (Євфросинія Каматерос була дружиною Олексія III), просто здогадка, недостатньо аргументована [37].

Тим часом Рюрик Ростиславич поспішав помиритися з Ольговичами і готував похід проти Романа Мстиславича. Війська Ігоря Святославича та Володимира Святославичів прибули для участі у цьому поході. Роман діяв блискавично і випередив суперників. Пославши посольство до суздальського князя із скаргою на Рюрика, він з волинськими і галицькими дружинами вторгся у Київську землю. Чорні клобуки перейшли на його сторону, а кияни відчинили ворота у Копировому кінці. Галицько-волинські полки зайняли Поділ [38]. На переговорах чернігівським князям було запропоновано покинути столицю. Рюрик Ростиславич мав повернутися в Овруч, а київським князем повинен був стати номінальний сюзерен Волині луцький князь Інгвар Ярославич. Переможені мусили на це погодитися [39]. На наш погляд Роман проявив

велику політичну мудрість, яка дозволила йому консолідувати волинських князів. Він зберіг вірність угоді 1170 р., що передавала старшинство Ярославу Мстиславичу і його нащадкам. Тому не Роман, а Інгвар у липні 1201 р. став київським князем. Схоже, що вже на той час визріла ідея "доброго порядку". Ще влітку 1201 р. Роман мусив знову виступити проти половців, закликаних Рюриком на допомогу.

Успіхи Романа сприймали вороже. Всеволод Велике Гніздо поспішив послати сина Ярослава у Переяслав [40]. Рюрик Ростиславич встановив контакти з Ольговичами і половцями. 16 лютого 1202 р. він штурмом оволодів Києвом, піддаючи його погрому, схожому на погром 1169 р. [41] Інгвар Ярославич зумів втекти, а у полон потрапив його вірний васал князь Мстислав Володимирович.

Роман негайно відреагував походом на Київ. Рюрик втік в Овруч. Кияни пропонували Романові зайняти столицю, але князь хотів миру. Він змусив Рюрика відмовитися від союзу з Ольговичами. Гарантом компромісу мав виступати Всеволод Велике Гніздо. "Отче і брате, – писав йому Роман Мстиславич, – я спокою ради в Руській землі уступив Києв паки Рюрику, взяв від нього грамоту хресну, котру до тебе посилаю, а в іншому на твою волю зоставляю" [42].

Не тільки на Русі, але й у Візантії, добре розуміли хто реальний господар. Візантійці титулували Романа Мстиславича "igemon", тоді як Рюрика Ростиславича тільки "diepon" [43].

У 1203 р. Рюрик Ростиславич мусив взяти участь у поході проти половців, у якому виступили також полки Романа Мстиславича та переяславського князя Ярослава Всеволодовича [44]. Але в поході і після нього київський князь продовжував інтригувати проти колишнього зятя. Тому в лютому 1202 р. волинський воєвода Вячеслав зайняв Київ. Рюрик, його дружина Анна і колишня дружина Романа Предслава вимушено прийняли чернецтво [45]. Київським князем знову став Інгвар Ярославич.

Під егідою Романа опинилася величезна територія, якої на той час не мав жоден з монархів Європи. "Відновлення політичної єдності Південноруських земель від Карпат і Дунаю до Дніпра було видатною подією у державному житті Русі, хоча й не було для Романа кінцевою метою його широкої політичної програми" [46].

Така програма – "добрий порядок" у Романа Мстиславича була. "Ви, братія, знаєте, – звертався він до князів, – про те, що Києв є старійший престол у всій Руській землі і належить на оному бути старійшому і мудрійшому у всіх князях руських, щоб міг благорозумно управляти і землю Руську звідусіль обороняти, а в братіє, князях руських, добрий порядок утримувати, щоб один одного не міг образити і на чужі області наєжджати і розоряти. Нині ж бачимо все тому противне. Захоплюють престол молодші і не розумні, котрі не можуть не тільки іншими розпоряджатися і братію у незгодах розводити, але самі себе оборонити не в стані; часто встає війна у братії, приводять поганих половців і розоряють землю Руську, чим найпаче і в других неприязнь всівають. Того ради і Рюрик виявився винний, і я позбавив його престолу, щоби спокій і тишу Руської землі добути, поки всі князі руські, подумавши про порядок руського правління, згідно положать і утвердять, про що прошу від кожного ради, хто як найкраще придумає. Моя ж думка, якщо прийняти хочете, коли в Києві великий князь помре, то негайно місцеві князі суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький і рязанський, домовившись, виберуть старійшого і достойнішого собі великим князем і утвердять хресним цілуванням, як то в інших добропорядних державах чиниться. Молодших же князів до цих виборів не потрібно, але вони повинні слухати, що інші скажуть. Коли ж великий князь на київський престол буде вибраний, повинен старшого сина лишити на уділі своєму, а молодших наділити від оного ж або в Руській землі від Гориня і за Дніпро, скільки городів здавна до Києва належало. Якщо хто з князів почне війну і напад учинить на область іншого, то великий князь домовившись із місцевими князями, пошле допомогу від всієї держави, скільки треба. А щоби місцеві князі не ослабли в силах, не належить їм областей своїх дітям ділити, а бути оним під владою їх старшого брата. А буде в кого син не залишиться, тоді віддати братові старійшому по ньому або хто є старійший по лінії у роді його, щоб Руська земля в силі не зменшувалася. Ви бо відаєте добре, коли небагато князів у Русі було і старійшого єдиного слухали, тоді всі навколишні їх боялися і шанували, не сміючи нападати на кордони руські, як то сьогодні бачимо. І якщо вам по норову з'їхатися на раду до Києва або де пристойно, щоб про се внятніше розсудити і статут твердий учинити, то прошу про це згодитись і всіх сповістити" [47].

Програма Романа Мстиславича була досить реалістичною [48]. Дискусія стосовно довіри до В. Татищева як до історичного джерела, яка періодично відновлюється, і, на наш погляд, більше демонструє ерудицію її учасників, ніж вносить щось нового (зрештою можна сумніватися у достовірності більшості джерел), залишає цю проблему спірною. На нашу думку програма "доброго порядку" не тільки пояснює, чому такий амбітний князь як Роман Мстиславич не захотів стати київським князем (як князь галицький затверджений снемом він би отримав це право цілком легітимно), але й вписується в контекст інших подій з життя цього князя. За взірець Романові могли служити відносини у сусідній Германській імперії, де право майорату стримувало роздроблення земель і князівств. З XII ст. германські королі обиралися на імперських з'їздах князів (рейхстагах). З XIII ст. число князів, які обирали короля почало зменшуватися і сягнуло чотирьох світських (король Чехії, герцоги Саксонії, Бранденбургу і Пфальцу) та трьох духовних (архієпископи Майнця, Тріра і Кельна) володарів. Права і привілеї "курфюрстів" (від "kur" – "вибір" та "furst" – "князі") були оформлені Золотою буллою Карла IV у 1356 р. [49] Германський король Філіп IV Гогенштауфен, який був одружений з Іриною, дочкою Ісаака II Ангела, тобто рідною сестрою Анни-Олени, доводився Романові свояком. Схоже, що вони зустрічалися особисто, бо не випадково ж князь Роман Мстиславич пожертвував на честь св. Петра монастирю бенедиктинців у Ерфурті 20 гривень срібла, за що був зарахований до фундаторів цього монастиря [50]. Власне ландграф Тюрінгії Герман, один з прихильників Гогенштауфенів, столицею якого був Ерфурт, мав спільні інтереси з Романом, вони разом виступали у підтримку угорського короля Андрія проти Імре. Ландграф Герман був також учасником Третього хрестового походу у Палестину, в якому, на думку М. Котляра (яку ми підтримуємо), брали участь галицькі воїни [51]. Схоже, що спілкування з оточенням Філіпа Гогенштауфена і тих кіл німецької знаті, які відстоювали принципи виборності кайзера, підштовхнули Романа до ідеї "доброго порядку" – зміни практики успадкування та виборності київського князя [52].

Прийняття пропозиції Романа залежало насамперед від позиції суздальського князя Всеволода Велике Гніздо. Досі Роман вміло домагався угоди з ним і їхня згода підтримувала хитку рівновагу. Роман

розраховував на порозуміння. Може з цієї причини і суздальський князь був названий першим серед князів-електорів. Але Всеволод, який "боявся старійшинство іншому дати, ні сам хотячи в Києві бути", відповів: "Того здавна не було, і я не хочу ламати звичаю древнього, але бути, як було за батьків і дідів наших"[53]. На переговорах Всеволод Велике Гніздо запропонував залишити у Києві Ростислава Рюриковича, який доводився йому зятем. Роман погодився на цю пропозицію. Це була фігура тимчасова і скоріше номінальна. Північні літописці, пишучи про мир Романа зі Всеволодом, навіть не згадують імені цього князя [54]. "Ростислав, зобов'язаний Романові ротою, що без волі його нічого не робити, а на тестя свого Всеволода не могши надії мати, жив у Києві вельми несміло, ніби ніякої влади не маючи" [55].

Роман Мстиславич готувався до подальшої реалізації своїх планів. У цьому він сподівався на широку підтримку сусідів. У другій половині 1204 – на початку 1205 р. було укладено троїсту угоду про взаємодопомогу з угорським королем Андрієм II та польським князем Лешком Білим [56].

Можна не сумніватися, що Роман розраховував використати союз і родинні зв'язки з візантійським та германським правителями. У 1204 р. хрестоносці, переважна більшість яких була з Фландрії та Франції, підбиті на авантюру дожем Венеції Енріко Дандоло та візантійським претендентом, сином Ісаака Ангела Олексієм, здобули Константинополь. За Длугошем, який спирався на незнане латинське джерело [57], та Густинським літописом імператор Олексій III Ангел втік у Галич до Романа Мстиславича [58]. Аналіз джерел, що збереглися, не дозволяє зовсім відкинути таку версію [59]. Папа простив "пілігрімів" за штурм християнської столиці і санкціонував утворення Латинської імперії[60]. В нових реаліях на унію з Римом пішла болгарська церква[61]. У світлі цих подій зовсім не фантастичними виглядають відомості В. Татищева про переговори Романа Мстиславича з послом римського папи Іннокентія III і його відмову від унії з Римом та королівської корони[62].

Не тільки підтримка папою ліквідації Візантійської імперії могла послужити загостренням стосунків з Римом (релігійні мотиви тут ролі не зіграли – Рюриковичі до кінця XIII ст. не підтримували конфронтації православ'я з католицизмом). Проти Філіпа Гогенштауфена, Романового свояка, боровся Оттон IV Вельф, син знаменитого Генріха Лева. Оттона

підтримували курія, угорський король Імре та чеський король. Приєднався до цього союзу і Лешко Білий, який по смерті Мешка Старого (+ 13.02.1203 р.) став сюзереном Польщі і потребував підтримки курії. У цьому, на наш погляд, і криється загадка загибелі Романа Мстиславича. Згідно хроніки абата Альберіка з Тріум Фонціум, Роман "хотів через Польщу перейти у Саксонію і як мнимий християнин поруйнувати церкви" [63]. Це джерело заслуговує на довіру з огляду на добру і точну інформованість автора про події у тогочасній Польщі [64]. Першим пов'язав причину загибелі Романа з його походом на допомогу німецькому королю Філіпові IV Гогенштауфену С. Томашівський [65]. Цю версію підтримали М. Кордуба, В. Пашуто та ін.[66]

Роман Мстиславич загинув 19.06.1205 р. під Завихвостом[67]. Зіставлення розповіді Лаврентіївського та Іпатіївського зведень, джерела В. Татищева і польських хроністів Кадлубека та Длугоша дають можливість, з достатньою вірогідністю реставрувати події, пов'язані з смертю Романа. Його військо йшло через Польщу як через союзну державу. Довідавшись, що польські князі стали на бік Вельфів, Роман попросив контрибуцію і в заставу Люблін, як гарантію від удару у спину. Отримавши відмову, галицько-волинський князь обложив Люблін. Лешек Білий і Конрад виступили на допомогу Любліну. У плани Романа війна з польськими князями, яким він стільки допомагав і з якими недавно підтвердив союз, не входила. Він був переконаний, що легко з ними домовиться. Тому зняв облогу і відступив до Завихвоста. Тут було укладено перемир'я і почалися переговори про вихід галицько-волинського війська у Саксонію. Тут Роман проявив безпечність від'їхав від війська з малою дружиною (скоріше всього просто на полювання – адже йшли переговори), був оточений поляками і загинув. Можливо, що Лешка намовив так поступити Володислав Кормильчич, що і відбито у Галицько-Волинському літописі. Роман Мстиславич був похований у Володимирі [68].

Роман Мстиславич "...на зріст хоч не вельми великий, але широкий і надмірно сильний, лицем красний, очі чорні, ніс великий з горбком, волосся чорне і коротке, вельми яр був у гніві, косен язиком, коли сердився, не міг довго слова вимовити; багато веселився з вельможами, але п'яним ніколи не бував. Багато жінок любив, але ні одна ним не володіла. Воїн був хоробрий і хитрий на шикування полків, що наочно

продемонстрував, коли угрів велике військо з малим своїм розбив. Все життя своє у війнах провадив, многі перемоги отримав, а єдиною переможений був" [69]. У віках збереглася пам'ять про "великого князя Романа, самодержця бувша всієї Руської землі, одолівша всіх поганих язиків, розуму мудрістю ходяща по заповідях Божих, устремив бо ся бяше на поганих, яко і лев, сердит же бисть, яко и рись, и губяше, яко і коркодил і прехожаше землю їх, яко і орел, храбр бо бе, яко і тур, ревноваше бо дідові Мономаху..."[70], Традиція про Романа була колись дуже багатою і трималася довго[71], її можна порівнювати хіба що з традицією таких князів як Володимир Великий чи Володимир Мономах.

---

[1] История СССР. т.1, М., 1966. – С. 610.

[2] Войтович Л. Зоря князя Романа // Літопис Червоної Калини. 1991, N 2. – С. 32-33.

[3] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Лв., 1999. – С. 109.

[4] Татищев В.Н. История Российская.., т.2, М., 1963. – С. 96.

[5] МРН, t.2, p.408-409, 412.

[6] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 427; Balzer O. Genealogia Piastow. W., 1895, s.188.

[7] Котляр Н.Ф. Из исторического комментария к "Слову о полку Игореве" (Кто был Мстислав) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед., 1987 г. М., 1988. – С. 43-49.

[8] Котляр М.Ф. Чи міг Роман Мстиславич ходити на половців раніше 1187? // УІЖ, 1965, N 1. – С. 117-120.

[9] Савка М.Т., Тимчишин Я.Д. До історії виробництва "мечів харалужних" // УІЖ, 1965, N 10. – С. 123-125.

[10] ПСРЛ, т.2, стб.631.

[11] ПСРЛ, т.2, стб.628-629.

[12] Татищев В.Н. История Российская.., т.3, М., 1964. – С. 130-131.

[13] Абрамов М.А. К проблеме авторства "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" и мировозрение его эпохи. К., 1990. – С. 154-163 (власне с.162).

[14] Baumgarten N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siecle. Roma, 1927 (Orientalia Christiana, vol.IX-1), p.17.

[15] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 145, 285.

[16] Соловьев С.М. История России с древнейших времен. кн.1, т.2, М., 1988. – С. 726.

[17] ПСРЛ, т.2, СПб., 1843. – С. 321 [Прибавления к Итат. летописи].

[18] Войтович Л. Зоря князя Романа. – С. 33.

[19] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. G.Fejer. Buda, 1829, t.2, s.247.

[20] Siarczyński F. Dzieje ksiestwa Belzkiego. Lw., 1829, s.14-19.

[21] Kętrzyński S. Na marginesie "Genealogii Piastów" // PH, t.29, 1931, s.200-209.

[22] Wasilewski T. Helena ksieżniczka znojemska, żona Kazimierza Sprawiedliwego // PH, t.69, z.1, 1978, s.115-120.

[23] Samsonowicz H. Leszek Biały // Poczet krolów i książat Polskich. W., 1980, s.119-120.
[24] ПСРЛ, т.2, стб.688.
[25] Котляр М.Ф. Данило Галицький. К., 1979. – С. 18.
[26] ПСРЛ, т.2, стб.697.
[27] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 167.
[28] ПСРЛ, т.2, стб.709-710.
[29] МРН, t.2, s.437-440.
[30] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 110.
[31] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 152-153.
[32] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 110-111.
[33] Nicetas Choniates. Historia. Ed. I.Bekker. Bonn, 1835, p.691-692.
[34] Літопис Руський... – С. 369; Vernadsky G. Relations byzantino-russes au XIII-e siecle // Bizantion, 4, 1927-1928, s.269-279; Dąbrowska E. Królow polskich relikwarz koronacyjny krzyża swiętego // Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w piedziesieciolecie pracy naukowej. W., 1991, s.85.
[35] Baumgarten N. Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle, p.26; його ж, Основатели второй династии в Галицкой земле // Зап. рус. генеалог. об-ва в Москве, т.9. – С. 1-53.
[36] Літопис Руський. Переклад і коментар Л. Махновця. К., 1989. – С. 444.
[37] Grala H. Drugie malżeństwo Romana Mscisławowicza // Slavia Orientalis, 1982, s.116-117.
[38] ПСРЛ, т.1, стб.418.
[39] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 167.
[40] Ляскоронский В. История Переяславской земли. К., 1897. – С. 433-435.
[41] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 168.
[42] там же. – С. 168-169.
[43] Сказание архиепископа новгородского Антония (1200) // Палестинский сборник, т.51, Спб., 1899. – С. 15; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. – С. 193; Оболенский Д. Связи между Византией и Русью в XI-XV вв // XIII Международный конгресс исторических наук (Москва, 16-23 августа 1970). М., 1970. – С. 5-6.
[44] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 169.
[45] ПСРЛ, т.1, стб.418.
[46] Толочко П.П. Древняя Русь. К., 1987. – С. 155.
[47] Татищев В.Н. История Российская... – С. 169-170.
[48] Кралюк П.М. Идея политического объединения Руси "Слово о полку Игореве" и проект государственного устройства Романа Волынского // "Слово о полку Игореве" и мировоззрение его эпохи. Отв. ред. В.С. Горский К., 1990. – С. 117-122.
[49] Lintzel M. Die Entstehung des kurfurstenkollegs. Berlin, 1952.
[50] Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Тези міжнародної наукової конференції в Галичі 19-21.08.1993 р. Лв., 1993. – С. 116.
[51] Мосан О. Середньовічна Україна і Німецький орден: недосліджені проблеми вза'мовідносин // Четвертий міжнародний конгрес україністів (Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. ч.1, Одеса-Київ-Львів, 1999. – С. 75-76.
[52] Войтович Л. Зоря князя Романа... – С. 35.
[53] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 170.
[54] ПСРЛ, т.33. – С. 37.

[55] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 170.

[56] Котляр М. Дипломатія Галицько-Волинської Русі (Тенденціє. Напрямки. Методика досліджень) // Четвертий міжнародний конгрес україністів... – С. 69-70.

[57] Semkowicz A. Krytyczny rozbior dziejów Jana Dlugosza. Kraków, 1887, s.203.

[58] Котляр М.Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р / / УІЖ, 1966, N 3. – С. 112-117.

[59] Kotliar N.F. Calician-Volhynian Rus' and Byzantium in the Twelfth-Thireenth Centuries: Real and Imaginary Relations // Act XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. selected papers: main and communications. Moscow, 1991. Shepherdstown, 1996, p.319-326.

[60] Заборов М.А. Папство и захват Константинополя крестоносцами в начале XII века // Византийский временник, 1952, т.5.

[61] Василевский В.Г. Обновление болгарского патриаршества при царе Иоане-Асене II в 1235 г // ЖМНП, 1885, ч.238, март-апрель. – С. 1-56, 206, 233.

[62] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 173.

[63] MGH, t.16, p.885.

[64] Мосан О. Середньовічна Україна і Німецький орден... – С. 75.

[65] Чубаш М // Записки НТШ, т.123/124. – С. 10.

[66] Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1968. – С. 221; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Лв., 1996. – С. 30.

[67] MPH, t.2, p.440, 555; Dlugosz J. Opera Omnia. t.9, Cracoviae, 1869, p.172-176; Татищев В.Н. История Российская. т.3. – С. 173-174.

[68] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство... – С. 113.

[69] Татищев В.Н. История Российская.., т.3. – С. 174-175.

[70] ПСРЛ, т.2, стб. 715-716.

[71] Грушевський М. Історія української літератури. т.3, К., 1993. – С. 198-200, 228; т.4, кн.1, К., 1994. – С. 61, 122-126.

Петро Кралюк

ЗАХІДНІ ОРІЄНТИРИ РОМАНА МСТИСЛАВИЧА

Ім'я Романа Мстиславича в свідомості багатьох українців асоціюється з творенням Галицько-Волинської держави. Справді, завдяки діяльності цього князя приблизно в 1199 р. (точної дати цієї події немає) відбулося об'єднання Володимирського князівства (Волині) й Галичини. Тим самим була закладена основа для Галицько-Волинського князівства (королівства), яке, незважаючи на складні і внутрішні й зовнішні обставини, виявляю свою життєздатність до середини XIV ст.

Без сумніву, Роман Мстиславич належить до найвидатніших осіб нашої середньовічної історії. На користь цього свідчать згадки про нього на сторінках давньоруських, польських і навіть візантійських та західноєвропейських джерел. Роман один з небагатьох діячів княжої доби, який став фольклорним персонажем. Навколо його імені творилися легенди, часом навіть такі, які не мали під собою реального ґрунту.

Варто також зазначити, що Роман Мстиславич належав до тих політиків Київської Русі, які мали відверто прозахідну орієнтацію і пов'язували свою діяльність не лише із східноєвропейською (руською) політикою, а й з політикою центральноєвропейською. На західництво Романа Мстиславича акцентували увагу українські дослідники, зокрема С. Томашівський, Ю. Терещенко та ін. Образ цього князя як "західника" набув поширення й у російській історіографії. Провідником західних впливів на українському (південноруському) ґрунті вважав Романа Мстиславича видатний російський історик С. Соловйов: "знаходячись у безперервних зносинах з прикордонними іноземними державами, де в той час родові князівські відносини змінилися державними, Роман, з необхідності підпорядковуючись впливу цього порядку речей, який панував у близьких західних країнах, міг, очевидно, бути провідником цих нових понять для Південної Русі, сприяти в ній заміні родових княжих відносин державними; він міг, подібно до батька й діда, вступити в

боротьбу з північними князями, в боротьбу, яка, однак, повинна була мати уже новий характер... "[1]. Ще більшим "західником" змальовує його сучасний російський історик Л. Гумільов. Правда, якщо для В. Соловйова "західництво" Романа Мстиславича позитивне явище, то для Л. Гумільова – негативне[2].

Однак у історіографії як абсолютно надійний факт фігурує легенда про те, що Роман Мстиславич відмовився від запропонованої римським папою корони. А це фактично перекреслює західну орієнтацію цього князя.

Наскільки ж реальним було "західництво" Романа Мстиславича? Давайте звернемося до фактів. Західником його робило народження. Так, Л. Гумільов навіть твердить, що "Роман, князь Волинський і Галицький, народився від шлюбу Мстислава Ізяславича з дочкою польського короля Болеслава Кривоустого і виховувався в Польщі при дворі Казимира Великого. Ця обставина визначила багато що в його долі"[3].

Дійсно, Мстислав Ізяславич, батько Романа Мстиславича, одружився з Агнесою (Агнєшкою), дочкою польського князя Болеслава Кривоустого. Десь у середині 50-их рр. XII ст. вона народила йому сина Романа (хоча є деякі підстави твердити, що це мало статися раніше). Ймовірніше місцем народження Романа була Волинь. Саме в зазначений період тут княжив його батько.

Щодо твердження, ніби Роман Мстиславич в молоді роки жив і виховувався в Польщі, то воно, на нашу думку, є сумнівним. Ці твердження базуються на одній фразі, яку зустрічаємо в польського хроніста В. Кадлубека та "Великопольській хроніці": "Князь Роман пам'ятав чималі благодіяння, котрі надав йому його дід Казимир, у якого він в дитинстві виховувався"[4]. Однак є підстави сумніватися в достовірності цієї інформації. Як говорилося вище, дідом Романа Мстиславича був польський князь Болеслав Кривоустий, що помер у 1138 р., тобто до його народження. Щодо Казимира, то він був сином Болеслава Кривоустаго й доводився Роману Мстиславичу дядьком. Князем краківським той став лише в 1177 р., коли вже Роман Мстиславич князював на Волині. Отже, досить сумнівно, щоб він виховувався при дворі одного із цих князів – його родичів.

Звісно, можна припустити, що наведене речення все ж відбило певну реальність і Роман Мстиславич в дитинстві чи молоді роки жив у

Польщі. Проте не варто переоцінювати цей факт, якщо він дійсно був, у формуванні "західництва" Романа Мстиславича. Тут, очевидно, більшу роль відіграв вплив матері. Так чи інакше, але вона виховувала сина і, певно, приділяла йому більше уваги, ніж батько, який був зайнятий воєнними походами та боротьбою за владу.

Про "західництво" Романа Мстиславича відверто говорить славнозвісне "Слово про Ігорів похід". Твір писався тоді, коли ім'я цього князя не фігурувало на сторінках давньоруських літописів. Однак творець "Слова... "вважав потрібним серед найбільш відомих князів Русі згадати також Романа. Правда, князь Роман стоїть далеко не першим у цьому ряду. До того ж він згадується із якимсь Мстиславом (можливо, Мстиславом Ярославичем, князем Пересопницьким, який доводився Роману двоюрідним братом).

Але давайте звернімося до "Слова про Ігорів похід". У т. з. "золотому слові князя Святослава" читаємо: "А ти, буй Романе, і Мстиславе! Хоробра думка несе ваш розум на діло! Високо пливеш на діло в буйності, як сокіл на вітрах ширяючи, що хоче птицю в буйстві одоліти. Є ж бо у вас залізні парубки під шоломами латинськими. Від них тріснула земля й багато країн... "[5]

При аналізі цього уривку в загальному контексті "Слова про Ігорів похід" напрошуються деякі висновки. Автор твору хотів сказати добре слово про військо й військову могутність князів, яких він прославляв. При цьому для кожного намагався віднайти щось особливе, оригінальне. Про Романа й Мстислава він говорить: їхні воїни під шоломами латинськими. Отже, ці князі використовували зброю, виготовлену в ремісничих центрах "латинської" Європи. У цьому сенсі їх можна вважати "західниками".

Як відомо, "Слово про Ігорів похід" було написане приблизно в 1187 р. Саме тоді, у 80-их рр., Роман Мстиславич починає брати участь у польських справах. Так, на основі ряду джерел, ми можемо судити, що в 1182 р. виникла локальна війна за Берестя, в якій взяли участь поляки і Роман Мстиславич[6].

У 1182-1189 рр. Роман Мстиславич вперше (правда, не зовсім вдало) включився в боротьбу за галицький стіл. Давньоруські та польські джерела по різному трактують ці події. Однак із них можна зробити висновок, що Роман Мстиславич в ході подій 1188-1189 рр. звертався

за допомогою до своїх родичів, польських князів – краківського Казимира Справедливого і великопольського Мєшка Старого.

У 1195 р. Роман Мстиславич, наскільки ми можемо судити із автентичних джерел, включився (до того ж дуже активно) у польську політику. Тоді він був втягнутий в усобицю з київським князем Рюриком Ростиславичем. Не маючи достатньо сил, він звернувся за допомогою до своїх польських родичів, синів нещодавно померлого краківського князя Казимира Справедливого-Лешка Білого та Конрада. Однак у Польщі ситуація була непростою. Смерть Казимира Справедливого порушила тут і так хитку політичну рівновагу. Великопольський князь Мешко III Старий, будучи тоді найстаршим серед П'ястів, намагався стати верховним правителем Польщі та оволодіти краківським престолом, на якому перебував Лешек. Тому коли Роман Мстиславич звернувся до польських княжичів, то вони, в свою чергу, почали просити допомоги в нього.

Роман зі своїм військом прибув до Польщі. 13 вересня 1195 р. між ним та військом Мєшка відбулася битва на річці Мозгаві. У ній загинув син Мєшка, Болеслав, а сам Мєшко був важко поранений. Останньому не вдалося захопити Краків, але і Роман Мстиславич зазнав великих втрат[7].

З того часу Роман Мстиславич стає однією із ключових фігур у польській політиці, виступаючи покровителем Казимировичів. У свою чергу Казимировичі, як можна судити з польських джерел, надали йому допомогу при поході на Галичину в 1199 р., в результаті якого і з'явилося Галицько-волинське князівство[8].

Ставши князем волинським та галицьким, Роман Мстиславич у 1200 р. відпровадив посольство до Візантії. Очевидно, основна місія Романових послів полягала в тому, щоб встановити династичні зв'язки їхнього князя із домом візантійських імператорів. Дійсно, десь у тому ж таки 1200 р. Роман Мстиславич одружився з Анною, яка, на думку Л. Махновця, була дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела від його другої жінки Матгарити-Марії, дочки угорського короля Бели III, тобто вона доводилася близькою родичкою тогочасним представникам королівської династії Угорщини[9]. Показово, що після смерті Романа Мстиславича угорський король Андрій надавав допомогу його вдові Анні та її дітям.

До речі, варто зазначити, що така допомога була і від Казимировича Лешка. Так що західні династичні зв'язки Романа виявилися корисними для його потомків.

Виявом західництва Романа вважають його проект облаштування Русі, який він ніби висунув десь у 1203 чи 1204 р. Інформацію про цей проект маємо в "Історії Російській" В.М. Татіщева[10]. Коли визнати автентичність проекту Романа Мстиславича, то в особі цього князя маємо одного із перших політичних теоретиків України. Вказаний проект був породжений обставинами тогочасного руського життя. Русь як єдина імперська держава перестала існувати. Київ занепадав, виділялися нові політичні центри, між якими йшло змагання. На початку XIII ст. реальними господарями Русі стали володимиро-суздальські та галицько-волинські князі. При подальшому зростанні відцентрових тенденцій і посиленні зовнішньої загрози Русь, як відносно єдиний політичний, економічний та культурно-релігійний простір могла припинити своє існування, що, власне, з часом і сталося. Роман Мстиславич бачив цю невтішну перспективу.

Якби вдалося реалізувати проект Романа Мстиславича, відцентрові тенденції, в т.ч. і на низовому рівні, були б блоковані. Цьому значною мірою могло посприяти б запровадження запропонованого Романом Мстиславичем майорату, тобто такого порядку, коли князівський стіл і князівство передавалися старшому сину замість того, щоб ділити вотчину між всіма синами, як практикували тоді. За цим проектом Русь мала би перетворитися в конфедеративне утворення, суб'єкти якого би визнавали певні правила гри і при потребі надавали один одному допомогу. Це утворення мало б свого главу, який, однак, вважався б першим серед рівних. Подібний устрій існував у Священній Римській імперії. Не виключено, що саме її Роман Мстиславич взяв за зразок.

На користь "західництва" Романа Мстиславича свідчить і поява його імені на сторінках західних джерел. Так, у синодику монастиря святого Петра в німецькому місті Ерфурті зберігся запис: "Роман, король руський, дав нам 30 марок"[11]. Цей факт засвідчує ставлення Романа Мстиславича до католицької церкви.

Із втручанням у справи центральноєвропейських держав була пов'язана загибель Романа Мстиславича у 1205 р. Давньоруські та

польські джерела дають зрозуміти, що він втрутився в польські справи – чи то хотів підпорядкувати собі якусь польську територію (наприклад, Люблінщину), чи втрутився в міжусобну війну польських князів[12]. Однак є інша версія, котра ґрунтується на згадці в хроніці французького ченця Альберіка із монастиря "Три джерела" (середина XIII ст.). Він пише, що руський король Роман ішов через Польщу в Саксонію. Тут він зустрівся з Казимировичами, Лешком і Конрадом, і був убитий [13]. Виходячи з цього повідомлення, деякі дослідники дотримуються думки, ніби Роман Мстиславич намагався втрутитися в боротьбу, яка велася в Священній Римській імперії між Вельфами і Гогенштауфенами, виступивши союзниками останніх. Він мав намір завдати удару Оттону IV, котрий володів Саксонією і допомогти його супернику Філіпу Швабському. Щодо Казимировичів, Лешка і Конрада, то вони виступали союзниками Оттона.

Думаємо, наведених фактів цілком достатньо, щоб вести мову про західні орієнтири політики Романа Мстиславича. І все ж – про це говорилося вище – є один факт, який дає підстави відкинути "західництво" Романа Мстиславича. Це – розповідь про посольство до князя Романа римського папи. У ній ідеться про те, що папа, очевидно Інокентій III, "почувши, що Роман побідив Угрів і Ляхів і всю Русь під себе привів, прислав до нього свого посла – намовляти його на свою латинську віру, обіцяючи йому городи і королем зробити на Русі. Роман сперечався з ними "от письма", але вони без сорому наставали з ласкавими словами. Одного разу, як той посол говорив Романові, який то папа сильний і може зробити того багатим і сильним мечем Петровим, Роман, витягнувши меча свого, сказав послові: "Чи такий Петрів меч у папи? Коли має такий, може городи роздавати! А я поки свій маю при бедрі, не хочу купувати чимсь іншим, тільки кров'ю, так, як і батьки і діди наші розмножували Руську землю![14]" Мова того запису, з якого опублікована ця повість, має характер пізніший, українсько-білоруський XVI-XVII вв., – відзначав М. Грушевський[15].

Щоб зрозуміти появу такої повісті в Україні XVI-XVII ст., треба звернутися до реалій того часу. Тоді дуже актуальним для українців стало питання боротьби з католицизмом. А визначені ще в давньоруські часи пріоритети при характеристиці Романа Мстиславича (його боротьба з половцями, литовцями) втратили свою актуальність. Не дивно, що в

діяльності Романа Мстиславича українські автори XVI-XVII ст. не змогли віднайти актуального для себе позитиву. Але оскільки Роман Мстиславич залишався фігурою популярною, навіть легендарною, то такий позитив треба було вигадати. Увага починає акцентуватися на його війнах з "католицькими народами" – угорцями та поляками. Водночас твориться антикатолицька легенда про неприязнь Романа Мстиславича до римського папи. Так виникла повість про посольство римського папи до князя Романа.

Загалом у нас є всі підстави вважати Романа Мстиславича давньоруським князем прозахідної орієнтації. Творячи Галицько-Волинську державу, він "запрограмував" її як утворення "західного" типу. Інша річ, що це "західництво", в силу різних причин, так і не отримало належного розвитку.

---

[1] Соловьев С.М. Сочинения. – М.: Мысль, 1998. - Кн. I. Т.1-2. – С. 562-563.

[2] Гумилев Л.Н. Древняя Русь й Великая Степь. – М., 1992. - С.333-335.

[3] Там само. – С.333.

[4] "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. – М.: Изд-во Моск. унив-та, 1987. – С.131.

[5] Слово о полку Ігоревім // Хрестоматія давньої української літератури. – К.: Рад. школа, 1967. – С. 93.

[6] Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л.: Наука, 1964. – Т.IV. – С.298.

[7] Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 357; "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. – С. 131-133.

[8] "Великая хроника" о Польше, Руси и их соседях XI-XII вв. –С. 135-137.

[9] Літопис руський. – С. 369.

[10] Татищев В.М. История Российская. – Т.4. – С. 328-329.

[11] Терещенко Ю.І. Україна і європейський світ. – К.: Перун, 1996. – С. 162-163.

[12] Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: Наук. думка, 1992. – Т.3. – С. 15; "Великая хроника" о Польше, Руси й их соседях XI-XIII в.в. – С. 145.

[13] Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. – С. 507.

[14] Грушевський М. Історія української літератури. – К.: Либідь, 1993. – Т. 3. С. 199.

[15] Там само. – С. 200.

Надія Непорожня

ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ У ЛИТОВСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Уперше ґрунтовний аналіз комплексу питань, пов'язаних із дослідженнями доби Данила Галицького, в порівняно молодій історичній науці Литви знаходимо в монографії Йонаса Тоторайтіса "Міндовґ Король Литви" (J. Totoraitis. Mindaugas Lietuvos Karalius, Marijampolė 1932, 123 стор.). Як зазначає в передмові сам автор, це перероблена дисертація "Die Litauer unter dem Konig Mindow bis zum Jahre 1263" (Freiburg; Schweiz 1905)".

Ім'я Данила Галицького досить популярне в литовській історіографії (маємо на увазі праці власне литовських істориків). Адже для Литви це була важлива доба формування державності. З-поміж інших народів Балтії тільки литовці спромоглися створити тоді найбільшу європейську державу XIV–XVI ст., куди з кінця XIV ст. до 1569 р. входила більша частина українських земель.

Доба Данила Галицького – це й доба Міндовґа-Міндауґаса. Міндовґа, який об'єднав Литву в державу, вперше згадано 1219 р. в угоді 22 литовських князів з Волинню. Міндовґ і Данило Галицький були першими в історії своїх народів королями, та й короновані майже водночас. Їм не раз доводилося спільно або у взаємодії, а то й антагоністично вирішувати міжнародні проблеми існування своїх народів. 6 липня в Литовській Республіці святкується День держави саме на вшанування пам'яті коронування Міндовґа.

Не можна нині уявити собі дослідження цієї бурхливої епохи без шедевру літописання Данилової доби – Галицько-Волинського літопису. В ньому збереглися найдавніші й дуже цінні свідчення про тодішнє життя литовців, про пантеон їхніх язичницьких богів, особливості литовського поганського світосприйняття. Галицько-Волинський літопис фіґурує і в працях дослідників литовської міфології – як у часи Александра Брюкнера, так і в останніх працях відомого литовського вченого Альґірдаса Юлюса Ґреймаса.

Нині литовські історики можуть назвати десятки праць на нашу тему, що їх писали й публікували, зокрема, й такі зачинателі історичної науки в Литві, як Адольфас Шапока чи Зенонас Івінскіс, представники литовської повоєнної діаспори.

Сучасна оцінка попередніх литовських досліджень подана в новій праці професора Едвардаса Ґудавічюса "Міндаугас" (Edvardas Gudavicus, Mindaugas), що видана 1998 р. у Вільнюсі зусиллями Інституту історії Литви. Ця монографія за всебічністю аргументації та опрацюванням джерел, повнотою висновків щодо позиції інших істориків є найґрунтовнішим дослідженням також серед списку праць самого автора. Оцінюючи діяльність Данила Галицького, Е. Ґудавічюс намагається знайти нові аргументи, навіть покликаючись на вже відомі літописні джерела та попередні дослідження. Тому логічно, що й Данило Галицький фігурує у найвідповідальніші моменти Міндовґового володарювання, такі як хрещення, коронація, боротьба проти навали Бурундая тощо.

Доба Міндовґа в центрі уваги студії Юозанаса Стакаускаса "Литва і Західна Європа в XIII ст.", виданої у Каунасі 1934 р. (Juozapas Stakauskas "Lietuva ir Vakaru, Europa XIII-me amžiuje"), яка вважається однією з найкращих монографічних розвідок литовських істориків міжвоєнного періоду, а також вершиною в науковому дослідженні епохи Міндовґа. Ю. Стакаускаса цікавили більше питання взаємодії Апостольської столиці й Міндовґа, питання хрестових походів і політики папи, менше – питання створення литовської держави. Але, оперуючи чисельними працями західноєвропейських істориків, Ю. Стакаускас вочевидь ігнорує праці М. Грушевського. Натомість у списку використаних джерел та літератури, зокрема, знаходимо книги В. Б Антоновича "Монографии по истории западной и югозападной России" (Київ, 1885), М.П. Дашкевича "Заметки по истории Литовско-Русского Государства", (Киев, 1885) – тобто давніші праці відомої школи київських дослідників історії Великого князівства Литовського. Згадана також праця українського історика Пилипа Клименка (1887-1955) "Die Urkunden Mindowes für den Livländischen Orden", опублікована у відомій серії "Altpreussischen Forschugen" (Bd. 6, 1929). В той же час у коротенькій передмові Н. Стакаускас пише, що він не зміг ознайомитися з новим твором П. Клименка про Міндовґа, рукопис якого був у редакції збірника "Praeitis" ("Минуле"). Стаття сучасного литовського історика Зіґмантаса Кяупи "Зв'язки Історичного товариства Литви (1929-1940) і

українських істориків" (Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. Остріг, Нью-Йорк, 1999), в основу якої покладено архів голови цього товариства і редактора збірника "Praeitis" проф. Аугустінаса Янулайтіса (1878-1950), дозволяє уточнити таку важливу обставину: названа вище німецькомовна публікація Пилипа Клименка спонукала А. Янулайтіса звернутися до автора із запрошенням публікуватися в збірнику "Praeitis", і це стало приводом для тривалого спілкування. Листування А. Янулайтіса з П. Клименком свідчить, що на час виходу друком монографії Ю. Стакаускаса редакція "Praeitis" мала в своєму розпорядженні тільки окремі частини цієї праці. "В міру того, як П. Клименко надсилав текст частинами, він збільшувався в обсягу". Працю було вирішено видавати окремою книгою в "*Praeitis" biblioteka*" (Ibidem, с. 334). Переклад з української мови окремих частин майбутньої книги тривав протягом 1935-1936 рр., тобто вже після виходу згадуваної монографії Ю. Стакаускаса. Отже, ставимося з розумінням до репліки Ю. Стакаускаса, а, беручи до уваги ймовірну професійну конкуренцію литовських істориків, яка викликала такого роду непорозуміння, зауважимо, що це свідчення також того, з яким нетерпінням чекали литовські вчені появи праці П. Клименка про епоху Міндовґа-Данила. Збереглася навіть друкарська коректура праці П. Клименка 1939 р., I–IV розділи книги, яка проте так і залишилася невиданою.

Саме цей період – кінець 20-х – 30-і роки – відзначався й ширшими контактами литовських та українських істориків. Найяскравішою сторінкою тут є взаємини Іґнаса Йонінаса і Михайла Грушевського. Можна напевно стверджувати, що саме в працях І. Йонінаса вперше знаходимо посилання на IV, рідше на I і III томи "Історії України–Руси" М. Грушевського[1]. Деякі дослідники навіть висловлюють як докір думку, що І. Йонінас не був плідним ученим. Друкованих праць у нього порівняно небагато, але вони відзначаються лаконічністю, конкретністю і далекоглядністю, глибокою науковою мотивацією. Він був справжній енциклопедист, і не випадково написав ряд цінних статей для національного енциклопедичного видання "Lietuviškoji enciklopedija" ("Литовська енциклопедія"), що видавалося в Каунасі протягом 1933-1944 рр. (майже по тому щороку). Вийшло друком неповні 10 томів (з 10 тому опубліковані окремі зошити) до літери "J". У п'ятому томі (12-ий зошит) цього видання є спеціальна стаття "Danielius" ("Danilo"). У

списку літератури при статті вказані також і українські автори М. Дашкевич та М. Грушевський. З-поміж литовських авторів – не згадано жодного, хоч, наприклад, згадувані нами праці Й. Тоторайтіса та Ю. Стакаускаса вже були надруковані. Очевидно, була якась упередженість. Втім, і сьогодні ця стаття обсягом приблизно 0,7 др.арк. залишається єдиною спеціальною розвідкою про Данила Галицького в литовській історіографії, ніби передбачаючи комплекс проблематики важливої для наступних поколінь литовських дослідників. Одним із свідчень цього є, зокрема, недавня монографія Томаса Баранаускаса "Витоки Литовської держави" (Tomas Baranauskas. Lietuvos valstybes ištakos. Vilnius, 2000, 317 c.).

---

[1] Як відомо, Ю. Йонінас спеціально приїжджав до Києва для участі у відзначенні 60-річчя М. Грушевського у жовтні 1926 р. (Prymak Thomas. Mykhailo Hrushevsky: Politics of National Culture University of Toronto Press, 1987, p. 220). Див. також рецензію Я. Ісаєвича на посмертно видану в 1984 р. збірку праць Йонінаса "Istorijos baruose" (Ісаєвич Я. Україна і Литва: сторінки взаємин // Жовтень, 1987, № 8, с. 125).

Dariusz Dąbrowski

STOSUNKI POLITYCZNE LWA DANIŁOWICZA Z SĄSIADAMI ZACHODNIMI W LATACH 1264 -1299/1300 R.

Nie będzie przesadą stwierdzenie, że jednym z najwybitniejszych, a przez wielu badaczy niedocenianym[1] przedstawicielem rządzącej Rusią halicko-wołyńską dynastii Romanowiczów był Lew, drugi ze znanych z imienia pięciu synów Daniela Romanowicza i Anny Mścisławówny. Ten urodzony ok. 1225–1228 r.[2] książę już od młodości wprowadzany byt przez ojca w arkana wielkiej polityki. Osobą Lwa chciał się między innymi posłużyć Daniel próbując w końcu 1240 r. doprowadzić do zbliżenia z królem Węgier Belą IV. W tym celu zaproponował starszy Romanowicz węgierskiemu monarsze zawarcie związku matrymonialnego pomiędzy Lwem a jedną z córek króla[3]. Bela IV miał jednak w owym czasie wystarczające powody by odrzucić propozycję ruskiego kniazia [4]. Pokonanie przez Romanowiczów w 1245 r. wspieranego przez Węgrów i Małopolan pretendenta do tronu halickiego Rościsława Michajłowicza, a przede wszystkim uzyskanie przez Daniela chańskiego zatwierdzenia swej władzy nad Rusią halicko-wołyńską spowodowało zdecydowaną zmianę stosunków pomiędzy Belą IV a Romanowiczami. Teraz władca Węgier, obawiający się ewentualnego współdziałania czerwonorusko-mongolskiego, a poza tym zaangażowany w konflikt z księciem Austrii Fryderykiem Bitnym, zwrócą się wiosną 1246 r. do Daniela z prośbą o zawarcie przymierza, które wzmocnione miało zostać związkiem matrymonialnym ich dzieci[5]. W rezultacie, w okresie pomiędzy połową 1246 a połową 1247 r., bliżej jednak chyba daty post quem, doszło w Zwoleniu do małżeństwa Lwa Daniłowicza z córką Beli IV Konstancją, Mariaż ten z całą pewnością poczytywać należy jako gwarancję sojuszu węgiersko- ruskiego[6]. Wspomniany układ polityczny okazał się niezwykle doniosły dla Rusi halicko-wołyńskiej. Dopiero w tym czasie król Węgier pogodził się z panowaniem Romanowiczów nad Haliczem. Uległy też wówczas automatycznej poprawie stosunki pomiędzy Danielem i Wasylkiem a księciem małopolskim Bolesławem

Wstydliwym, zięciem i stronnikiem Beli IV. Powstała w ten sposób konstelacja polityczna okazała się – jak zobaczymy – niezwykle trwała. Przetrwała co najmniej do 1271 r., a na odcinku nisko-małopolskim nawet do 1279 r.

Małżeństwo z królewną węgierską z pewnością podniosło znaczenie Lwa w państwie. Pewne dokumenty papieskie pozwalają nam domyślać się, że książę otrzymał wówczas własną włość[7]. Bez wątpienia znakomita parantela i utrzymywanie bliskich kontaktów z teściem nie były jednak jedynym i najważniejszym powodem, dla którego zajmujący naszą uwagę Daniłowicz według przekazów kroniki halicko-wołyńskiej odgrywał znaczącą rolę w życiu politycznym państwa Romanowiczów, dystansując przy tym wyraźnie pozostałych braci. Decydowały o tym z pewnością indywidualne uzdolnienia księcia, w tym jego wielokrotnie potwierdzana odwaga i umiejętności militarne. W każdym razie wzmianki latopisarskie pozwalają stwierdzić, że Lew, przynajmniej do pewnego momentu uważany był za najbliższego współpracownika ojca i stryja, dopuszczanego do podejmowania decyzji ważnych dla interesów państwa. Imponująco też przedstawia się lista wypraw wojennych, w których książę uczestniczył. Za życia Daniela Romanowicza (+1264 r.) odbyło się ich 12 lub 13. W dość niejasnych okolicznościach musiało dojść jednak do poważnego rozdźwięku między ojcem i synem. Domyślam się, że poszło o stosunek Lwa wobec Mongołów oraz o kwestię odmiennego podejścia do organizacji wewnętrznej państwa halicko-wołyńskiego. W przeciwieństwie do starego króla nie chcącego iść na jakiekolwiek porozumienie z Ordą, jego syn uznawał za niezbędne zbliżenie z groźnymi koczownikami, czemu też nie raz dał wyraz. Natomiast jeśli chodzi o politykę wewnętrzną, przypuszczam, że Lew forsował wbrew woli Daniela wariant zakładający uzyskanie po śmierci ojca stanowiska hegemona w państwie, co byłoby równoznaczne ze znacznym ograniczeniem roli stryja i braci, gdy tymczasem król chciał – jak sądzę – zachować stworzony przez siebie system diarchii, przy czym rola starszego z diarchów miałaby przypaść Wasylkowi Romanowiczowi. Jedynie takie wnioskowanie pozwala zrozumieć efekt znanej nam co prawda tylko z dość niejasnych i pośrednich informacji kroniki halicko-wołyńskiej decyzji sukcesyjnej Daniela Romanowicza. W jej wyniku tytuł wielkoksiążęcy przypadł Wasylkowi, a na drugie miejsce w państwie wysunięty został nie zdolny, mężny i sprawdzony w różnorodnych działaniach Lew, lecz jego młodszy dwudziestokilkuletni brat Szwarno, któremu przypadła główna część terytoriów dzierżonych przez ojca z Chełmem i Haliczem. Odsunięty

na boczny tor Lew musiał chwilowo zadowolić się księstwem przemyskim, może jeszcze z dodatkiem okręgu lwowskiego [9]. Nie zrezygnował jednak z dążeń do uzyskania dominacji nad państwem. Z tego powodu pozostawał w dość wyraźnie widocznym konflikcie zarówno z Wasylkiem, jak i Szwarnem. W celu osłabienia pozycji krewniaków wiązał się Lew sojuszami z siłami zewnętrznymi, wielkim księciem litewskim Trojdenem, a także zapewne z Mongołami. Poza tym, w przeciwieństwie do Wasylka i Szwarna, utrzymywał zajmujący naszą uwagę dynasta przyjazne stosunki z węgierskim teściem i małopolskim szurynem[10].

Niemal równoczesna śmierć Wasylka i Szwarna (1269/1270 r.) otworzyła wreszcie przed Lwem drogę do uzyskania hegemonii nad Rusią halicko-wołyńską. Okazji tej książę nie zaprzepaścił. Jak można się domyślać, starając się osłabić ewentualnych przeciwników swej dominacji, doprowadził do ograniczenia włości syna i następcy Wasylka, Włodzimierza. Według wszelkiego prawdopodobieństwa Lew nadzielił kosztem Wasylkowicza swego przyrodniego brata, Mścisława (II), który otrzymał wschodni Wołyń z Łuckiem. Osiągnięcie na długie lata hegemonii nad państwem, a także posiadanie dobrych stosunków z Mongołami[11], umożliwiło Lwu prowadzenie aktywnej polityki wobec sąsiadów zachodnich.

Jak się przekonamy, w jej ramach zdecydowanie najważniejsza rola przypadła ściśle ze sobą splecionym stosunkom z Węgrami, Czechami i Małopolską, przy czym polityka zajmującego naszą uwagę dynasty na tym kierunku pod wieloma względami odbiegała od modelu wytyczonego przez Daniela Romanowicza. Zadecydowało o tym szereg czynników, które zostaną omówione niżej. Punktem wyjścia do naszych rozważań poświęconych zachodniemu kierunkowi polityki zagranicznej Lwa musi być przedstawienie układu sił w Europie środkowej w momencie, gdy doszło do gruntownych zmian w państwie halicko-wołyńskim, spowodowanych zgonami Wasylka Romanowicza i Szwarna Daniłowicza, a więc ok. 1269/1270 r. W tym czasie na Węgrzech kończyło się panowanie Beli IV (+ 3. V. 1270 r.), powiązanego opartymi w dużej mierze na węzłach matrymonialnych sojuszami z Bolesławem Wstydliwym krakowskim, Bolesławem Pobożnym kaliskim, Leszkiem Czarnym sieradzkim, Henrykiem bawarskim i naturalnie Lwem Daniłowiczem [12]. Od 1261 r. władca Węgier posiadał też uregulowane stosunki z Przemysłem II Otokarem. Wieloletnia, zacięta węgiersko-czeska rywalizacja o spuściznę po Babenbergach, zakończyła się wygraną króla Czech, co w

końcu zmuszony był Bela IV zaakceptować. Inne stanowisko wobec zwycięstwa Przemysła II Otokara zajął Stefan V, który zasiadł na tronie węgierskim po śmierci ojca. Nowy król Węgier podjął próbę rewizji takiego stanu rzeczy, co zostanie zrelacjonowane dalej. Zwycięstwo w wojnie o spuściznę po Babenbergach dało w Europie środkowej przewagę Przemysłowi II Otokarowi. Chcąc związać ze sobą pokonanych Arpadów, król Czech poślubił w 1261 r. wnuczkę Beli IV Kunegundę, zaś następnie (w 1264 r.) doprowadził do ożenku młodszego syna i imiennika króla Węgier ze swą siostrzenicą Kunegundą brandenburską. Czasowe uregulowanie stosunków z Arpadami spowodowało, że w latach sześćdziesiątych XIII w. zwycięski władca Czech zwrócił swą uwagę głównie na stosunki z państwami Rzeszy, księstwami polskimi oraz na rejon południowoalpejski. Udało się między innymi Przemysłowi, pozostającemu w sojuszu z rządzącymi Brandenburgią Askańczykami i sasko-miśnieńskimi Wettinami, zając w omawianej dekadzie okręg Chebu (niemieckie: Eger), podporządkować swojej zwierzchności panów na Plauen, osadzić w Salzburgu na tronie arcybiskupim swego kandydata Władysława Henrykowica (1265–1270 r), a na stolcu biskupim w Passawie proboszcza wrocławskiego Piotra. W 1269 r. król Czech przejął po śmierci swego krewniaka (brata ciotecznego) Uirycha, Karyntię i Krainę, przyjmując też tytuł pana włoskiego Pordenone (Portus Naonis – 1270 r.) i wreszcie w 1270 r. roztoczył ścisłą i bezpośrednią opiekę nad małoletnim księciem wrocławskim Henrykiem IV. Próbował też Przemysł sięgnąć po koronę niemiecką. Załamanie przewagi czeskiej w środkowej Europie nastąpiło dopiero w związku z wyborem na króla niemieckiego Rudolfa Habsburga (1273 r.), który wystąpił ze skutecznym programem ograniczania znaczenia Przemysła II Otokara. W rezultacie król czeski w listopadzie 1276 r. został zmuszony zrzec się większości swoich zdobyczy, a dwa lata później przypłacił opór wobec Rudolfa życiem [13].

W omawianym czasie na ziemiach polskich trwał stan głębokiego rozbicia dzielnicowego. Z naszego punktu widzenia szczególnie istotne jest, że w Małopolsce panował wówczas Bolesław Wstydliwy (zięć Beli IV, a więc szuryn Lwa Daniłowicza), w Wielkopolsce Bolesław Pobożny (kolejny zięć Beli IV, czyli szwagier Lwa), na Mazowszu, po śmierci Siemowita I (1262 r.) regencję sprawowała początkowo Perejasława (siostra Lwa), zaś od około 1271 r. rozpoczął osobiste rządy nad większością tej dzielnicy Konrad II (brat cioteczny Włodzimierza Wasylkowicza i równocześnie siostrzeniec Lwa

Daniłowicza), z kolei księstwo sieradzkie znajdowało się w rękach Leszka Czarnego, ożenionego z wnuczką Beli IV i siostrą żony Przemysła II Otokara.

Wspomnieliśmy już wcześniej, że niedługo po śmierci Beli IV, jego następca, Stefan V wznowił działania zbrojne przeciw Czechom. Nie będziemy szczegółowo relacjonować tego konfliktu. Wystarczy nam tylko przypomnieć, iż po stronie króla węgierskiego stanęli wówczas między innymi Bolesław Wstydliwy, Bolesław Pobożny, Konrad II Siemowitowic oraz książęta ruscy Lew i Mścisław Daniłowicze, a także Włodzimierz Wasylkowicz. Na wiosnę 1271 r. oddziały małopolskie, mazowieckie i ruskie uderzyły na śląskich sprzymierzeńców Przemysła II Otokara [14]. Krótko mówiąc, w 1270–1271 r. można stwierdzić funkcjonowanie stworzonego jeszcze przez Belę IV bloku politycznego, którego ważnym ogniwem był też Lew Daniłowicz, zięć Beli, a więc szwagier nowego władcy Węgier, Stefana V.

W 1272 r. (6 VIII), po zaledwie dwuletnim panowaniu zmarł Stefan V. Jak się okazało, fakt ten wywarł poważny wpływ na politykę zagraniczną księcia halickiego. Na tronie zasiadł 10-letni syn Stefana, Władysław IV. Przekazanie władzy nie odbyło się jednak bez kłopotów. Jako pretendent do korony świętego Stefana zgłosił się również Bela, syn Anny i Rościsława Michajłowicza, a więc podobnie jak Władysław, wnuk Beli IV. Był on także szurynem Przemysła II Otokara. Król Czech nie omieszkał dla wzmocnienia swej potęgi wykorzystać sporu dynastycznego pośród Arpadów, którego ofiarą padł Bela, zamordowany na Haseninsel jesienią 1272 [15]. W czerwcu 1273 r. wojska czeskie wkroczyły do Górnych Węgier, zajmując szereg ważnych ośrodków, a wojnę zakończył korzystny dla Przemysła II układ pokojowy podpisany w październiku tego roku[16]. Osiągnięcie zdecydowanego zwycięstwa w konflikcie węgiersko–czeskim przez Przemyślidów, musiało zobligować dotychczasowych członków „bloku zięciów Beli IV" do zajęcia stanowiska wobec zasadniczo odmienionej sytuacji. O ile jeszcze w 1273 r. niektórzy z członków wspomnianego sojuszu wspierali Arpadów, o tyle, dzięki pewnym przesłankom źródłowym możemy stwierdzić, że w nieodległym czasie nastąpiło przejście części dotychczasowych aliantów węgierskich do obozu czeskiego. Sprzyjały temu bez wątpienia zachęty Przemysła II Otokara, chcącego jak najbardziej rozszerzyć swoje wpływy polityczne, w obliczu zbliżającej się rozgrywki o koronę niemiecką, a niedługo potem gromadzącego wokół siebie sojuszników wobec wiszącego na horyzoncie konfliktu z obranym, wbrew woli elektora czeskiego, 29 września 1273 r. na króla Niemiec

Rudolfem Habsburgiem [18]. Między innymi związał wówczas Przemysł ze sobą szwagra Lwa Daniłowicza, Bolesława Wstydliwego, który zapewne jeszcze w 1273 r. lub na początku 1274 r. zjechał się z królem Czech w Opawie, gdzie podpisano układ o wieczystej przyjaźni [19]. Co nas najbardziej interesuje, sojusz z Przemysłem II Otokarem zawarł mniej więcej w tym samym czasie również Lew (zob. niżej). Był to prawdziwy, niezwykle doniosły w skutkach przełom w dotychczasowej polityce zagranicznej Rusi halicko-wołyńskiej, której jednym z filarów było przecież zabieganie o jak najlepsze stosunki z Węgrami. Zerwanie z powyższym kursem politycznym związane było chyba jednak przede wszystkim z wyraźnie zauważalnym osłabieniem monarchii Arpadów, dotąd zdecydowanie silniejszej strony w bilateralnych stosunkach z Rusią. Lew z pewnością skalkulował rachunek ewentualnych zysków i strat, i jak pokazała przyszłość, z korzyścią dla swego państwa zerwał współpracę z Węgrami, przechodząc wprost, w późniejszym co prawda czasie, do działań ofensywnych (pierwszy raz w dziejach Romanowiczów!) wobec borykającego się z kłopotami wewnętrznymi południowo-zachodniego sąsiada[20]. Poza czynnikiem stricte politycznym, w zbliżeniu do Czech i równoczesnym ochłodzeniu stosunków z Arpadami, pewną rolę odegrać mógł też aspekt genealogiczny. Do momentu śmierci Stefana V, Lew posiadał znacznie bliższe związki rodzinne z władcami Węgier niż Czech. Sytuacja ta uległa zmianie, gdy koronę św. Stefana objął Władysław IV. Był ten władca, jako wnuk Beli IV powinowatym Lwa w stopniu drugim dotykającym pierwszego. Tymczasem z Przemysłem II Otokarem łączył Daniłowicza podwójny związek bliskiego powinowactwa, zarówno przez Belę IV, jak i przez Romana Mścisławowicza. Przedstawione stosunki rodzinne najlepiej oddadzą poniższe diagramy:

a) pokrewieństwo i powinowactwo Stefana V, Władysława IV, Lwa Daniłowicza i Przemysła Otokara wobec Beli IV

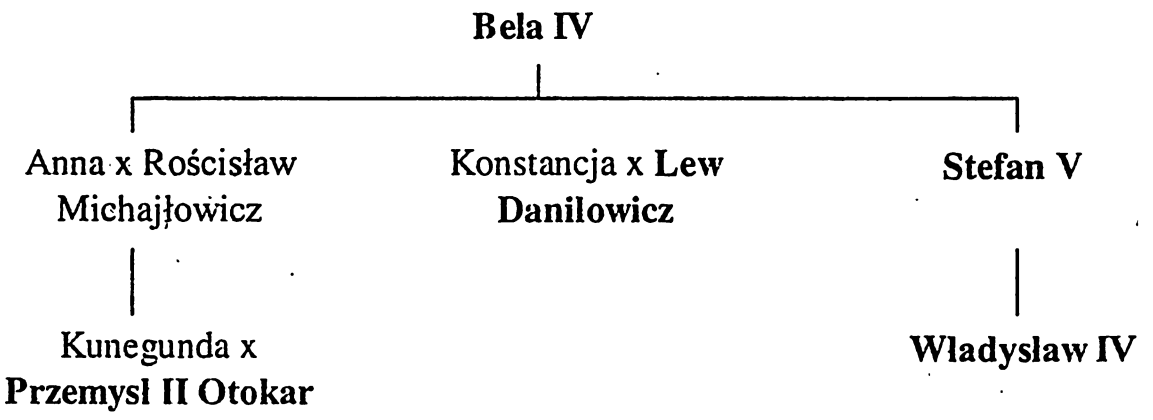

b) powinowactwo Lwa Daniłowicza i Przemysła II Otokara wobec Romana Mścisławowicza

Roman Mścisławowicz

N [Helena?] x Michał Wsiewołodowicz — Daniel

Rościsław x Anna c. Beli IV — **Lew** x Konstancja c. Beli IV

Kunegunda x **Przemysł II Otokar**

Zerwanie sojuszu pomiędzy Lwem i Arpadami spowodowało w konsekwencji, niestety ze względu na brak źródeł trudne do uchwycenia, konflikty nisko-węgierskie. Zdaje się, przyniosły one najstarszemu Daniłowiczowi wyraźne sukcesy. Z jednego z dokumentów Władysława IV z 1281 r. dowiadujemy się, że wojska księcia ruskiego Lwa jakiś czas przed wystawieniem dyplomu spustoszyły okręg Maramarosz (komitat Ugocza). W 1283 r. najstarszy Daniłowicz, według świadectwa zapiski datacyjnej, zawartej w Ewangeliami chełmskim, miał wyruszyć na Węgry. Nie jest jednak znany cel i charakter wspomnianej podróży księcia. Niecałe dwa lata później, na początku 1285 r. oddziały Romanowiczów brały udział w najeździe na Węgry emira Nogaja. Z kolei w dokumencie z 1299 r. Grzegorz, nadżupan komitatu Beregh określił się mianem urzędnika księcia Lwa. Powyższe wzmianki pozwoliły Mychajłowi Hruszewskemu wysunąć przypuszczenie, że najstarszemu Daniłowiczowi udało się w jakimś momencie rządów Władysława IV opanować część pogranicza halicko-węgierskiego [21]. Przytoczony pogląd ukraińskiego historyka zasługuje na akceptację.

Świadectwo zaistnienia w latach siedemdziesiątych XIII w. wspomnianego już wyżej sojuszu księcia halickiego z Przemysłem II Otokarem znajdujemy w nie datowanej co prawda i zachowanej tylko w formularzu, skierowanej do Bolesława Wstydliwego prośbie władcy Czech o przepuszczenie powracających do siebie posłów mongolskich i towarzyszących im zapewne wysłańców Przemysła II do Lwa [22]. Fakt pobytu

poselstwa mongolskiego na dworze praskim odnotowała także, niestety bez daty, jedna z kronik czeskich [23]. Bez wątpienia obie powyższe wzmianki mówią o tym samym, oświetlając nader interesujące zjawisko. Zwróćmy bowiem uwagę, że o ile Ruś halicko-wołyńska, traktowana była przez swych dotychczasowych sojuszników Węgrów, jako wysunięta na wschód placówka ostrzegania przed działaniami Ordy, a nawet swego rodzaju bufor ochronny, poza tym zaś rezerwuar posiłków w walkach z Czechami, o tyle dla nowego partnera, Przemysła II czeskiego, stanowić mogła, wprost przeciwnie, przyczółek umożliwiający kontakty z Sarajem. Co więcej, nie można opisanej sytuacji wyjaśniać wyłącznie faktem posiadania przez Węgrów ciężkich doświadczeń związanych z najazdami Mongołów i brakiem takich u Czechów, co skłaniało ich do widzenia w Ordzie potencjalnego, choć nader egzotycznego sojusznika. Niewątpliwie ważniejszą rolę miała tutaj postawa wobec Mongołów Lwa, diametralnie inna od zajmowanej przez jego ojca. Dobre stosunki księcia halickiego z Sarajem umożliwiały traktowanie go jako pośrednika w stosunkach państw Zachodu ze Złotą Ordą i na odwrót.

Naturalnie sprawa mongolska stanowić mogła tylko jeden, i to wcale nie najistotniejszy, z argumentów przesądzających o zawarciu sojuszu czesko-czerwonomskiego. Zdecydowanie istotniejszy dla obu stron musiał być udział w walce o wpływy w Europie środkowej. Obie strony, co oczywiste, wnosiły do tego sojuszu swoje plany i oczekiwania, niekoniecznie całkowicie zbieżne. Omawiane porozumienie, z perspektywy czeskiej, nie miało oczywiście tylko dwustronnego charakteru. Faktycznie był to układ pomiędzy Przemysłem II Otokarem a Lwem i grupą Piastów. W celu wzmocnienia więzi łączących poszczególnych członków obozu, król Czech, jak można się domyślać, wpłynął na doprowadzenie do zawarcia małżeństwa pomiędzy córką księcia ruskiego Heleną i Kazimierzem I, synem jednego ze swych najważniejszych sprzymierzeńców pośród Piastów, Władysława opolskiego. Na pochodzenie Heleny z rodu Romanowiczów wskazał już Kazimierz Jasiński, zaś jego przypuszczenie uwiarygodnił niedawno Stanisław Sroka [24]. Do zawarcia wspomnianego mariażu, zupełnie nieznanego literaturze ukraińskiej i rosyjskiej [25], doszło według wiarygodnych przypuszczeń Kazimierza Jasińskiego w okresie pomiędzy 1275 a 1278 r. [26]. Nie odegrało ono jednak oczekiwanej zapewne przez Przemysła II Otokara roli. Co prawda jeszcze latem 1277 r. dyplomacja Rudolfa Habsburga traktowała książąt ruskich i polskich jako sojuszników króla czeskiego [27], jednak gdy w 1278 r. przyszło do ostatecznego rozstrzygnięcia konfliktu pomiędzy Rudolfem i Przemysłem II Otokarem, według wszelkiego prawdopodobieństwa, zarówno Lew, jak i

poszczególni Piastowie zajęli postawę wyczekującą i nie zaangażowali się po żadnej z walczących stron [28].

Klęska i śmierć Przemysła II Otokara w bitwie z wojskami Rudolfa Habsburga pod Durnkrut 26 sierpnia 1278 r. bez wątpienia musiała wpłynąć na osłabienie więzi czerwonorusko-czeskich. Małoletni syn i następca Przemysła, Wacław II przez długie lata nie prowadził bowiem samodzielnej polityki pozostając najpierw pod uciążliwą opieką swych brandenburskich krewniaków, a potem pod wpływem związanego z jego matką możnowładcy, Zawiszy z Faikensteinu [29]. Stosunki pomiędzy Lwem i królem czeskim uległy odnotowanemu przez źródła uaktywnieniu pod sam koniec lat osiemdziesiątych XIII w., kiedy to obie strony okazały się poważnie zainteresowane sytuacją polityczną w Małopolsce po śmierci Leszka Czarnego. Za chwilę do tego problemu wrócimy, a w międzyczasie warto jeszcze zaznaczyć, że zarejestrowany przez źródła w 1289 r. sojusz czerwonorusko-czeski przetrwał do 1299 r., kiedy to, według informacji Henryka z Heimburga w Brnie doszło do spotkania Wacława II z jakimś królem ruskim [30]. Choć dziejopis czeski nie podał imienia gościa Wacława II, to bez większych wątpliwości należy go utożsamić z Lwem Daniłowiczem [31].

W nieodległym od bitwy pod Durnkrut czasie uległy też poważnej zmianie stosunki między władztwem Lwa i Małopolską. W 1279 r. (7 XII) zmarł książę krakowski i sandomierski Bolesław Wstydliwy, od drugiej połowy lat czterdziestych utrzymujący przyjazne stosunki z Romanowiczami. Był ten Piast, podobnie jak Lew, zięciem Beli IV. Obaj szwagrowie pozostawali, jak wiemy, w ścisłym sojuszu politycznym. Bez wątpienia duży wpływ na jego trwanie miało utrzymywanie zauważalnie źródłowo buskich kontaktów przez żony książąt. Wiemy, iż łączyła je zażyłość i sympatia [32]. O rozległości i sile związków istniejących wówczas pomiędzy władztwami Lwa i Bolesława Wstydliwego znakomicie świadczy, z jednej strony, wysłanie do położonego na terenie Małopolski klasztoru klarysek Światosławy, zapewne córki Lwa i Konstancji [33], z drugiej zaś, fakt posiadania przez kniazia halickiego w księstwach krakowskim i sandomierskim grupy zwolenników, skłonnych uznać go za następcę Bolesława Wstydliwego. Trudno bowiem inaczej traktować podjętą przez Lwa po śmierci szwagra próbę opanowania tronu krakowskiego, mimo, że jak zaznaczył kronikarz ruski, wspomniany Piast posiadał pięciu legitymujących się prawami do następstwa synowców, Konrada i Bolesława Siemowitowiców oraz Leszka, Ziemomysła i Władysława Kazimierzowiców [34]. Nie możemy wykluczyć, iż zwolennikami Lwa było grono osób najbliżej związanych z księżną-wdową. Gdy okazało się, że większość

możnowładców małopolskich opowiedziała się za kandydaturą, Leszka Czarnego, wyznaczonego już na następcę przez Bolesława Wstydliwego, najstarszy Daniłowicz zapragnął opanować dla siebie choć część Małopolski. W tym celu zwrócił się o pomoc do władcy zachodniej części Złotej Ordy, Nogaja. Na samym początku 1280 r. siły książąt ruskich. Lwa, Mścisława (II) idącego z synem Danielem, Włodzimierza i Jerzego, wspierane przez posiłki ordyńskie, uderzyły na władztwo Leszka Czarnego. Pułki najstarszego Daniłowicza podeszły pod Kropiwnicę, gdzie (pod Goślicami – 23 II) zostały pobite przez oddziały księcia krakowskiego [35].

Interwencja wspieranego przez Mongołów Lwa nie zachwiała panowaniem Leszka Czarnego nad Małopolską. Bez wątpienia przyczyniła się jednak do utrwalenia wrogości pomiędzy najstarszym Daniłowiczem i księciem krakowskim. Niedługo później siły małopolskie w rewanżu uderzyły na należący do Lwa Przeworsk. Gród ten został zdobyty i spalony, a jego ludność wymordowana [36]. W tym samym czasie inny oddział wyprawił się na będący w posiadaniu Włodzimierza Wasylkowicza okręg brzeski. Tutaj dla odmiany nie powiodło się napastnikom. Dwustu osobowy oddział małopolski został pobity przez wojów z Brześcia dowodzonych przez wojewodę Tita [37]. Do kolejnych poważnych walk pomiędzy Romanowiczami i koalicją książąt piastowskich, składającą się z Leszka Czarnego, Bolesława II Siemowitowica i Władysława Łokietka doszło w latach 1282-1283. Związane one były w dużej mierze z rozpoczętym właśnie konfliktem między Piastami o panowanie nad Krakowem. Przeciwko Leszkowi Czarnemu wystąpił wówczas Konrad II Siemowit, cieszący się poparciem grupy możnowładztwa małopolskiego. Jego stronnicy opanowali okresowo ziemię sandomierską [38]. Natomiast jesienią tego roku, według relacji kilku niezależnych źródeł polskich i krzyżackich, Małopolskę zaatakowały oddziały litewskie lub jaćwieskie. Zostały one jednak pokonane przez Leszka Czarnego [39]. Z kolei najpóźniej na początku 1283 r. Włodzimierz Wasylkowicz, związany przymierzem z księciem czerskim Konradem II, zorganizował na jego prośbę wyprawę skierowaną przeciw młodszemu bratu księcia, Bolesławowi II płockiemu. Był to odwet za wcześniejszy najazd wspomnianego Siemowitowica i jego sojusznika Władysława Łokietka na Jazdów, ulubiony gród Konrada II [40]. Oprócz sił Włodzimierza udział w odwetowej wyprawie wzięły oddziały Konrada i posiłki przysłane przez Jerzego Lwowicza [41], akcja ta była więc z pewnością zgodna z linią polityczną Lwa. Wojska ruskie spustoszyły wówczas dzielnicę Bolesława aż po Gostynin i Sochaczew. Trudno wprost nie widzieć związku między wyżej wspomnianymi akcjami zbrojnymi, mimo, iż nie jest

oczywista ich ścisła zależność czasowa. Zwróćmy tutaj bowiem uwagę na szerszy kontekst polityczny przedstawionych wydarzeń. Jak zauważył Bronisław Włodarski, zarówno wyprawa Bolesława II na Jazdów, jak i odwet ze strony Konrada i jego sojuszników należy wiązać z podjętą w 1282 r. przez starszego Siemowitowica próbą obalenia władzy Leszka Czarnego nad dzielnicą małopolską [42]. Akcja taka była z pewnością na rękę zarówno Lwu, wrogiemu Leszkowi, jak i Włodzimierzowi, zajmującemu stanowisko protektora Konrada II. Analogie z wydarzeniami z 1280 i 1285 r. pozwalają przypuszczać, że również w 1282 i 1283 r., Romanowicze zaangażowani w walkę stronnictw w Polsce, mogli skłonić skorych do podejmowania łupieżczych akcji Bałtów do zaatakowania posiadłości swego nieprzyjaciela, księcia krakowskiego, sami uderzając na drugiego z członków wrogiej koalicji Piastów.

Do następnej fazy walk wewnętrznych wśród Piastów, i nakładającej się na nie wojny koalicji trzech książąt polskich (Leszka Czarnego, Bolesława II i Władysława Łokietka) z Romanowiczami, doszło w 1285 r. Jako, że problem ten wyczerpująco opracował już Bronisław Włodarski [43], poprzestanę tutaj na przypomnieniu najważniejszych faktów, ich interpretację opierając na wywodach wspomnianego badacza. Działania wojenne rozpoczęły się na początku 1285 r. najazdem dwustu osobowego oddziału Bolesława płockiego na posiadłości Lwa Daniłowicza. Władca ten wykorzystując udział książąt ruskich w mongolskiej wyprawie na Węgry, spustoszył okolice Szczekarzowa (Krasnegostawu). W odwecie. Lew, którego Nogaj dowiedziawszy się o ataku polskim, odpuścił na Ruś, zorganizował wyprawę na dzielnicę Bolesława II. Udział w niej wzięły oddziały najstarszego Daniłowicza i Włodzimierza Wasylkowicza. Wojska ruskie spustoszyły okolice Wyszogrodu. Tymczasem wezwani przez księcia włodzimierskiego na pomoc Litwini, przybywszy z opóźnieniem w wyznaczony rejon koncentracji wojsk, rzuceni zostali na ziemię lubelską. Wspomniane działania zbrojne należy rozpatrywać w kontekście kolejnego, drugiego z rzędu wystąpienia grupy możnych sandomierskich, zwolenników Konrada II Siemowitowica, przeciw Leszkowi Czarnemu. Jak zaznaczył Bronisław Włodarski, atak nisko-litewski na Bolesława II miał pozbawić Leszka wsparcia ze strony mazowieckiego sojusznika, natomiast wyprawa mongolska na Węgry miała uniemożliwić ewentualną pomoc Władysława IV, z którym książę krakowski również związany był sojuszem. Niepowodzenie Mongołów, a przynajmniej kolumny Tulą-Buki na Węgrzech, spowodowało, że w Małopolsce pojawiły się jednak posiłki przysłane przez Władysława IV. Z ich pomocą 3 maja 1285 r. Leszek Czarny rozbił siły buntowników pod Bogucicami.

Nie oznaczało to wygaśnięcia walk pomiędzy Romanowiczami i znanym nam ugrupowaniem Piastów. W 1286 r. mszcząc się za ataki na swe ziemie, Włodzimierz Wasylkowicz i Jerzy Lwowicz wyprawili się ponownie na Bolesława II. Pułki ruskie i wspierający ich Litwini oraz siły zainteresowanego osłabieniem brata i jego sojuszników, Konrada II, wtargnęły głęboko w dzielnicę płocką. Zajęte przez koalicjantów zostały Sochaczew, prawdopodobnie Płock, a także znajdujący się w posiadaniu Władysława Łokietka, Gostynin. Był to z pewnością spektakularny sukces najeźdźców, lecz nie przyniósł on zmiany stosunku sił pomiędzy walczącymi stronami. Takim przełomem okazał się dopiero zgon Leszka Czarnego (30. IX. 1288 r.), który zapoczątkował okres ciężkich walk o tron krakowski. Znaczący udział odegrał w tym konflikcie Lew Daniłowicz, co można zinterpretować jako świetny przykład silnego zaangażowania księcia halickiego w politykę polską i szerzej, środkowoeuropejską. Jako pretendenci do opanowania spuścizny po zmarłym księciu wystąpili początkowo Henryk IV Probus wrocławski i Bolesław II mazowiecki. Pierwszy z nich posiadał wsparcie większości książąt śląskich, pozostawał też w sojuszu z władcą Węgier Władysławem IV i czeskim możnowładcą Zawiszą z Faikensteinu, powinowatym króla węgierskiego. Bolesław II uzyskał natomiast pomoc książąt kujawskich, Władysława i Kazimierza II oraz z czasem Lwa Daniłowicza, a także swego brata, Konrada II. Dodajmy jeszcze, że większość rycerstwa małopolskiego opowiedziała się za pretendentem mazowieckim, natomiast książę śląski zyskał wsparcie mieszczan Krakowa, a być może także i innych miast Małopolski [44].

Szczęśliwie, skomplikowane posunięcia polityczne związane z walką o Kraków posiadają dość dobre oświetlenie źródłowe. Informuje o nich w miarę szczegółowo także kronika halicko-wołyńska. Znajdujemy tam między innymi spisaną zapewne na podstawie opowieści naocznego świadka relację o udziale Lwa w oblężeniu Krakowa przez wojska zwolenników Bolesława II. Dowiadujemy się z niej, że oddziały starszego Daniłowicza, dowodzone przez niego osobiście, nadciągnęły pod Kraków najpóźniej w lipcu 1289 r. Wcześniejsze przybycie pomocy ruskiej nie było możliwe ze względu na spór jaki toczył się pomiędzy Romanowiczami o okręg brzeski [45]. Widok wojsk ruskich ucieszył stojących pod Krakowem Piastów (Bolesława i Konrada Siemowitowiców oraz Władysława Łokietka). Wkrótce po przybyciu, Lew objechał obsadzony przez zwolenników Henryka Probusa Wawel, bezskutecznie próbując znaleźć dogodne miejsce do szturmu. Nazajutrz o świcie, książę ruski ruszył ze swymi siłami na Tyniec, którego załoga

wytrzymała jednak nagłe oblężenie. Bezpośrednio po powrocie pod Kraków, Lew nakazał uderzyć na zamek wawelski. W trakcie walk doszła oblegających wieść o nadciąganiu jakichś silnych wojsk. Daniłowicz nakazał więc powstrzymanie szturmu i przygotowanie pułków do odparcia nieprzyjaciela. Podobnie uczynili też Bolesław i Konrad Siemowitowicowie. Okazało się jednak, iż alarm był fałszywy. Latopisarz stwierdził przy tym wyraźnie, że to wojewodowie łaccy, a więc najprawdopodobniej małopolscy zwolennicy Bolesława II, oszukali sprzymierzonych nie chcąc dopuścić do zdobycia Wawelu [46]. W przedstawionym epizodzie zwracają na siebie uwagę dwie kwestie. Po pierwsze, dwuznaczna postawa Małopolan wobec działań popieranego przez nich dotąd kandydata do tronu krakowskiego. Po drugie, brak informacji na temat udziału Władysława Łokietka w niefortunnie zakończonym szturmie na Wawel.

Interpretuję te fakty jako świadectwa odwrócenia się w omawianym momencie możnowładztwa małopolskiego od kandydata mazowieckiego i równoczesnego rozpadu koalicji składającej się z Bolesława i Konrada Siemowitowiców oraz Kazimierzowiców kujawskich i, co nas najbardziej interesuje, Lwa Daniłowicza. Motywacja odstępstwa Małopolan od popierania pretendenta mazowieckiego została w sposób chyba najbardziej wiarygodny wyjaśniona przez Bronisława Włodarskiego [47]. Niemal równie czytelnie rysują się też powody upadku przedstawionego sojuszu. Utrata przez Bolesława II zaufania możnowładztwa dzielnicy, którą chciał opanować po prostu wyeliminowała go z walki. Zdawał sobie z tego sprawę również Lew, który niecałych dziesięć lat wcześniej na własnej skórze doświadczył znaczenia decyzji możnowładców przy obsadzie tronu krakowskiego. Krótko mówiąc, książę halicki stanął w omawianym momencie przed koniecznością zajęcia odpowiedniego stanowiska wobec nagłej zmiany konfiguracji politycznej w Małopolsce. Zdecydował się starszy Daniłowicz wejść w sojusz z Władysławem Łokietkiem, który po usunięciu Bolesława II, został przez członków obozu anty-Probusowskiego wysunięty jako nowy kandydat do tronu krakowskiego [49]. Co prawda Łokietek był bratem wrogiego Lwu Leszka Czarnego, jednak z perspektywy księcia halickiego poparcie starań Piasta kujawskiego o Kraków było zdecydowanie korzystne. Fakt zawiązania się nowego układu sił dobrze potwierdzają wydarzenia z lipca i sierpnia 1289 r. Jak informuje kronika halicko-wołyńska, najstarszy Daniłowicz przejrzawszy oszustwo Małopolan, które przeszkodziło w próbie zdobycia Wawelu, po naradach z bojarami, postanowił rzucić część sił na księstwo wrocławskie. Oddziały ruskie spustoszyły posiadłości Henryka Probusa i z wielkimi łupami

powróciły do Lwa [50]. Dzięki źródłom śląskim wiemy, że najazd ten odbył się pod koniec lipca 1289 r. [51]. Co w czasie wyprawy śląskiej robił i gdzie przebywał władca Rusi nie wiemy. Wiadomo natomiast, że w pierwszej połowie sierpnia 1289 r. udał się na spotkanie z królem Czech Wacławem II, z którym pozostawał w wielkiej przyjaźni[52]. Chodzi tutaj o zjazd w Opawie, dokąd oprócz Wacława II i Lwa przybyło jeszcze kilku książąt śląskich z obozu wrogiego Probusowi, mianowicie Kazimierz II bytomski (zięć Lwa i równocześnie brat cioteczny Łokietka), Mieszko cieszyński i być może Bolesław świdnicki [53]. Do Opawy zjechał również Władysław Łokietek, co wiarygodnie wykazał wbrew dotychczas panującym w literaturze poglądom, Jan Tęgowski [54]. Wymienieni dynaści podpisali 15 sierpnia 1289 r. układ o wzajemnej pomocy [55], bez wątpienia zwrócony przeciw Henrykowi IV i jego sojusznikom. Jest bardzo prawdopodobne, że doszło też wówczas do zawarcia dwustronnej umowy między Lwem i Władysławem Łokietkiem, którą zacieśnić miało doprowadzenie do wydania za Jerzego Lwowicza siostry kujawskiego pretendenta do tronu krakowskiego, Eufemii [56]. Układ ten, okazał się z perspektywy Lwa posunięciem zdecydowanie chybionym, jednak w momencie jego zawierania nie można się było nawet tego domyślać. Przebywających w Opawie dynastów łączyła chęć zahamowania wzrostu potęgi Henryka wrocławskiego [57], dlatego też aprobatę stron zyskała kandydatura do tronu krakowskiego Władysława Łokietka. Matrymonialne porozumienie Lwa z Łokietkiem było więc po prostu elementem uzupełniającym sieć małżeńsko-politycznych powiązań uczestników zjazdu opawskiego [58]. Przede wszystkim, najstarszemu Daniłowiczowi mogło chodzić o niedopuszczenie do zajęcia Małopolski przez Henryka IV Probusa, związanego jak wiemy politycznie z Władysławem IV węgierskim. W ten sposób Lew bronił się przed powstaniem sporej, niechętnej sobie potęgi za zachodnią granicą, co stwarzałoby zagrożenie oskrzydlenia jego włości przez nieprzyjaciół. Poza tym zajmujący naszą uwagę dynasta mógł przypuszczać, że pozycja Łokietka w Krakowie będzie stosunkowo słaba, co pozwoli na ewentualne ingerencje w sprawy małopolskie, teoretycznie możliwe ze względu na bardzo prawdopodobne posiadanie przez Lwa grona osób przychylnych sobie.

Jak się jednak wkrótce okazało los spłatał uczestnikom zjazdu w Opawie złośliwego figla. Nim jednak do tego przejdziemy, warto jeszcze zaznaczyć, iż pod koniec sierpnia 1289 r. Henryk IV przygotował wyprawę na Małopolskę. Siły księcia wrocławskiego zdołały rozbić stacjonujące pod Krakowem oddziały ruskie i małopolskie, a także opanować sam Kraków, z

którego Łokietek musiał uciekać pieszo i w przebraniu [59]. Trudno dać jednoznaczną odpowiedź, czy księciu wrocławskiemu udało się w tym czasie opanować również ziemię sandomierską, czy też pozostała ona w rękach sprzymierzonego z Rusinami Władysława, albo nawet Konrada II [60]. Tu stajemy przed bardzo ciekawym problemem. Jak bowiem stwierdziliśmy wyżej, latem 1289 r. zaistniał sojusz pomiędzy Lwem Daniłowiczem, Wacławem II czeskim i Władysławem Łokietkiem oraz innymi, mniej znaczącymi dynastami. Miał on wytyczony jako chyba główny cel niedopuszczenie do wzmocnienia potęgi księcia wrocławskiego, sprzymierzonego z królem Węgier Władysławem IV. Można więc powiedzieć, że najistotniejszym politycznym zwornikiem powyższego porozumienia były obawy stron przed Henrykiem IV i jego działaniami, w tym walką o tron krakowski. Niespodziewany zgon księcia wrocławskiego (23 VI 1290 r.), a także niemal równoczesne zabójstwo Władysława IV węgierskiego (10 VI 1290 r.) całkowicie zmieniały tę sytuację. Dla nas szczególnie istotne jest, że śmierć Probusa otwierała możliwość ubiegania się o Kraków przed Wacławem II [61], co automatycznie musiało doprowadzić do jego starcia z Łokietkiem, który natychmiast postarał się o zacieśnienie stosunków z nowym królem Węgier, Andrzejem III [62]. Stawiało to w wyjątkowo niezręcznej sytuacji Lwa Daniłowicza, od lat pozostającego w przyjaznych stosunkach z królem Czech, a dla odmiany, od niedługiego czasu związanego z Piastem kujawskim układem zacieśnionym małżeństwem jedynego syna, Jerzego z Eufemią, siostrą Władysława. Mamy też tutaj do czynienia ze znakomitym przykładem na to, jak dużą rolę w prowadzeniu polityki matrymonialnej odgrywał czynnik tak niewymierny jak szczęście. Książę halicki wybrał sojusz z partnerem już sprawdzonym i co miało przecież niebagatelne znaczenie – silniejszym. Świadczy to, z jednej strony, o bardzo dużym znaczeniu dla Rusi halicko-wołyńskiej w latach dziewięćdziesiątych XIII w. dobrych stosunków z Czechami, będącymi wówczas jedną z najważniejszych potęg środkowo-europejskich, z drugiej zaś, o pragmatyzmie i rozsądku politycznym Lwa. O opowiedzeniu się księcia halickiego po stronie Wacława II przekonuje brak jakichkolwiek śladów pomocy ruskiej dla Łokietka w latach 1290 -1300, przy równoczesnym istnieniu wzmianki potwierdzającej funkcjonowanie w tym czasie porozumienia czerwonorusko-czeskiego [63]. Można przypuszczać, że naturalnym czynnikiem wpływającym na istnienie tego sojuszu było okupowanie przez Lwa ziemi lubelskiej [64].

Pierwsza po wieloletniej przerwie interwencja Romanowiczów w Małopolsce miała miejsce dopiero latem 1300 r. Wiemy, że oddziały ruskie,

w czasie gdy trwała wyprawa Wacława II przeciw Łokietkowi, uderzyły na ziemię sandomierską i zdobyły Nowy Korczyn [65]. Akcja ta uznana została przez Mychajła Hruševskiego i Bronisława Włodarskiego za świadectwo dojścia wówczas do zasadniczej zmiany w polityce zagranicznej Romanowiczów. Miało to, według wspomnianych badaczy, wynikać z faktu śmierci pozostającego w sojuszu z Wacławem II czeskim Lwa Daniłowicza i objęcia władzy nad Rusią halicko-wołyńską przez jego syna Jerzego, blisko związanego poprzez żonę z Łokietkiem [66]. Przedstawiony pogląd wydaje się najracjonalniejszym wyjaśnieniem nagłej i nieoczekiwanej wolty politycznej dokonanej przez Romanowiczów wobec sytuacji na ziemiach polskich, na dodatek w momencie skrajnie nie sprzyjającym opowiadaniu się przeciw Czechom – stronie zwycięskiej w walkach z Władysławem Łokietkiem.

Przyjmując więc lato 1300 r. za prawdopodobną datę ad quem zgonu Lwa Daniłowicza, Mychajło Hruševskyj i Bronisław Włodarski podjęli próbę uściślenia terminu post quem tego faktu. Historyk ukraiński zwrócił tutaj przede wszystkim uwagę na znany już nam dokument nadżupana Beregh Grzegorza z 1299 r., w którym dostojnik ten określił się mianem urzędnika księcia Lwa [67]. Poza tym Hruševskyj wyraźnie zakwestionował, opierający się na bałamutnej wzmiance zaczerpniętej z odpisu „Leopolis Triplex" Zimorowica, pogląd Nikolaja Karamzina jakoby najstarszy Daniłowicz umrzeć miał jako zakonnik w 1301 r. [68]. Natomiast Bronisław Włodarski podkreślił, iż terminus post quem śmierci Lwa wyznaczą, znana nam również, wzmianka Henryka z Heimburga o pobycie w 1299 r. u Wacława II króla Rusi [69]. O dziwo, dobrze oparte na przekazach źródłowych i analizie sytuacji politycznej, poglądy wyżej wspomnianych autorów, odnośnie najprawdopodobniejszej daty zgonu Lwa Daniłowicza, wcale nie znalazły szerszego oddźwięku wśród badaczy [70]. Zdaje się, że dzięki autorytetowi Nikolaja de Baumgartena upowszechniła się w literaturze (gdzie pokutuje do dziś), oparta na bałamutnym przekazie późnego i wyjątkowo mało wiarygodnego źródła, koncepcja Karamzina [71]. Nie można wreszcie pominąć milczeniem opinii zakładających, że zajmujący naszą uwagę Daniłowicz zmarł w jeszcze późniejszym czasie – po 8 marca 1302 r., czy nawet w r. 1308 [72]. Niestety, brak miejsca uniemożliwia bliższe omówienie tych niesłusznych poglądów.

Pora wreszcie podjąć próbę podsumowania aktywności politycznej Lwa Daniłowicza wobec sąsiadów zachodnich. Przedstawiony materiał, pozwala przyjąć, że początkowo nasz książę kontynuował tutaj linię ojca, polegającą na bliskim sojuszu z Węgrami oraz ich aliantami pośród Piastów. Jednak w momencie osłabienia Arpadów, w wyniku przegranej z Czechami rywalizacji

o spuściznę po Babenbergach, a także konfliktów wewnętrznych nękających monarchię węgierską. Lew, mimo posiadania żony Węgierki, całkowicie przeorientował swoją politykę zachodnią, wiążąc się sojuszem z królami Czech, Przemysłem II Otokarem, a przede wszystkim, Wacławem II. Równocześnie, prowadził najstarszy Daniłowicz aktywną politykę wobec Piastów. Początkowo bliskie związki z Małopolską, w okresie panowania tam szwagra Lwa, Bolesława Wstydliwego, zamieniły się w stan niemal permanentnej wojny, za rządów Leszka Czarnego, pozostającego w sojuszu z królem Węgier Władysławem IV. Konflikty polityczne, zdaje się, nie wpłynęły jednak na ograniczenie kontaktów kulturowych pomiędzy Rusią halicko-wołyńska i Małopolską. Zwraca tutaj na siebie uwagę fakt, że równocześnie zajmujący naszą uwagę książę nie przejawiał wyraźniejszego zainteresowania stosunkami z Mazowszem, rządzonym przecież przez jego siostrzeńców. Polityka zachodnia Lwa przyniosła państwu Romanowiczów zdecydowane korzyści. Rozszerzone zostało jego terytorium, zarówno kosztem Małopolski, jak i Węgier. To, że wspomniane zdobycze nie okazały się trwałe, nie było zupełnie zależne od działań bohatera tego artykułu.

Nie przyniosły Lwu sukcesu działania podejmowane wobec zachodnich partnerów w zakresie polityki małżeńskiej. Tu można wprost zaryzykować twierdzenie o nękającym księcia pechu. Wydanie, zapewne przy pośrednictwie Przemysła II Otokara, córki Heleny za Kazimierza II bytomskiego, nie dało zauważalnych korzyści z powodu szybkiej śmierci króla Czech. Związek matrymonialny, którym Lew połączył swego jedynego syna z siostrą Władysława Łokietka, okazał się z perspektywy zajmującego naszą uwagę księcia największym niepowodzeniem. Małżeństwo to, o czym w momencie jego układania nikt nie mógł mieć naturalnie pojęcia, przekreśliło po pewnym czasie efekty programu politycznego Lwa wobec ziem polskich i Czech.

Gdyby na koniec postarać się podsumować całokształt stosunków Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi pod kątem rezultatów, które przyniosły, należałoby jednak uznać je za zdecydowanie korzystne dla Rusi halicko-wołyńskiej. Bez wątpienia książę doprowadza do wzrostu znaczenia międzynarodowego swego państwa, nawet w stosunku do czasów Daniela Romanowicza. O prestiżu jakim cieszył się na Zachodzie (oczywiście nie tylko tam) Lew, dobrze świadczy fakt, iż jego imię znane było szeregowi łacińskich źródeł. Jeszcze na początku XIV wieku, w anonimowym opisie Europy środkowej, południowej i wschodniej, stwierdzono, myląc bohatera naszej pracy z jego synem Jerzym, że Rusią włada potężny książę o imieniu Lew [73].

[1] Z nowszych badaczy szczególnie niechętny stosunek wobec Lwa reprezentuje Mykola Kotljar. W jednej ze swych ostatnich prac ukraiński historyk wprost określił księcia mianem „szalonego" i w sposób jednoznacznie negatywny ocenił jego działalność polityczną (M. F. Kotljar, Hałyćko-Vołynśka Ruś, Kyiv 1998, s.221-226). Dość charakterystycznym zjawiskiem jest również traktowanie panowania Lwa jako okresu zmierzchu państwa, szczególnie w zestawieniu z rządami Daniela Romanowicza. Dla przykładu, niemiecki badacz Gunter Stökl rozdział poświęcony dziejom Rusi halicko-wołyńskiej po śmierci Daniela zatytułował: „Erben und Epigonen" (G. Stökl, Das Furstentum Galizien-Wolhynien, [w:] Handbuch der Geschichte Russiands, 1.1 (bis 1613), wyd. Manfred Hellmann, Stuttgart 1981, s.526-530).

[2] Kwestię daty narodzin Lwa Daniłowicza poruszam szczegółowo w odpowiednim miejscu swej pracy doktorskiej. Mój pogląd jest w gruncie rzeczy zbieżny z ustaleniami starszej literatury. Zob. np.: M. Hruševskyj, Istorija Ukrainy-Rusy, t. III, Lvov 1905 [reprint: Kyiv 1993], s.568 (ok. 1225 r.); N. de Baumgarten, Vtoraja vetv knjazej Galickich. Potomstvo Romana Mstislaviča, Letopis Istoriko-Rodoslovnago Obščestva v Moskve, 1909, t. V, vyp. 1(17), s. 17 (znacznie po 1225 r.); idem, Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle, Orientalia Christiana, t. IX-l, nr 35 (maj 1927), Roma 1928, tabl. XI (ok. 1228 r.); W. Dworzaczek, Genealogia. Tablice, Warszawa 1959, tabl. 27 (ok. 1228 r.); Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der Europäische Staaten, opr. Detlev Schwennicke, [dalej: ES (Schwennicke)], t. II, Marburg 1984, tabl. 136 (1228 r.); L. Vojtovyč, Udilni knjazivstva Riurykovyčiv i Gedyminovyčiv u XII -XVI st., Lviv 1996, tabl. 17 (ok. 1228 r.).

[3] Ipatievskaja letopis, Polnoe Sobranie Russkich Letopisej [dalej: PSRL], t. II, Moskwa 1962 [(fototypiczna edycja wydania z 1908 r.], 787: „jechal bje Danilo knjaz ko korolew Ugry chotja imjeti s nim ljubov svatstva i ne by Ljubwi meži ima".

[4] Nieco wcześniej do Beli IV zwrócili się z identyczną co Daniel propozycją Michał Wsiewołodowicz czenuhowski i jego syn Rościslaw (PSRL, t. II,). W obliczu niejasnej sytuacji poszczególnych książąt ruskich spowodowanej najazdem mongolskim król węgierski zapewne nie musiał i nie chciał wiązać się z którymkolwiek z pretendentów do tronu halickiego. Z pewnością o podwójnej odmowie Beli IV decydowała też chęć pozostawienia sobie ostatniego słowa w sprawie Halicza, co utrudniłoby postawienie w niejasnej sytuacji na konkretnego pretendenta.

[5] PSRL, t. D, 809.

[6] Jest to pogląd dominujący w nauce. Zob. np.: M. Hruševśkyj, Istorija, t. III, s.66-68; V. T. Pašuto, Očerki po istorii Galicko-Volynskoj Rusi, Moskva 1950, s.238 ; B. Włodarski, Polska i Ruś 1194-1340, Warszawa 1966, s. 132; M. F. Kotljar, Dyplomatyčni vidnosyny Hałyćko-Vołynśkoi Rusi z Ugorscynoju v XIII st, [w:] Hałyč i Hałyćka zemlją, Lviv 1998, s.84.

[7] Chodzi tutaj o bulle Innocentego IV z 27 VIII 1247 r. Papież zwrócił się w nich do Daniela, jego brata Wasylka, a także nie wymiernego z imienia syna Daniela (Documenta Pomificiim Romanorum historiam Ucrainae ullustrantia (1075-1953), 1.1 (1075-1700), wyd. Athanasnis G. Wełykyj, Romae 1953, nr 20,21). A. S. Bolšakova, autorka rosyjskiego tłumaczenia skierowanych do Romanowiczów buli papieskich stwierdziła, że nie jest możliwe pewne zidentyfikowanie bezimiennego syna Daniela występującego we wspomnianych dyplomach (A. S. Bolšakova, Papskie poslanija galickomu knjazju kak istoričeskij istocnik, Drevnejše Gosudarstva na territorii SSSR. Materiały i issledovanija 1975 g., Moskva 1976, s. 126 pizyp. 20). Zwróćmy jednak uwagę, że: - jedynie Lew był aktywny już w latach 40-tych

XIII w., - bez wątpienia mężem Konstancji został właśnie Lew, - książę ten wspominany jest kolejny raz przez kronikę halicko - wołyńską jako uczestnik akcji militarnej w 1251 r., - kolejny Daniłowicz, Roman, pierwszy raz odnotowany jest źródłowo dopiero przy okazji wydarzeń rozgrywających się najwcześniej zimą 1251/1252 r. (D. Dąbrowski, Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicza o imieniu Mścisław? Przyczynek do genealogii Romanowiczów [artykuł ukaże się niebawem w: Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, t. IV (XV), 1999].

[8] Wiemy na przykład, że na prośbę Lwa Bela IV 7 czerwca 1253 r. darował swemu słudze Witkowi łąś na Spiszu (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae [Slovensky Diplomatar], t. II, wyd. Richard Marana, Bratislavae 1987, nr 428). Z kolei w 1254 r. widzimy Lwa w podróży na Węgry (PSRL, t. II, 830).

[9] Nie jest nigdzie powiedziane wprost co otrzymał Lew po śmierci Daniela. Skoro jednak wiemy, że w 1288 r. panował on nad księstwami halickim, bełskim (oddanym w ręce Jerzego) i przemyskim (PSRL, t II, 913), a po śmierci Szwarna dostał Halicz i Chełm (Ibidem, t. u, 870), to znaczy, iż po ojcu mógł odziedziczyć włość przemyską.

[10] Świadczy o tym najlepiej brak zaangażowania Lwa w konflikt pomiędzy Wasylkiem i Szwarnem a Bolesławem Wstydliwym z r. 1266.

[11] V. T. Pašuto, Očerki, s.291.

[12] Pełną listę władców będących sojusznikami syna i następcy Beli IV, Stefana V znajdujemy w dokumencie węgiersko-czeskiego porozumienia pokojowego z 3 i 14 VII 1271 r. Bardzo wyraźnie widać w tym dokumencie rolę związków pokrewieństwa w polityce. Niemal wszyscy sojusznicy Stefana V byli jego krewniakami (Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia [dalej: VMHH], wyd. Augustinus Theiner, 1.1 (1216 -1352), Roniąc 1859, nr DXXX ; Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, cz. II; Annonun 1253-1310, wyd. Joseph Emier, Pragae 1872, nr 753 (dokument Przemyśla H Otokara z datą 13 VII 1271 r.) Ostatnie wydanie: Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae [dalej: CDB], t. V/2, wyd. J. Šebanek i Saša Dušková, Pragae 1981, nr 636,637). Niezaprzeczalnie wymienieni władcy pozostawali wcześniej w przymierzu także z Belą IV, na co dysponujemy licznymi dowodami. Brak miejsca uniemożliwia ich podanie.

[13] Ten okres dziejów Europy środkowej omawiam korzystając z następujących prac: B. Włodarski, Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250-1309), Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Dz. 2, t. 7, z. 3, Lwów 1931, s.42-87; E. Zöllner, Geschichte Österreichs, München - Köln 1961, s. 113-116 ; J. Žemlička, Stoleti poslednich Přemyslowu (Česky stát a společnost ve 13. stoleti). Prana 1986, s. 128 -152 ; Ch. Rohr, Premysl Otakar II. – osnovatel cesty pro Habsbuky?, [w:] Česko-rakouske vztahy ve 13 stoleti. Rakousko (včetn) R.Korutan a Kranska v projektu velke riše Premysla Otakara II. Sboró prispevku ze symposia konaného 26.-27. za Štyrska 1996 ve Znojmie, pod red. M. Blahovej i I. Hlavačka, Praha 1998, s.21- 31; J. Grabmayer, Uvahy o osobnosti a politice krale Rudolfa I.Habsburskeho, [w:] Ibidem, s.33-44 ; N. Mika, Czy król Rusi halickiej Daniel był obecny przy zawieraniu pokoju wiedeńskiego w 1261 roku?, Kwartalnik Historyczny, R. CV, 1998, z. 2, s.3 -15.

[14] Wymienionych dynastów jako sojuszników Stefana V odnotowuje akt węgiersko-czeskiego porozumienia pokojowego podpisanego w obozie pod Pożoniem (Bratysławą) 2 lipca 1271 r. i w Pradze 14 lipca tego roku (zob. przyp. 12). Lew i Mścisław, prowadząc posiłki od Włodzimierza, uczestniczyli osobiście wraz z Bolesławem Wstydliwym i Konradem II mazowieckim w znanej kronice halicko-wołyńskiej wyprawie na Śląsk, będącej dywersją na rzecz Stefana V (PSRL, t. H, 870). Datację wspomnianej akcji militarnej pozwalają uściślić listy biskupa wrocławskiego Tomasz II napisane 28 VI 1271 r., w których hierarcha ten

skarży się na straty jakie poniosły diecezje wrocławska i lubuska w wyniku najazdu Małopolan, Mazowszan, Wielkopolan, Rusinów, Kumanów i Litwinów (Schlesisches Urkündenbuch [dalej: Schl.Ub.], t. IV, opr. Winfried Irgang, Köln - Wien 1988, nr 124 -127).

[15] G. Kristo, Die Arpadendynastie. Geschichte Ungarns von 895 bis 1301, [Comna] 1993, s.240.

[16] B. Włodarski, Polska i Czechy, s.62-63 ; J. Žemlicka, Stolcu, s. 123-124 ; G. Kristo, Die Arpadendynastie, s.241; Z. J. Kosztolnyik, Hungary in the thirteenth century, New York 1996, s.256.

[17] Tak właśnie większość badaczy interpretuje wystąpienie części rycerstwa małopolskiego przeciw władzy Bolesława Wstydliwego, zakończone porażką buntowników pod Bogucinem 2 VI 1273 r., a także najazd na włości kandydata buntowników do tronu krakowskiego, Władysława opolskiego, oddziałów Bolesława Wstydliwego wspieranego przez Bolesława Pobożnego, Leszka Czarnego i Konrada II Siemowitowica. Wyprawa ta odbyła się w październiku tego roku (O. Halecki, Powołanie księcia Władysława opolskiego na tron krakowski w r. 1273, Kw. hist., R. 27. 1913, s.271,281-282 ; B. Włodarski, Polska i Czechy, s.63 – 64) ; R. Gródecki, Dzieje polityczne Śląska do 1290 r, [w:] Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400, t.1, pod red. Stanisława Kutrzeby, Kraków 1933, s.263-264; J. Sperka, Władysław (ok. 1225-1281/1282), [w:l Książęta i księżne Górnego Śląska. Praca zbiorowa pod redakcją Antoniego Barciaka, Katowice 1995, s. 122.

[18] E. Zöllner, Geschichte, s.114 ; J. Žemlicka, Stoleti, s.134.

[19] O zjeździe w Opawie informują pod 1273 r. Rocz. Traski, (Monumenta Poloniae Historica [dalej: MPH], t. II. Lwów 1872 [reprint: Warszawa 1961], s.841-842: „dux Boleslaus Cracoviensis convenit cum Primizlio rege Bohemie in Opavia, et firmant amiciciam perpetuam") oraz Rocz. małopolski (Ibidem, t. III. Lwów 1878 [reprint: Warszawa 1961], s.175 [Kodeks Szamotulski]). Bez daty rocznej podaje wiadomość o spotkaniu Bolesława Wstydliwego z Przemysłem II Otokarem w Opawie Rocz. franciszkanów krakowskich (Ibidem, t. ffl, s.49). Niektórzy badacze zakwestionowali podany przez Roczniki Traski i małopolski termin zjazdu opawskiego, uznając, iż odbyt się on dopiero w 1277 r. Zob.: O. Haledd, Powołanie, s.264-271; B. Włodarski, Polska i Czechy, s.80. Nie wydaje się ten pogląd słuszny, jednak brak miejsca uniemożliwia dokładniejsze wyjaśnienie sprawy. Chciałbym zwrócić uwagę tylko na jedną kwestię. Pomiędzy listopadem 1270 a listopadem 1276 r. Przemysł II Otokar prosił Bolesława Wstydliwego o przepuszczenie do Lwa poselstwa tatarskiego wracającego z Czech (zob. przyp.21). Charakter prośby wskazuje, że wspomniani dynaści byli już w lym czasie w dobrych stosunkach. Za wiarygodną, datę sojuszu pomiędzy Przemysłem II Otokarem i Bolesławem Wstydliwym uznali z kolei: R. Gródecki, Dzieje polityczne, s.264 (1274 r.); Historia Śląska, 1.1: do roku 1763, pod red. Karola Maleczyńskiego, cz. l: do połowy XIV w., Wrocław 1960, s.504-505 (1274 r.); J. Sperka, Władysław, s. 122.

[20] G. Kristo, Die Arpadendynastie, s.240-246 ; Z. J. Kosztolnyik, Hungary, s.255-262,279-280,284-296.

[21] M. Hruševskyj, Istorija, t. M, s.98-99. Odniesienia źródłowe znajdują się w podanym fragmencie pracy ukraińskiego badacza.

[22] J. B. Novak, Formulář biskupa Tobiase z Bechyne (1279-1296), Prana 1903, nr 47. Wydawca stwierdził, że wspomniany dokument musiał być wystawiony pomiędzy 1269 a 1276 r., bowiem w tych właśnie latach Przemysł II Otokar używał zastosowanej w dyplomie tytulatmy (Rex Boemie, dux Austrie, Stirie, Karinthie, marchio Moravie, dominus Kamiole. Marchie, Egre ac Portws Naomsf). Ostatnimi czasy sprostowano minimalnie datę post quem używania przez króla Czech wymienionych w interesującym nas dokumencie tytułów. Przemysł II Otokar stosował je dopiero od 22 listopada 1270 r. (CDB, t. V/2, nr 625a, J.

Riedmann, Hrabata z Tyrol – Gorice a Premysl Otakar II. – vliv českeho krale v severovychodni Italii, [w:]Česko-rakouske vztahy, s. 137). Od momentu wiedeńskiej kapitulacji przed Rudolfem I Habsburgiem (12 XI 1276 r.) król Czech poprzestał na używaniu tytułu: „dei gratia rex Bohemae" (zob. np.: CDB, t. V/2, nr 823,832 i II.). Natomiast do maja 1277 r. król czeski używał starej pieczęci (B. Włodarski, Polska i Czechy, s.70 ; J. Riedmann, Hrabata z Tyrol-Gorice, przyp.61). Warto jeszcze zwrócić uwagę, że w dokumencie z 1211-1278 r. wspomniany jest poddany Przemysła II Otokara: „Pardus, filius Neplach, qui venit de Russia" (CDB, t. V/2, nr 858 ; B. Włodarski, Polska i Czechy. s.81). Jest to kolejne świadectwo istnienia stosunków czesko-ruskich w okresie rządów Przemysła II Otokara.

[23] Chronicon Francisci Pragensis, wyd. J. Emier, Fontes rerum Bohemicarum [dalej: FRB1, Praha 1884, t. IV, S.351.

[24] K. Jasiński, Rodowód Piastów śląskich, t. III, Wrocław 1977, s.35-38; S. Sroka, Piastówna śląska Maria, królową Węgier, [w:] S. Sroka, Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu, Kraków 1995, s. 34- 36. Brak miejsca nie pozwala niestety na zreferowanie poglądów wspomnianych autorów. Pozostaje tylko odesłać zainteresowanych do ich prac.

[25] Nie wiedział o istnieniu związku pomiędzy Heleną Lwówna i Kazimierzem II Władysławowicem Nikolaj de Baumgarten (Vtoraja vetv; Genealogies). Nie jest on znany także Levko Vojtovyčovi, autorowi najnowszego ukraińskiego opracowania genealogii Romanowiczów (Udilni. Podobnie w niepublikowanej, ostatniej pracy tego autora).

[26] K. Jasiński, Rodowód Piastów śląskich, t. ffl, s.36,45.

[27] O próbach przeciągnięcia Rusinów i Piastów na stronę Rudolfa, zob. B. Włodarski, Polska i Czechy, s. 78.

[28] Kwestię stosunku Piastów do ostatniego etapu konfliktu pomiędzy Przemysłem II Otokarem i Rudolfem Habsburgiem, zakończonego bitwą pod Durnkut, omówił wyczerpująco Antoni Barciak (Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego, nr 72, Prace Historyczne, IV, Katowice 1975, s.7-25). Autor wykazał między innymi, że błędnie podaje polskich uczestników bitwy kronika Otokara styryjskiego (zawierająca również wiadomość o udziale w tym starciu ruskiego króla Lwa). Postawa Lwa i innych Romanowiczów wobec walk czesko-habsburskich wymaga szczegółowych badań. Co prawda sprawdziłem informacje o bitwie pod Durnkrut w kilkunastu źródłach, jednak nie dotarłem do wszystkich istotnych. Ze znanych mi przekazów, informuje o udziale w interesującej nas bitwie po stronie czeskiej „króla Rusinów Lwa" jedynie czternastowieczna kronika Jana opata z Viktring (Johannis abbatis Victoriensis Liber certanun historiarum, wyd. Fedorus Schneider, 1.1, Scriptorcs rerum germanicarun in usum scholarom, t. 43, Hannoverae-Lipsiae 1909, s.231, 277). Mogę jednak w tej chwili, wbrew zapisce kroniki Jana z Viktring, wyrazić tylko, dość co prawda wiarygodne, przypuszczenie, że Lew, a także inni Romanowicze, nie brali udziału w zajmującej naszą uwagę bitwie. Opinię taką reprezentował już Bronisław Włodarski (Polska i Ruś, s. 157). Por.: V. T. Pašuto, Očerki, s.300 (Lew brał udział w starciu pod Dumkrut po stronie Rudolfa).

W wydanym niedawno artykule poświęconym bitwie pod Dumkrut, znamienity austriacki znawca stosunków czesko-habsburskich w XIII w., Andreas Kustemig, pominął problem udziału oddziałów ruskich w zajmującym naszą uwagę starciu (A. Kustemig, Bitva na Moravskem poli u Suchych Krut a Jedenspeigen) 26. -Srpna 1278, [w:] Cesko-rakouske vztahy, s. 163 -189).

[29] Wacław II był „goszczony" na dworze brandenburskim aż do wiosny 1283 r. Do tego czasu w Czechach panował solidny chaos. Po powrocie do kraju młody król (* 27 IX 1271 r.) uległ wpływom matki związanej z Zawiszą, który nawet w 1285 r. poślubił Kunegundę,

stając się w ten sposób ojczymem Wacława. Ograniczenie wpływów pana z Faikensteinu wiąże się z interwencją cesarza Rudolfa Habsburga, obawiającego się lansowanego przez Zawiszę planu wznowienia pretensji czeskich do krajów alpejskich. Rudolf w 1285 r. wydał swą córkę Juttę [Gutę] za Wacława, a w 1287 r. wydal ją do Pragi wraz z grupą doradców, mających wspierać czeskiego zięcia. Na temat tego okresu dziejów czeskich zob. np.: J. Zemlička. Stoleti, s. 154 -166.

[30] Annales Heinrici Heimburgensi, FRB, t. III, Prana 1882, s.321: 1299. Rex Ruscie venit ad regem Wenceslaum in Brunnam.

[31] Trudno wprost przypuścić by czeski annalista zanotował przybycie do Wacława II innego niż Lew władcy ruskiego. Tylko starszy Daniłowicz utrzymywał przyjazne stosunki z Czechami. Poza tym w 1299 r. jeszcze żył. Badacze zgodnie więc identyfikują „króla Rusi" przybyłego do Brna z Lwem. Zob. np.: B. Włodarski, Polska i Czechy, s. 155 [419]; idem. Stanowisko Rusi halicko-wołyńskiej wobec akcji zjednoczeniowej władysława Łokietka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdańskiego, Zapiski Historyczne, t. XXVII, 1962, z. 3, s.339 ; idem, Polska i Ruś, s.225 ; V. T. Pasuto, Ocerid, s.302 ; Ja. D. Isaevyč, Galicko-Volynskoe knjažestvo v konce XIII-načale XIVv., Drevnejše Gosudarstva na territorii SSSR, 1987, Moskva 1989, s. 72 ; L. Vojtovyč, Udilni, s. 90.

[32] Znany dokument (wystawiony 8 IV 1269 r.), w którym mowa jest o podróży do Beli IV jego córek Konstancji, Kingi i Jolenty (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, opr. Imre Szentpetery, 1.1, cz. 3, Budapest 1930, nr 1604). Żywot błogosławionej Kingi wspomina z kolei o pobycie w klasztorze sądeckim Konstancji (Vita et Miracula sanctae Kyngae dudcisae Cracoviensis, MPH, t. IV, Lwów 1884 [reprint Warszawa 1961], s.716). Jan Długosz dodaje, że w trakcie najazdu Mongołów na Małopolskę w 1287/1288 r. oprócz Kingi i Konstancji wraz z siostrami była jeszcze Jolenta Helena, wdowa po Bolesławie Pobożnym (Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, Varsaviae 1975, ks. VII, s.247). Informacje tej samej lub zbliżonej treści podaje również grupa autorów staropolskich, zob. np.: M. Kromer, Kronika polska, t.1, Sanok 1868, s.518 ; M. Bielski, Kronika polska, wyd. Kazimierz Józef Turowski, t.1, Sanok 1856, s.339 ; J. B. Zimorowic, Leopolis Triplex czyli Kronika Miasta Lwowa, [w:] Józefa Bartłomieja Zimorowica Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się, wyd. Korneli Heck, Lwów 1899, s.55.

[33] Kilka źródeł polskich podało zgodnie pod 1302 r. informację o śmierci „córki księcia ruskiego Światosławy" (Rocz. Traski, MPH, t. II, s.853 ; Rocz. Sędziwoja, Ibidem, t. II, s.879 ; Rocz. małopolski. Ibidem, t. III, s. 189). Sprawa Światosławy jest bardzo ciekawym przykładem oświetlającym stosunek rodziny Lwa wobec lansowanego przez dwór i otoczenie Beli IV franciszkańskiego modelu pobożności.

[34] PSRL, t. II, 881. Oczywiście, zarówno synowie Kazimierza kujewskiego, jak i Siemowita mazowieckiego byli bratankami stryjeczno-stryjecznymi Bolesława Wstydliwego. Ten stopień pokrewieństwa wynikał stąd, że Kazimierz Sprawiedliwy będący dla Kazimierzowiców i Siemowitowiców pradziadem, równocześnie był dziadem Bolesława Wstydliwego.

[35] O przegranej Lwa informuje zarówno kronika halicko-wołyńska (PSRL, t. II, 882), jak i grupa źródeł polskich (Rocz. Traski, MPH, t. II, s.847; Rocz. Sędziwoja, Ibidem, t. II, s.878 (pod 1281 r.); Rocz. franciszkanów krakowskich. Ibidem, t. III, s.50-51; J. Długosz, Annales, ks. VII, s-210-211).

[36] PSRL, t. II, 882.

[37] Ibidem, t. II, 889-890.

[38] Rocz. Traski, MPH, t. H, s.848 ; J. Długosz, Annales, ks. VII, s.220.

[39] Być może odbyły się wówczas dwa najazdy Bałtów, pierwszy – jesienią 1282 r., drugi – na początku roku następnego. Podsumowanie poglądów na ten temat podał ostatnio Grzegorz Błaszczyk (Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności, t.1: Trudne początki, Poznań 1998, s.48-49). Zestawienie źródeł dotyczących interesującej nas sprawy znajdziemy w: Regesta Lithuaniae ab origine usque ad Magni Ducatus cum Regni Poloniae unionem, t.1, opr. H. Paszkiewicz, Varsoviae 1930, nr 592- 595, 597, 603.

[40] PSRL, t. II, 882-887. O wydarzeniach rozgrywających się na Mazowszu w 1282-1283 r. i ich szerszym kontekście politycznym, zob.: B. Włodarski, Alians rusko – mazowiecki z drugiej polowy XIII wieku. Kartka z dziejów Konrada II mazowieckiego, [w:] Studia historyczne ku czci Tadeusza Kutrzeby, t. II, Kraków 1938, s.618-620; idem. Udział Rusi halicko-włodzimierskiej w walce książąt na Mazowszu w drugiej połowie XIII wieku, [w:] Wieki Średnie – Medium Aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin. Warszawa 1962, s. 176-177; idem, Polska i Ruś, s. 199-202.

[41] Odpowiednie wzmianki kroniki halicko-wołyńskiej dość wyraźnie świadczą o tym, że w 1282 r. Jerzy Lwowicz władał wydzieloną dla siebie włością obejmującą co najmniej Chełm (PSRL, t. II, 884: „Cholmijanje pridoša k nemu [do Włodzimierza Wasylkowicza] bjašet bo voevoda s nimi Tjuma [...] a s Jurievoju ratju bjašet voevoda Tjuma"). Poza tym chciałbym przypomnieć, iż Jerzy nie wziął osobistego udziału w opisywanej akcji, gdyż udawał się właśnie do Suzdala po żonę.

[42] B. Włodarski, Polska i Ruś, s. 198-202. W sprawie opisywanych wydarzeń zobacz też: E. Suchodolska, Dzieje polityczne (połowa XIII – połowa XIV w.), [w:] Dzieje Mazowsza do 1526 roku. Praca zbiorowa pod red. Aleksandra Gieysztora i Henryka Samsonowicza, Warszawa 1994, s. 188-189.

[43] B. Włodarski, Alians nisko-mazowiecki, s.621[ll]-623[13]; idem. Udział Rusi, s.177 - 178 ; idem, Polska i Ruś, s.202-205. Tam też podstawa źródłowa.

[44] Odnośnie postawy elity małopolskiej wobec poszczególnych pretendentów do tronu krakowskiego zdecydowanie najdokładniejsze informacje podaje Tomasz Nowakowski (Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288 -1306, Bydgoszcz 1992, s. 15-26). Natomiast jeśli chodzi o kontekst międzynarodowy wydarzeń w Małopolsce z lat 1288/1289, warto zwrócić uwagę, że spora grupa badaczy była przekonana o dojściu do skutku tuż przed rozpoczęciem przez Henryka IV starań o tron krakowski, sojuszu księcia wrocławskiego z jego dotychczasowym przeciwnikiem, królem Czech Wacławem II (R. Gródecki, Dzieje polityczne Śląska, s.295-297, 318-320 ; B. Włodarski, Polska i Czechy, s. 112 -113 ; idem. Stanowisko Rusi halicko-wołyńskiej, s.334 ; idem, Polska i Ruś, s.222 ; J. Baszkiewicz, Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku. Warszawa 1954, s.206, przyp.368; Z. Szambelan, Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII wieku, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica, 36, 1989, s.30 ; A. Barciak, Czechy a ziemie południowej Polski w Xffl oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemie południowej Polski, Katowice 1992, s. 106-107 ; J. Rajman, Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu, Kraków 1998, s. 185). Temu niezgodnemu z relacjami źródeł czeskich (zob. przyp.193) poglądowi przeciwstawił się Karol Maleczyński, który stwierdził, że stosunki pomiędzy Henrykiem Probusem i Wacławem II były wrogie aż do śmierci księcia wrocławskiego (Historia Śląska, t.1, cz. l, s.522-524, przyp. 50 na s.525 ; Polska, Austria, Czechy i Brandenburgia w latach 1278-1290, [w:] Wieki Średnie, s. 197-199). Ten sam pogląd dominuje w literaturze czeskiej. Zob.: J. Žemlicka, Stoleti, s. 174.

[45] PSRL, t. II, 928-930.

[46] Ibidem, t. II, 935-936.

[47] B. Włodarski, Polska i Ruś.s.217-219. Badacz ten zauważył, że utratę przez Bolesława II poparcia Małopolan należy łączyć ze zgodą tego księcia na pozostawienie w rękach jego brata, Konrada II ziemi sandomierskiej, opanowanej przez młodszego Siemowitowica przy pomocy Mścisława (II) Daniłowicza latem 1289 r.

[48] Rocznik małopolski wyraźnie mówi, że o wyeliminowaniu Bolesława II z walki o Kraków zadecydowała postawa małopolskiego możnowładztwa. Odpowiedni fragment wspomnianego źródła brzmi następująco: Mortuo Lescone sine prole, Boleslaus succedit dux Masovie electus a militibus, qui eodem anno eiicitwper eosdem" (MPH, t. III, s. 184). Problem ten zwiódł między innymi uwagę B. Włodarskiego (Polska i Ruś, s.218-219), czy Ewy Suchodolskiej (Dzieje polityczne, s.190-191). Por. np. opinie Kazimierza Pacuskiego (Mazowsze wobec walk o władzę w Polsce na przełomie XIII/XIV w., Kw. Hist., t. 85, 1978, z.3, s.592 – autor uważał, że zdecydowało o wyłączeniu się ze współzawodnictwa o tron krakowski książąt mazowieckich opowiedzenie się Lwa halickiego po stronie Łokietka), Henryka Łowmiańskiego (Początki Polski, t. VI/2, Warszawa 1985, s.847-848), czy Tomasza Nowakowskiego (Małopolska elita władzy, s. 15 -17,24-25).

[49] Jeśli chodzi o moment przejścia Małopolan na stronę Władysława Łokietka, Edmund Długopolski twierdził, że dotychczasowi sojusznicy Bolesława II przeszli na stronę Piasta kujawskiego jakiś czas po bitwie pod Siewierzem, rozegranej 26 lutego 1289 r. (E. Długopolski, Władysław Łokietek na tle swoich czasów, Wrocław 1951, s.3-4). Niedawno za poglądem tym opowiedział się Tomasz Nowakowski (Małopolska elita władzy, s. 17). Tymczasem Bronisław Włodarski domyślał się, że możnowładcy małopolscy zrezygnowali z popierania Bolesława i zwrócili się ku Łokietkowi, z powodu akceptacji księcia mazowieckiego dla zajęcia przez jego brata, Konrada II, Sandomierszczyzny. Świadectwem zmiany przez Małopolan frontu są opisywane przez kronikę halicko-wołyńskiej tajemnicze działania wojewodów ladach, mające zapobiec zdobyciu przez ruskie i mazowieckie wojska Wawelu (B. Włodarski, Polska i Ruś, s.218). W gruncie rzeczy identyczne stanowisko zaprezentował Jan Tęgowski (Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288-1293, Zapiski kujawsko-dobrzyńskie, t. 6 – Historia 1987, s.53). Przychylam się do tego poglądu.

[50] PSRL, t. II, 936.

[51] Rocznik cystersów henrykowskich, MPH, t. III, s.702 : „Anno Domini 1289 tercio Kal. Augusti [30 VII] Ruteni terram Ślęzie intraverunt et circa Nizam et Grotkowe predam hominum tulerunt et in terram suam deduxerunl". Zwraca na siebie uwagę niezwykła zbieżność informacji przytoczonego wyżej rocznika i kroniki halicko – wołyńskiej. O zajmującej naszą uwagę wyprawie pisali m.in.: B. Wlodarski, Polska i Czechy, s. 111 -112 ; R. Gródecki, Dzieje polityczne, s.317; J. Tęgowski, Zabiegi, s.53 i przyp. 56 ; J. Rajman, Pogranicze śląsko-małopolskie, s. 184-185.

[52] PSRL, t. II, 936.

[53] O zjeździe w Opawie znajdujemy informacje w kronice halicko-wołyńskiej (PSRL, t. II, 936: „togda že [po najeździe na Śląsk] Lev jecha v Cechy na snem k korolevi zane Ljubov derzaše s nim veliku i dokončav s nim mir do svoego života korol ze odariv Lva darmi vsjakimi dorogymi i tako otpusti s velikoju cestju") oraz w dwóch dokumentach, zachowanych w czeskich formularzach (J. B. Novak, Formular biskupa Tobiase, nr 192: „tam duces Polonie quam alios principes, cum auibus colloquium habuistis in Oppavia infesto assumpcionis virginis gloriose"; I. Hlavaček, Novy ziomek formulare Tobiase z Bechyne, Československy Casopis Historicky, R. VI. 1958, z. 3, s.560: „tunc electum et nobis datum fideliter omni tempore pro cunctis nostris viribus inducemus, ut eisdem regi Boemie et duci Ruzie suis debeant auxiliis contra omnem hominem perpetuo non de tempore. In quorum omnium testi-

monium et robur firmiter duraturum presentes literas conscribi fecimus et eas episcoporum ac Kazimiri et Mesconis ducum predictorum sigillis petivimus robari.").

[54] J. Tęgowski, Zabiegi, s.48-49, 53-54.

[55] J. B. Novak, Formular biskupa Tobiase, nr 192. Kolokwium, o którym mowa we wspomnianym dokumencie odbyło się w święto Wniebowzięcia NMP, a więc 15 sierpnia.

[56] Jak przypuszczam do sfinalizowania wspomnianego układu matrymonialnego musiało dojść nieco później. Nie sądzę bowiem aby Lew zrezygnował z bytności na ślubie swego jedynego syna, tymczasem od lipca, niemal do końca sierpnia 1289 r. przebywał poza Rusią. Równocześnie źródła nie odnotowują śladów pobytu w tym czasie na ziemiach polskich Jerzego (kniaź ten wyprawił się na ziemie polskie, na Lublin, jesienią 1288 r., już po zgonie Leszka Czarnego, a przed śmiercią Włodzimierza Wasylkowicza – zob.: PSRL, t. II, 910-911). Nieprzekraczalny terminus ad quem zaistnienia małżeństwa Eufemii Kazimieizówny z Jerzym wyznacza z kolei czas wydania przez Łokietka za Andrzeja ul swej bratanicy Fenenny (pomiędzy 19. VIII a 24. XI. 1290 r.), choć można jeszcze wspomnianą barierę chronologiczną przesunąć nieco wstecz. Wiemy bowiem, że interesujące nas małżeństwo nie mogło mieć innego powodu niż budowanie koalicji przeciw Probusowi. Ten tymczasem zmarł 23 VI 1290 r., a jego śmierć tak diametralnie zmieniła układ sił w Małopolsce, że zaistnienie związku wzmacniającego porozumienie pomiędzy Łokietkiem i Lwem stało się niemożliwe (zob. niżej). Problem małżeństwa Jerzego Lwowicza z Eufemią omawiam dokładnie w pracy doktorskiej. Tam też zestawienie dość różniących się poglądów literatury w zajmującej naszą uwagę kwestii.

[57] Zwróćmy uwagę, że 1.01.1289 r. złożył hołd lenny Wacławowi II książę bytomski Kazimierz II (Schl Ub., t. V: 1282-1290, opr. Winfried Irgang, Köln - Weimar - Wien 1993, nr 410). Wśród badaczy panuje zgoda, że podporządkowanie się Kazimierza królowi Czech należy wiązać z wrogością i obawami księcia bytomskiego wobec Henryka IV Probusa. W tej sprawie ostatnio wypowiadali się: A. Barciak, Czechy a ziemie, s. 114 -115 ; J. Sperka, Kazimierz (1253/1257 -1312), [w:] Książęta i księżne, s.71. Pór.: J. Horwat, Czy Kazimierz książę bytomski był pretendentem do tronu w Polsce, [w:] Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów, pod red. Krystyny Zelinski-Melkowskiej, Toruń 1997, s.262.

Odbierając hołd księcia bytomskiego Wacław II umacniał swe pozycje na Śląsku. Było to, z perspektywy króla, konieczne wobec funkcjonowania jeszcze w 1289 i 1290 r. wzmiankowanego już kilkukrotnie sojuszu pomiędzy Henrykiem IV, Władysławem IV i grupą niechętnych Wacławowi możnowładców. Istnienie tego groźnego dla Przemyślidy układu politycznego potwierdzają informacje wiarygodnych źródeł czeskich (Chroń. Aulae Regiae, FRB, t. IV, s.33 ; Chroń. Francici Pragensis, Ibidem, t. IY, s.356 ; Chroń. Benessii de Weitnili, Ibidem, t. IV, s.460).

[58] Przypomnijmy, że przed 15 VIII 1289 r. istniał sojusz między Lwem i Wacławem II czeskim, nawiązujący do tradycji z czasów Przemysła II Otokara. a posiadający też oparcie rodzinne (pokrewieństwo w stopniu czwartym dotykającym drugiego). Starszy Daniłowicz był równocześnie teściem Kazimierza II bytomskiego, pozostającego od stycznia 1289 r. w stosunku lennym wobec króla Czech, a zarazem będącego bratem ciotecznym Łokietka. Zawarcie interesującej nas umowy matrymonialnej zbliżało więc Władysława zarówno do Lwa, jak i Wacława II.

[59] Informacja o zwycięstwie odniesionym przez Henryka IV nad wojskami ruskimi i Małopolanami zarejestrowana była na drewnianej tablicy, umieszczonej na północnej ścianie prezbiterium kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu, fundowanego przez Probusa z przeznaczeniem na mauzoleum. O ile się nie mylę, pierwszy raz tekst wspomnianego źródła opublikował Fryderyk Wilhelm de Sommerśberg (Silesiacarum rerum scriptores, 1.1, Lipsiae

1729, s.326: „Anno D[o]jmim MCCLXXXVIII m die S. Bartholomei [tj. 24 VIII] magnificus princeps Henricus IV. Probus dux: vulgariter dictus: der Milde Furst. debellavit potentiam Ruthenorum et Kracoviensium ; etenim eodem die manus D[o]mini cum illo". Zob. też: Regesten żur Schlesischen Geschichte 1281-1290, opr. Colmar Grimhagen, Codex diplomaticus Silesiae, t. 7/3, Breslau 1879, s. 119). Jak słusznie wykazał Jan Tęgowski, występująca w tekście źródła data zwycięstwa Probusa -1288 r. jest błędna. Książę wrocławski nie mógł w sierpniu tego roku zwyciężyć Rusinów i Krakowian bowiem żył jeszcze wówczas książę krakowski Leszek Czarny. Walki o tron krakowski rozpoczęły się dopiero po jego śmierci (30 IX). Zgodnie z sugestią toruńskiego historyka podaną na tablicy datę 1288 r., należy emendować na rok 1289. W sierpniu 1288 r. nie był bowiem możliwy konflikt śląsko-małopolski, gdyż żył wówczas jeszcze Leszek Czarny, którego panowania nad Krakowem Henryk Probus nie kwestionował (J. Tęgowski, Zabiegi, s.54-55).

Jeśli natomiast chodzi o ucieczkę z Krakowa Łokietka, informacje źródłowe o niej znajdujemy np. w: Rocz. Traski (MPH, t. II, s.852), Rocz. Sędziwoja (Ibidem, t. II, s.879), J. Długosz, Annales, ks. VII, s.258.

[60] Wiemy, że w dokumencie z 20 listopada 1289 r. Konrad II występuje już tylko z tytułem mazowieckim, bez sandomierskiego (Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 39); B. Włodarski, Polska i Ruś, s.219. W literaturze przyjmuje się raczej, że Sandomierz znalazł się wówczas pod władzą Władysława Łokietka (K. Pacusid, Mazowsze wobec walk, s-592 ; J. Zemlicka, Stoleti, s. 174 ; E. Suchodolska, Dzieje polityczne, s. 191). Por.: J. Tęgowski, Zabiegi, s.56 ; Z. Szambelan, Najazdy ruskie, s.30.

[61] Ciekawe uwagi na temat polityki Wacława II wobec Polski znajdujemy w pracach Bronisława Nowackiego (Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290-1335, Poznań 1987) i Antoniego Barciaka (Czechy a ziemie, s. 77-25).

[62] Władysław Łokietek, jak wiarygodnie wykazał Oswald Balzer (Genealogia Piastów, Kraków 1895, s.354 -355), wydał pomiędzy 19 VIII a 24 XI 1290 r. swą bratanicę Fenennę za Andrzeja III. W ten sposób, kujawski Piast nawiązywał do linii politycznej swego brata, Leszka Czarnego, polegającej na utrzymywaniu sojuszu z Węgrami. Zwróćmy uwagę, że porozumienie małopolsko-węgierskie w czasach rządów Leszka Czarnego skierowane było między innymi przeciw Lwu Danilowiczowi i jego sojusznikom!

[63] Chodzi tutaj naturalnie o wzmiankę Henryka Heimburskiego o wizycie złożonej w 1299 r. Wacławowi II przez króla Rusi (zob. przyp. 29).

Pod 1293 r. Rocznik Traski (MPH, t. II, s.852) i Rocznik małopolski (Ibidem, t. ffl, s. 185) podają tajemniczo brzmiącą wiadomość o pojawieniu się w ziemi sandomierskiej Tatarów. Nieco więcej informacji na ten temat przekazuje Długosz, który jednoznacznie wiąże działania tatarskie pod Sandomierzem z Władysławem Łokietkiem i jego walką przeciw Wacławowi II (J. Długosz, Annales, ks. VIII, s.277). Trudno wobec lakoniczności przytoczonych zapisek, powiedzieć coś bliższego na temat pojawienia się w 1293 r. zagonu tatarskiego w rejonie Sandomierza. Nie wiadomo, czy omawiana akcja nie została przypadkiem zarejestrowana pod błędną datą? W każdym razie zwraca uwagę brak informacji o udziale w omawianych działaniach Rusinów. Być może Łokietek, korzystając z nieformalnego wsparcia swego szwagra, Jerzego Lwowicza wynajął jakiś oddział mongolski? Może był to zorganizowany z inicjatywy ordyńskiej niewielki, zupełnie niezależny od sytuacji na ziemiach polskich, grabieżczy najazd?

[64] Opowiadając o zdobyciu przez rycerstwo małopolskie w 1302 r. Lublina, Rocznik Traski wspomina, że ośrodek ten przez wiele lat zajmowali Rusini (MPH, t. II, s. 853). Wzmianka ta stała się podstawą tworzenia różnych hipotez na temat czasu i okoliczności

przejścia Lublina w ręce ruskie. Z góry należy odrzucić poglądy, jakoby wspomniany gród dostał się pod panowanie Romanowiczów przed 1289 r. Wiemy bowiem z całą pewnością, że jesienią 1288 r. nie udało się zająć Lublina ani Konradowi II, ani Jerzemu Lwowiczowi. Pierwszemu z wymienionych dynastów lublinianie powiedzieli, że nie wpuszczą go do siebie, bo głową dla nich jest Kraków, i to tamtejsi bojarzy decydują o ich losach (PSRL, t. II, 910-911). Kwestia czasu i okoliczności przejścia Lublina w ręce Romanowiczów przedstawia się niejasno. Z rozlicznych opinii na ten temat, wydaje się najracjonaliuejsza koncepcja zaprezentowana przez Henryka Łowmiańskiego, zbliżona do poglądu Mychajło Hruševskiego. Badacze ci powiązali okresowe przyłączenie Lublina do Rusi halicko-wołyńskiej z walkami, które rozgorzały w Małopolsce po śmierci Henryka IV Probusa (M. Hruševskyj, Istorija, t. III, s.97-98 ; H. Łowmiański, Początki Polski, t. VI/2, s.847 przyp. 2047a).

[65] Rocz. Traski, MPH, t. II, s.853 ; Rocz. Sędziwoja, Ibidem, t. u, s.879 ; J. Długosz, Annales, ks. K, Varsaviae 1978, s. 14. W tym samym roku pozostający w sojuszu z Łokietkiem Węgrzy i Kumani złupili klasztor miechowski (Rocz. miechowski, MPH, t. H, s.883). Były obie akcje dywersją antyczeską, przeprowadzoną najwyraźniej przez sojuszników Władysława Łokietka.

[66] M. Hruševskyj, Istorija, t. III, s.111; B. Włodarski, Stanowisko Rusi, s.339, 341; idem, Polska i Ruś, s.225.

[67] M. Hruševskyj, Istorija, t. III, s.99 i przyp. 4 na tej strome. Wybitny ukraiński historyk znal także wzmiankę o pobycie Lwa u Wacława II w Brnie.

[68] Ibidem, t. III, s.520-521. Mikołaj Karamzin oparł się tutaj na odpisie tekstu „Leopolis Triplex" dostarczonym mu przez prof. Łodzie (N. M. Karamzin, Istorija gosudarstva rossijskogo, t. IV, [wyd: Moskva 1992], s.99 i pizyp.202 (na s-257). Tymczasem w wydaniu Komelego Hecka, znajdujemy informację o zgonie Lwa pod absolutnie nieprawdopodobną datą 1292 (J. B. Zimorowic, Leopolis Triplex, s.56). Mychajło Hruševskyj zakwestionował również wiarygodność wzmianki jermołajewskiego spisku kroniki halicko -wołyńskiej o udziale Lwa i Mścislawa Daniłowiczów w wyprawie na ziemię sandomierską w 1300 r. (M. Hruševskvj, Istorija, t. III, przyp. 4 na s. 109).

[69] B. Włodarski, Polska i Ruś, s.225. Badacz ten popełnił przy tym niewielką nieścisłość. Stwierdza mianowicie, że do spotkania w Brnie mogło dojść pomiędzy początkiem marca a połową maja 1299 r, bowiem wówczas przebywał w tym mieście Wacław II (B. Włodarski, Stanowisko Rusi, s.339). W rzeczywistości król czeski bawił w Brnie jeszcze na początku lipca tego roku (Regesta Bohemiae, cz. 2, nr 1839).

[70] Pośród autorów, którzy przyjęli za datę śmierci Lwa rok 1299 lub 1300, wymienić należy Myrona Kordubę (Boleslav-Jurij II. Ostannij samostijnyj volodar hałyćko-volinskoi derzavy z nahody 600-littja joho smerty, Mynule j sučasne, cz. 7, Krakiv 1940, s.28), Włodzimierza Dworzaczka (Genealogia, tabl. 27), Chimera Stokla (Das Furstentum, s.527), Jaroslava Isaevyca (Galicko-Votynskoe knjažestvo, s.72), Jana Tęgowddego (Małżeństwa Lubarta Giedyminowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku, Genealogia, 6,1995, s.21).

[71] Wymieniam tutaj tylko wybrane dwudziestowieczne pozycje: N. de Baumgarten, Vtoraja vetv, s. 17 (autor zaznaczył wyraźnie, że podaje tę niezbyt pewną datę za Karamzinem, korzystającym z przekazu Zimorowica); idem, Genealogies, tabl. XI (ok. 1301r.), s.49 (1300 lub 1301 r.); P. Hrycak, Hałyćko-Vołynśka deržava, Naukove Tovarystvo im. Ševčenka. Biblioteka Ukrainoznavstvą, cz. 5, Nju Jork 1958, s. 131 (autor stwierdził, że rok 1301 przyjmuje bardziej z tradycji niż z przekonania); J. Forssman, Die Beziehungen altrussischer Furstengeschlechter zu Westeuropa, Bern 1970, tabl. VII; N. Polonśka-Vasylenko, Istorija

Ukrainy, t.1, Kyiv 1995 [reprint wydania: Mjunchen 1972], s.208,278 ; ES (Schwennicke), t. II, tabl. 136; Korai magyar torteneti lexicon (9-14. Szazad), pod red. Gyula Kristó, Budapest 1994, s.65; M. Font, Ororszorszag, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlawk tortenetebol, Pecs 1995, s. 151 i spis książąt halicko-wołyńskich; L. Vojtovič, Udilni, tabl. 17.

[72] J. Powierski, Studia nad polityką Krzyżaków i ich sąsiadów w początkach XIV w., cz. l. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza, nr l, Gdańsk 1994, s. 135 -136 (po 8 m 1302 r.. lub nawet w r. 1303); M. F. Kotljar, Hałyćko-Vołynśka Ruś, s.225 (1308 r.).

[73] Anonymi Descriptio Europae Orientalis „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bułgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia". Anno MCCCVIII exarata, wyd. Olgierd Górka, Cracwiae 1916, s.40.

Леонтій Войтович

ЮРІЙ ЛЬВОВИЧ І ЙОГО ПОЛІТИКА

Стан джерел, які стосуються історії Галицько-Волинської землі початку XIV ст., такий, що багато поважних істориків, серед них В.Пашуто та М.Котляр, взагалі вважали за краще про цей період не писати. Краща робота, яка охоплює цей період, на наш погляд належить Я.Ісаєвичу [1].

Титул князя Юрія, зафіксований у його печатці: "S[igilum] Domini Georgii regis Russiae" (аверс) і "S[igilum] Domini Georgii principis Ladimiriae" (реверс) [2] свідчить про відродження при ньому об'єднаної Галицько-Волинської держави. При цьому під королівством Русі, напевно, можна вважати Галицьку землю. Впродовж XIII ст., в т.ч. в часи Лева Даниловича, західні джерела визнавали за Галицькою землею статус королівства. Можливо, це пов'язувалося з визнанням римськими папами цього статусу за Галицькою землею, якого добився ще у XII ст. угорський король Бела III, а його син Андрій II – у 1215 р. для сина Калмана. Цей титул був підтверджений Данилові Галицькому при його коронації у 1256 р. Титул князя володимирського свідчить під час об'єднання обох земель, яке наступило правдоподібно, ще в останні роки правління Лева Даниловича. У будь-якому випадку цей титул означає, що нащадки Мстислава Даниловича, який у 1288 р. об'єднав Східну і Західну Волинь, вже не жили. У легендарній частині литовсько-білоруських літописів збереглося повідомлення про литовсько-волинську війну у 1315 р., на якій загинув князь Володимир [3]. Були версії, що саме з його дочкою нібито одружився Любарт Гедимінович, отримавши в такий спосіб Луцьке князівство. Однак історичність князя Володимира досить проблематична. Якби Володимир був сином Мстислава Даниловича, то він мав би успадкувати володимирський престол. Навіть, якщо б цей князь був сином Данила Мстиславовича (згаданого під 1280 р.), то і тоді, як єдиний спадкоємець Мстислава Даниловича, мав би успадкувати Володимир (правило, за яким внук втрачав права на спадок діда, коли його батько помер при житті

останнього, було введене для обмеження числа спадкоємців, коли їх було багато). Якби Володимирське князівство перейшло до Юрія Львовича через завоювання, то літописи, польські чи угорські хроніки або орденські документи неминуче залишили б якусь інформацію про конфронтацію галицьких і волинських князів на межі XIII-XIV ст. Швидше всього у литовсько-білоруських літописах (як і вважав В.Антонович) відобразилося повідомлення про смерть володимирського князя Володимира Васильковича (помер у 1288 р., а не 1315 р.), який часто воював із литовцями і, можливо, помер від ґангрени через неправильне лікування рани, отриманої у бою [4]. Про те, що Юрій тримав "в своїй честі" Волинську землю, писав трохи пізніше митрополит Кипріян[5].

Я.Ісаєвич звернув увагу, що титул короля Русі не обов'язково свідчить про коронацію Юрія, оскільки західноєвропейські джерела фіксують визнання статусу королівства за державою, а не за окремими особами [6]. З цим можна було б погодитися, але, на наш погляд, саме титул на автентичній печатці та зображення Юрія у королівській короні з регаліями насамперед свідчать про декларування королівської гідності, тобто саме коронування. Крім того, коронація королівською короною могла відображувати стремління до незалежності від Орди. Вже Данило Романович намагався повністю позбутися ординської опіки. Це втілилося у прийнятті королівського титулу і готовності визнати зверхність Папи в обмін на організацію хрестового походу. Це позначилося на офіційній ідеології: "О, зліше зла честь татарська..," – написав волинський літописець, оцінюючи прийом у Батия свого князя, якого трактували значно краще, ніж інших Рюриковичів, яким довелося їздити в Орду [7]. Це втілилося і в будівництві кам'яних укріплень та відвертому збройному виступі проти Куремси, до улусу якого належали Галицько-Волинські землі. Така політика мала тільки короткий успіх. Залежність цих земель від Орди відновив Бурундай. Загострення взаємин золотоординських ханів з Ногаєм, який приєднав до себе за незнаних обставин улус Бурундая, привело до певного ослаблення цієї залежності. Лев Данилович з допомогою військ Ногая розширював свої володіння в Закарпатті та Польщі. Міжусобиця в Орді, що закінчилася загибеллю Ногая у битві з військом Токти, яка відбулася 15.09.1300 р. десь у низов'ї Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куканлик, не могла не мати наслідків для Галицько-Волинської держави. Хоча галицько-волинські дружини напевно

були у складі війська Ногая [8], ординський вплив після 1300 р. сягав не дальше від Поділля [9].

Прийняття королівського титулу й організація окремої Галицької митрополії, на яке пішла, неохоча до подібних заходів, константинопольська патріархія (митрополит київський перебував у Володимирі під ординським контролем), могли бути свідченням звільнення від ординської залежності [10]. Напевно, не випадково у грамоті від 9.08.1316 р. Андрій та Лев Юрійовичі обіцяли Тевтонському Ордену захист від ординців. За свідченням польського короля Владислава Локетка (лист до Папи Іоана XXII від 21.05.1323 р.), війська цих князів були нездоланним захистом проти ординців. Можливо, тому вони не змогли допомогти руху закарпатських феодалів у їхню підтримку і поборотися за Угорську спадщину. Окремі дослідники вважають, що ці князі загинули у боротьбі з Ордою [11]. При цьому, звичайно, питання коронації Юрія Львовича залишається дискусійним.

Коронація Юрія Львовича, звичайно, аж ніяк не означає, що цей правитель признав церковну унію [12]. При всій толерантності до католицької релігії у родині Лева Даниловича (його дружина залишалася католичкою, дочка пішла у монастир кларисок у Старому Сончі), саме релігійна політика цього князя, зокрема утворення окремої Галицької митрополії з допомогою рішучого противника унії візантійського імператора Андроніка II, свідчить про протилежне. Крім того відмова післанцям Папи Климента V (1305-1314), які пропонували "королю русинів ... приступити до послушенства Римській церкві та союзу з нею", про яке повідомив Длугош [13], без сумніву відноситься до Юрія Львовича.

Столицею Юрія Львовича та його наступників був Володимир. На нашу думку, за всіх інших причин, волинська династія так до кінця і не змогла справитися з галицьким боярством. Саме тому Данило Романович і Шварн Данилович тримали столицю у Холмі, Лев Данилович – у Львові [14], а його наступники – у Володимирі.

Юрій Львович став сюзереном Галицько-Волинської держави у зрілому віці. Він народився 24.04.1252 чи 1257 р. Близько 1269 р. отримав від батька Белзьке і Холмське князівства. Невідомо у якому році Лев Данилович передав йому владу в державі. Згідно з традицією, незадовго до смерті цей князь прийняв чернецтво і помер мало не безвісним монахом у Лаврові. Остання безсумнівна згадка про Лева Даниловича – повідомлення у хроніці

Генріха Геймбургського про зустріч з чеським королем Вацлавом II не пізніше середини травня 1299 р.[15] Однак і при всіх сумнівах у автентичності грамоти Лева від 8.03.1301 р.[16] не можна відкидати можливість використання подібної грамоти із справжньою датою (для більшої вірогідності було простіше датувати грамоту ранішим часом). Напад на Сандомирську землю у 1300 р. міг здійснити сам Юрій Львович на допомогу родичеві (сам намагався у 1288 р. утримати частину спадщини Володимира Васильковича), тим більше, що батько міг бути в той час у війську Токти (хоча Лев Данилович мав більше ніж 70 років, він був рухливим, їздив у теж Брно у 1299 р. і т.д.). І, нарешті, прийняття чернецтва могло бути вимушеним унаслідок суперництва сина з батьком. Виходячи з цього початок правління у Галицько-Волинському королівстві можна віднести до часу не раніше середини 1299 р. і не пізніше 1301 р.

Невдалими були з огляду політичних вигод і обидва шлюби короля Юрія. У 1282 р. він одружився з дочкою тверського князя Ярослава Ярославича, що було, мабуть, останньою спробою об'єднати зусилля західних і східних князів у боротьбі з ординцями. Перша дружина померла бл.1286 р. У 1287 р. Юрій одружився вдруге з Євфимією, дочкою куявського князя Казиміра Конрадовича, сестрою Владислава Локєтка [17]. Цей зв'язок розрушив чесько-галицький союз, організований Львом Даниловичем, що мало фатальні наслідки для долі володінь в Люблінській землі і на Закарпатті.

Напевно під впливом дружини Євфимії Юрій Львович вважав одним із головних напрямів своєї політики зближення з польськими князями. В інтересах її брата Владислава Локєтка у 1300 р. Юрій Львович здійснив похід аж під Краків [18]. Десь тоді була видана за добжинського князя Земовита сестра Юрія Анастасія [19]. Близько 1301 р. була видана за сохачевського і черського князя Тройдена Болєславича дочка Юрія – Марія [20]. Їхній син Болеслав-Юрій пізніше успадкував галицький престол у 1323 р. Ця політика не була до кінця продуманою. Чеський король Вацлав II отримав впевнену перемогу над Владиславом Локєтком і добився свого визнання сюзереном Польщі. Владислав Локєток утік у Галицько-Волинське королівство [21]. У 1302 р. Юрій Львович надав йому допомогу і польський князь намагався відвоювати Сандомирську землю. Розплатою за цю авантюру

була втрата Люблінської землі. У тому ж 1302 р. раптовим ударом краківські та сандомирські дружини Вацлава II повернули собі Люблінську землю, а воєвода Петро Галько (Галка) із залогою залишив Люблін [22]. Незважаючи на це, Юрій Львович і далі допомагав Владиславові Локєтку, який з його допомогою у 1304-1305 рр. повернув собі Сандомирську землю, а у 1306 р. здобув Краків. Напевно, за цю допомогу король Юрій заслужив похвалу польського історика, який писав, що він був "муж мудрий і добрий, до духовенства щедрий, під правлінням якого Русь славилася досягненнями миру і достатку" [23].

У 1301 р. вигасла династія Арпадовичів. На Угорську спадщину мали право нащадки дочок угорських королів: сицилійський принц Карл Роберт, чеський король Вацлав II, баварський герцог Отто III і король Юрій Львович. Карл Роберт був сином короля Сицилії Карла Мартела з Анжуйської династії, матір'ю якого була Марія, дочка Стефана V і внучка Бели IV. Його претензії підтримували Неаполітанське королівство і Папа. Чеський король Вацлав був сином Кунегунди – дочки короткочасного галицького князя Ростислава Михайловича і Анни, дочки Бели IV. Він висунув свого сина Вацлава, якого коронував у 1302 р. Баварський герцог був сином Єлизавети, дочки Бейли IV. Юрій Львович – теж син дочки Бели IV – Констанції. Невідомо чому король Юрій не взяв участі у цій боротьбі, тим більше, що у нього були володіння на Закарпатті з центром у Ломперсасі (Берегові). Можливо, цьому завадила активна участь у польських подіях. У 1308 р. через Галицько-Волинську державу втікав герцог Отто. Рифмована хроніка Оттокара Штірійського відзначила теплу зустріч герцога з королем Юрієм [24]. Нам здається, що союз Юрія Львовича і Отто III міг бути скріплений шлюбом Льва Юрійовича з незнаною з імені сестрою Агнеси, дружини Отто III. Я.Яблоновський, посилаючись на Кромера, назвав дружину Любарта Гедиміновича (дочку Льва Юрійовича) Бушою, що може бути скороченням від Богуслави. Від Яблоновського це ім'я запозичили Т.Нарбут та М.Карамзін, бо у Кромера імені княгині не приведено, а Зіморович назвав її Євфимією (очевидно, сплутав з Офкою-Євфимією?). Отже, дружиною Льва Юрійовича, напевно, була полька (тому і його дочка мала польське ім'я) – сестра Агнеса. Останнє дозволило її братам глоговським князям Генріху II та Яну претендувати у 1323 р. на

Галицько-Волинську спадщину, причому їхні претензії були визнані Папою [25]. Можливо, що у Юрія Львовича були плани протиставити союз з польськими князями та баварським герцогом і чеському королю Вацлаву III і Карлу Роберту. Закарпатські володіння остаточно були втрачені у 1320-1322 рр. [26]. Але якщо у 1299-1307 рр. наджупаном Берега був Григорій (який у документі 1299 р. титулувався урядником князя Лева), то комендант Берега Петер 15.06.1312 р. загинув у Розгонській битві як прихильник короля Карла Роберта. У 1315 р. березький жупан Б.Копас разом з Петром Петунею, пропонували визнати угорським королем Юрія Даниловича. У 1315-1317 рр. обоє підняли повстання проти Карла Роберта. У 1320 р. Карл Роберт надав привілей місту Ломпертсасу. Після одруження з дочкою польського короля Владислава Локєтка Єлизаветою (6.07.1320 р.) він подарував Ломпертсас своїй дружині, яка влаштувала тут свою літню резиденцію [27]. Отже, можна зробити висновок, що принаймні до кінця 1307 р. закарпатські володіння ще не були втрачені. Тобто таке становище зберігалося, поки союзник Юрія Даниловича баварський герцог Отто вів боротьбу за угорську корону. До 1310 р. Карл Роберт зумів схилити на свою сторону феодалів Берега або ж зайняв ці території, використовуючи як привід галицьку допомогу його противникові Отто. Але боротьба за закарпатські землі, заселені такими ж нащадками хорватів, як галичани, тривала майже до 1322 р.

Визначним успіхом політики короля Юрія було утворення у 1303 р. окремої Галицької митрополії згідно з грамотами константинопольського патріарха Афанасія I (1289-1293, 1303-1309) та візантійського імператора Андроніка II (1283-1328). Візантія опиралася утворенню нових митрополій на теренах Русі. Досить згадати невдалу спробу Андрія Боголюбського чи пізніші спроби великих князів литовських. Нова митрополія отримала 81 місце (на 10 місць нище київської). До неї були віднесені галицька, володимирська, перемишльська, луцька, турівська і холмська єпископії. Першим галицьким митрополитом став Нифонт, відомий з реєстру галицьких митрополитів у пізнішій грамоті короля Казимира III [28]. Цей ієрарх займав престол недовго, бо у 1305 р. у Константинополь було послано ігумена Спаського монастиря Петра Ратенського як кандидата на галицьку митрополію. На той час помер київський митрополит Максим. Після його смерті патріарх висвятив

київським митрополитом Петра. На практиці це означало знову злиття обох митрополій. Внаслідок цього діяльність Петра Ратенського (1308-1326) була пов'язана з Москвою і послужила поштовхом для її піднесення, а король Юрій Львович від цього нічого не виграв [29].

З Петром Ратенським пов'язана одна цікава пам'ятка, яка дозволяє говорити про тісні контакти Галицько-Волинського королівства з німецькими державами, зокрема з Магдебургом. Відомо, що на замовлення Петра Ратенського (а може і ним самим) була виготовлена дерев'яна фігура Миколи Можайського, яка нині зберігається у Москві в ДТГ. Найближчі її аналоги – надгробки архієпископів Фрідріха фон Веттіна (1152 р.) та Лудольфа фон Віхмана (1192 р.) у магдебурзькій катедрі. Ні Можайськ, ні Москва тоді не мали зв'язків з Магдебургом. Сам митрополит був знаним маляром і, напевне, провів значний час у Володимирі або Львові, де існувалинімецькі колонії (зокрема у Львові німецька колонія мала костьол Марії Сніжної, у якому могли бути зразки скульптур магдебургської школи). Фігуру Миколи Можайського міг виконати митець з оточення митрополита, який мав можливість оглядати такі роботи. Можливо, що такі роботи були у католицькому храмі у Володимирі [30].

Спірною залишається і дата смерті Юрія Львовича. За Длугошем, 18 березня 1308 р. померла його дружина Євфимія, а 21 квітня 1308 р., якраз на свій день народження, помер і сам король Юрій [31]. Зв'язки галицького короля з польськими князями, точні дати смерті короля і його дружини схиляють до правильності цієї версії. Польські історики навіть вважають, що потреба підтримати юних племінників позбавила Владислава Локєтка можливості протидіяти Тевтонському Ордену в його намірах захопити Гданське Помор'я [32]. М.Кордуба сумнівався у правильності цієї дати, пересуваючи її на 1315 р. [33] Справді, Петро Петуні та його союзники висуваючи Юрія на угорський престол у 1315 р., не могли не знати про його смерть у 1308 р. Вони отримали навіть якусь військову допомогу [34]. На підтвердження версії Кордуби, Я.Ісаєвич звернув увагу, що вперше самостійними правителями сини Юрія названі у документі, датованому липнем 1315 р., а грамоти, надіслані до Тевтонського Ордену в 1316 р. з підтвердженням угод, укладені їхнім батьком та дідом (подібні грамоти видавалися звично на початку правління), також побіжно свідчать на користь смерті Юрія Львовича у

1315 р. [35] Проблема ця залишається дискусійною. Угорське джерело допускає різні тлумачення. Твердо мовилося тільки про права Юрія Львовича на угорський престол. Може, саме через смерть Юрія у 1308 р. Карл Роберт захопив його закарпатські володіння, а у 1315 р. Петро Петуня звертався до його сина, пропонуючи йому принаймні повернути свої володіння або поборотися за угорський престол. Щодо пізньої дати грамоти до Ордена, то це могло бути наслідком перерви у відносинах 1308-1315 рр., викликаної конфронтацією внаслідок дій Ордену у Помор'ї. Юрійовичі могли виступати продовжувачами батьківської політики. Саме тому князі пропонували Ордену захист від ординців [36].

Загалом, навіть ці, нечисленні і не завжди однозначні пам'ятки, які залишилися від правління Юрія Львовича, дозволяють цілком позитивно оцінити видатного діяча нашої історії.

---

[1] Исаевич Я.Д. Галицко-Волынское княжество в конце XIII - начале XIV в. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1987 г. М., 1988, с.71-77.

[2] Лаппо-Данилевский А.С. Печати последних галицко-владимирских князей и их советников // Болеслав-Юрий II князь всей Малой Руси. СПб., 1907, с.241; Wlodarski B. Polska i Ruś 1194-1340. W., 1966, s.227.

[3] ПСРЛ, т.17, с.258, 311, 372-373, 437-438.

[4] Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV - XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Лв., 1998, с.153-154.

[5] Барсуков Н.П. Источники русской агиографии. СПб., 1882, с.431

[6] Исаевич Я.Д. Галицко-Волынское княжество в конце XIII - начале XIV в.., с.73.

[7] Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. М., 1978, с.9.

[8] Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. К., 1987, с. 15-16.

[9] Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. Лв., 1996, с.106.

[10] Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // Укр. історик, 1-4 (17-20), 1968, с.71.

[11] Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290-1340 рр. у нових дослідах. Авсбург, 1948, с.18.

[12] Томашівський С. Українська історія. 1. Старинні і середні віки. Лв., 1919, с.107-108.

[13] Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. М., 1972, с.61.

[14] Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів.., с.90-96.

[15] Исаевич Я.Д. Галицко-Волынское княжество в конце XIII - начале XIV в.., с.72.

[16] Купчинський О.А. Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII - першій половині XIX ст. // Київська Русь: культура, традиції. К., 1982, с.129-149.

[17] Baumgarten N. Genealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle, Roma, 1927, p.47, 50.

[18] MPH, t.2, p.853.

[19] Balzer O. Genealogia Płastów. Kraków, 1895, s.345-347.

[20] Balzer O. Genealogia Płastów..., s.453; MPH, t.5, p.880-881.

[21] Włodarski B. Stanovisko Rusł Halicko-Wolynskiej wobec akcjł zjednoczeniowej Władisława Łokłetka i jego powiązanie z utratą Pomorza Gdanskłego // Zapiski Historyczne. T.2, Toruń, 1962, s.342-343.

[22] MPH, t.2, p.853.

[23] Dlugosz J. Opera omnia cura A.Przezdziecki edita. T.12, Cracoviae, 1876, p.39.

[24] MGH, t.5, Hannoverae, 1893, p.1152-1154.

[25] Войтович Л. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний зїзд україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді і повідомлення. Історія. ч.1, Одеса-Київ-Львів, 1999, с.83.

[26] Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів.., с.98.

[27] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. G.Fejer. t.6, v.2, Budae, 1830, p.213-217, 239-240; Lehoczky T. Beregvármegye monographiaja. 1.kotet, Ungvare, 1881, 88-91, 352.l; Мельник В. Історія Закарпаття в усних народних переказах та історичних піснях. Лв., 1970, с.36; Войтович Л. Етюди з давньої історії міста Берегова / / Вісник Берегівщини. 1993 р., N 71, 73, 75, 77, 79, 81.

[28] Грушевський М. Історія України-Руси. т.2, К., 1993, с.270, 544.

[29] Соколов П. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913; Кучкин В.А. Сказание о смерти митрополита Петра // ТОДРЛ, т.18, М.-Л., 1962.

[30] Некрасов А.И. Древнерусское изобразительное исскуство. М., 1937, с.203-204; Леонов А.И., Померанцев Н.Н. Деревянная скульптура // Русское декоративное исскуство от древнейшего периода до XVIII в. ч.1, М., 1962, с.123, рис.73; Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское исскуство. М., 1978, с.282; Попов Г.В., Рындина А.В. Живопись и прикладное исскуство Твери XIV - XVI века. М., 1979, с.142; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів.., с.94.

[31] Dlugosz J. Opera omnia.., t.12, p.39.

[32] Włodarski B. Polska i Ruś 1194 - 1340. W., 1966, s.238-239; Mysliński K. Polska a ksiestwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнародна наукова конференція (Галич, 19-21 серпня 1993 р.). Тези доповідей та повідомлень. Лв., 1993, с.7-8.

[33] Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. Краків, 1941, с.93-94

[34] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Ed. G.Fejer. t.8, v.2, Budae, 1830, p.293, 325.

[35] Исаевич Я.Д. Галицко-Волынское княжество в конце XIII - начале XIV в.., с.73.

[36] Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сб.мат. и исслед. СПб., 1907, с.149.

Януш Бєняк

ВИГАСНЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ КНЯЖОЇ ДИНАСТІЇ

Смерть останніх Романовичів Андрія і Лева II залишається загадкою, яку у зв'язку з недостатністю джерел неможливо однозначно розв'язати. Встановлено тільки те, що обидва вже не жили 21 травня 1323 року, коли польський король Владислав Локєток написав про це до папи Івана XXIII, прохаючи оголосити хрестовий похід проти татар, щоб оберегти сусідню з Польщею землю русинів (отже, Галицько-Волинське князівство) від татарської окупації, яка могла би в остаточному підсумку становити загрозу і його державі. Обох князів король назвав "непереможним щитом" (scutum inexpugnabile) проти "жорстокого татарського народу", вказуючи одночасно, що з їхньої землі татари брали щорічну данину. Звідси видно, що і цим князям не вдалося на той час позбутися залежності від Золотої Орди [1].

З цього єдиного надійного джерела дослідники робили висновки, які не цілком очевидно з нього випливають. Можна зустріти твердження, що: а) смерть обох князів була одночасною, або з невеликим інтервалом, б) обидва померли незадовго перед написанням листа Локєтка (отже, 1323 року); в) смерть була неприродною – отруєння або загибель в бою; притому звичайно вважають, що вона сталася в боротьбі з татарами [2]. Тільки Броніслав Влодарський, який проаналізував всіх можливих противників, вважав, що ними були литовці [3]. Однак таке припущення є малоймовірним. У листі Локєтка до Папи Литва зовсім обминається, отже, в питаннях, про які там йшлося, вона не відіграла ніякої ролі [4]. Смерть від татар теж виглядає сумнівною. Локєтек мав би про це написати: якщо б галицько-волинських князів убили будь-які нехристияни, особливо під час тодішньої війни, це свідчило б про серйозність ситуації, додаючи авторові додаткових важливих аргументів. Отже, слід прийняти, що смерть обох Романовичів створила

татарам тільки корисну нагоду, створюючи певний вакуум, який вони могли використати, щоб настановити потрібного їм наступника або намісника. Саме такого вирішення боявся Локєтка (ne occupent terram Ruthenorum predictam).

Смерть Андрія і Лева, таким чином, мала місце в умовах миру. Польський король писав, що вони "зійшли з цього світу" (decesserunt ex hac luce), і саме цей зворот є основним у реченні, яке нас цікавить. Тільки у підрядному реченні, яке служить безпосереднім вступом до висловленого в листі прохання, йдеться про те, що з приводу їх смерті (ex quorum interitus) виникла описана в листі небезпека [5]. Вираз "interitus" вживався переважно, але аж ніяк не виключно в значенні насильницької смерті, в тому також отруєння [6]. Даному слову дослідники надавали більше значення, ніж ствердженню "зійшли з цього світу", хоч саме цей зворот як присудковий в листі стилістично більш експонований. Отже "interitus" у даному контексті треба перекласти просто як "кінець життя" останніх представників династії і в цьому сенсі її припинення.

Безсумнівно, цього факту стосується повідомлення, що відноситься до часу після 1340 р., швейцарського хроніста Йоанна Вінтертурського: "татарський хан недавно перед теперішнім часом визначив русинам двох поганських досить відповідних королів, а коли ті (русини) їх звели з світу отрутою, призначив їм латинського християнина" [7]. В якійсь традиції, яка дійшла до Заходу, останні Романовичі, отже, загинули від отрути [8]. Отруту мали їм, мовляв, подати їхні піддані, очевидно, з числа внутрішньої опозиції. Інша річ, що у ті часи отруєнням пояснювали будь-яку наглу смерть, що її інакше не могли витлумачити, навіть якщо справжньою причиною була несподівана хвороба органів травлення, викликана, наприклад, переїданням, або зловживанням алкоголем [9]. Розповідні джерела, особливо географічно чи хронологічно віддалені від описуваних подій, зображають не стільки самі події, скільки сформований в якомусь середовищі погляд про них. Тому не можемо бути певними, що Андрій і Лев були отруєні, знаємо тільки те, що в певних колах так вважали.

І врешті лист Локєтка до Папи зовсім не дає підстав твердити, що смерть обох князів була одночасною або навіть мала місце з невеликим інтервалом. Польський король вислав цього листа у ситуації, коли помер

останній галицько-волинський володимирський князь з лінії Романовичів. Його князівство залишилося без короля. Отже, він писав під безпосереднім враженням факту, тому часом смерті цього останнього князя вважаю не "перші місяці" 1323 р. " [10], а, найраніше, початок травня. Оскільки адресат листа знав, що в руських землях довго панувало двоє князів, то автор вважав необхідним вказати, що вже жодного з них не має серед живих; про ранішу смерть другого з братів не треба було спеціально повідомляти нікого на Заході, бо така смерть не міняла ситуації в князівстві, – володіння померлого автоматично переходило до брата, який залишався живим. Отже, питання, чи смерть була одночасною, мають вирішити інші джерела – і вони одностайно заперечують це. Згаданий вже Йоан Вінтертурський пише, що обох князів отруєно по черзі (successive), отже, з певним інтервалом. Польський хроніст Янко з Чарнкова твердить, що Болеслав-Юрій успадкував князівство Русі від свого дядька по матері (avunculo suo in ducatum russie successerat), отже, не одночасно [11], від двох дядьків. З цим узгоджується те, що в документі самого Болеслава-Юрія називає його попередниками названо Романа, Данила, Лева, Юрія і Андрія, обминаючи братів будь-кого з них, в тому числі і Лева II [12]. Тому можна вважати, що попередником Болеслава-Юрія, після якого він і став володарем Галицько-Волинського князівства, був його дядько Андрій, а дядько Лев помер дещо раніше. Оскільки перед тим останні Романовичі поділили між собою батьківську спадщину (Андрієві припала Володимирська земля, Левові – Галицька) [13], документ 27 серпня 1320 року, коли Андрій титулував себе тільки Володимирським князем [14], є останнім свідченням, що Лев тоді ще був серед живих.

* * *

На час смерті галицько-володимирського князя Андрія, тобто в першій половині травня 1323 року, найближчими його кревними були дві княгині з двох польських удільних князівств: його сестра Марія, дружина Тройдена, князя черського, і тітка Анастасія, вдова Семовита князя Добжинського. Обидві мали синів, які могли мати претензії до галицько-волинської спадщини [15]. Дослідники включали в це коло ще знану на

ім'я руську князівну, яка вийшла (точно невідомо, коли) за литовського князя Любарта Ґедиміновича, який пізніше претендував на галицько-волинський трон і врешті став князем частини території цієї держави. У цій княжні вбачали або ще одну сестру останніх Романовичів, або (і така думка висловлювалася найчастіше) дочку Андрія. Однак Ян Тенґовський недавно довів, що вона була їхньою значно дальшою кревною, сестрою або дочкою острозького князя Данила, відданого прибічника Любарта в його боротьбі за Галич і Володимир [16].

З-посеред можливих спадкоємців вибір Польщі і Угорщини як держав, зацікавлених долею князівства, що втратило володаря, впав на Болеслава Тройденовича, який на той час мав кільканадцять років. Як вказує кафедральна краківська хроніка 1202-1377 р., молодий князь з мазовецького відгалуження династії П'ястів був "одностайно" (unanimiter) прийнятий боярами князівства, тобто, в усякому разі, великою їх частиною [17]. Незважаючи на це, вступив він на трон щойно в другій половині 1323 р. внаслідок польсько-угорського походу [18], метою якого було, очевидно, перешкодити втручанню в цю справу татар,– це випливає із змісту згаданого вище листа Владислава Локєтка до Папи. Як видно, однак, з повідомлення Йоанна Вінтертурського, хан Узбек врешті погодився з доконаним фактом і затвердив Болеслава на здобутому ним князівстві [19].

Новий галицько-волинський володар формально цілком достосувався до своїх підданих. Перейшов на православ'я, прийняв ім'я діда по матері (Юрій II), в урочистих випадках (бачимо це в документах) покликався на те, що є спадкоємцем довгого ряду руських предків. На свідків при підписанні грамот запрошував велике коло бояр, які займали найвищі посади в його державі [20]. З другого боку, польські наративні джерела зображають його в трохи іншому світлі. Згідно з Краківською кафедральною хронікою, Болеслав-Юрій "намагався змінити право і віру" русинів. Річник краківських францисканців, покликаючись на чутки, характеризує це правління як самовільне і прикре для підданих, вище над якими цей князь ставив "чехів і німців" (людей латинської віри) [21]. Про збільшення в його державі кількості людей західного обряду, що викликало незадоволення русинів, згадує також Йоан Вінтертурський [22].

"Чехи і німці",– це, безперечно, значною мірою міщани. Болеслав-Юрій надав Магдебурзьке право місту Сяноку (1339). Цей факт, відомий з джерел, вважають доказом проведення ним політики в такому дусі [23]. Про прагнення князя навернутися до західної церкви твердять булли Папи Івана XXIII (1327). Дослідники також знаходять докази активізації католицького духовенства в його державі [24]. Захід і його культура, безперечно, імпонували Болеславові-Юрієві, який намагався будувати свою адміністрацію за зразками польського і угорського дворів.

Зростання опозиції бояр, чи, може, тільки їх значної частини, призвело, врешті, до отруєння князя. Всупереч всій дотеперішній літературі, вважаю, що днем смерті було 21 березня 1340, а не 7 квітня. Щорічник краківських францисканців твердив під тим роком, що Болеслав, син Тройдена, князя Мазовії, володар русинів, отруєний своїми близько свята Благовіщення Богородиці (25 березня), відійшов з життя [25]. Точну дату дня подає натомість річник познанський старший: це мали би бути "VII Idus Aprilis" (7 квітня) [26]. Освальд Бальцер вважав, що ця дата дуже близька до наведеного вище приблизного окреслення, тому заслуговує на довір'я [27]. Погляд Бальцера прийняли всі без винятку наступні дослідники [28]. З такою думкою, однак, трудно погодитися – різниця між обома джерелами становить аж 13 днів. Для визначення найближчого релігійного свята найбільше підходила Пальмова неділя, яка припадала того року на 9 квітня. Навіть Великдень – 16 квітня – ближчий до визначеної таким чином дати, ніж свято Благовіщення. Познанський старший річник був копією, яка збереглася тільки в одному примірнику [29]. Притому він містив справді помилковий, бо безглуздий, запис "XII Idus Aprilis", який був виправлений на "VII Idus" тільки наступними видавцями. Однак копіїст міг помилитися й інакше: переписавши правильно "XII" через неуважність записав "Idus" замість "Kalendas". Дата "XII Kalendas Aprilis", тобто 21 березня справді близька до свята Благовіщення, коли ця відомість могла дійти до Кракова. Прийняття ранішої дати смерті Юрія дозволяє краще зрозуміти термін першого походу Казимира Великого, який вже близько 16 квітня (circa festum Pasche) прибув зі швидко зібраним військом на Русь [30].

[1] Monumenta Polonie Vaticana, t. 1, Kraków 1913, ą 83.

[2] Наприклад: Генрик Пашкевич був схильний прийняти версію про отруєння князів, але інспіроване татарами (H. Paszkiewicz, Polityka ruska Kazimirerza Wielkiego, Warszawa 1925, s. 7-11) Е.Длугопольський писав про смерть у війні з татарами. (E. DLLugopolski, Władysław Łokietek na tle swoich czasów, Wrocław 1951, s. 223). Ф.М. Шабульдо (Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского, Киев 1987, с. 22) допускає обидва варіанти як однаково можливі.

[3] B. Włodarski, Polska i Ruś 1194-1340, Warszawa 1966, s. 254-259.

[4] Про це слушно писав вже Єжи Вирозумський (J. Wyrozumski, Polska, Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego. In: Europa ssrodkowa i wschodnia w polityce Piastów, Toruń 1997, s. 113).

[5] Основний зміст цього фрагмента такий: "Sanctitati vestre... cum dolore intimamus, quod ultimi duo principes Ruthenorum de gente scismatica, quos imediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Thartarorum habebamus, decesserunt ex hac luce, ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Thartarorum... perturbacio indicibilis... imminebit".

[6] Słownik Łaciny średniowiecznej w Polsce, t. 5, s. 864. Див. також: *Intero*, ibidem, s. 852.

[7] Цитую за: Monumenta Poloniae Historica (далі: MPH), t. 2, Lwoow, 1872, s. 623, примітка. Саме це джерело, але тільки воно, звернуло увагу істориків на можливість смерті останніх Романовичів від отрути.

[8] Неправдоподібними слід визначити наявні в літературі припущення, начебто тими отруєними двома "поганськими володарями" мали бути татарські намісники (баскаки). В такому разі наслідком їх смерті був би кривавий похід, а не "затвердження" латинського християнина.

[9] Див., наприклад: K. Jasiński, Okoliczności ssmierci ostatnich książąt mazowieckich Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego, nowej serji t. 3 (14), 1997, s. 41-51.

10 Так пише, зокрема, Г. Пашкевич (Polityka.., с. 11); Див. також. B.Włodarski, Polska.., s. 255-256. Подібно датували цю подію, хоч з трошки ширшим часовим діапазоном, інші дослідники.

11 MPH t. 2, s. 620-621 (далі хроніст помилково називає його Казимиром-Юрієм).

[12] Preussisches Urkundenbuch (далі: Pr UB), t. 2, Königsberg 1937, № 826.

13 B. Włodarski, Polska..., s. 240; так само і інші дослідники.

14 Pr UR, t. 2, № 293; Kodeks Dyplomatyczny Miasta Krakowa 1252-1506, cz. 1, Kraków 1879, № 12.

[15] W. Dworzaczek, Genealogia, Warszawa 1959, tabl. 3, 4, 27 (з певними помилками). В скороченій формі це відтворює Ян Тенґовський (J. Tęgowski, Malżenstwa Lubarta Giedyminowicza, Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku. In Genealogia - Studia i materiaty historyczne, t. 6: 1995, s. 21).

[16] J. Tęgowski Malżeństwa.., s, 17-26; (там також огляд дотеперішньої літератури).

17 MPH, t. 2, s. 629. Вчені, починаючи від В. Кентшинського, (так званий третій розділ хроніки Янка з Чарнкова, виданий як такий у складі MPH) вважають частиною іншого твору, а саме катедральної краківської хроніки.

18 B. Włodarski, Polska.., s. 17-26 (Це приймають і багато інших авторів).

19 Див. Вище, примітки 7-8.

20 Див. Наприклад: Pr UB, t. 2, № 826.

21 MPH, t. 2, s. 628-629, 860.

22 Цит. за MPH, t. 2, s. 623 (примітка).

23 H. Paszkiewicz, Polityka.., s. 41, 45; B. Wlodarski, Polska.., s. 279; J. Wyrozumski, Kazimierz Wielki, Wrocław 1986, s. 77.

24 Wyrozumski, Kazimierz.., s. 78.

25 MPH, t. 2, s. 860.

26 MPH, series nova, t. 6, Warszawa 1926, s. 130.

[27] O. Balzer, Genealogia Piastów, Kraków 1895, s. 455.

[28] Поки що не знаю, який погляд висловлює з цього питання К. Ясінський у поданій до друку книжці "Rodowód Piastów mazowieckich".

29 MPH, series nova, t.6, s. 156-157.

30 MPH, t. 2, s. 860.

Ярослав Книш

ФРАГМЕНТИ НЕВІДОМОГО СПИСКУ ІПАТІЇВСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Найважливішим джерелом із історії українських земель княжої доби є Іпатіївський літопис (інші назви: Південноруський літописний звід, Літопис Руський і Києво–Галицько-Волинський літописний звід). Про його значення М. Грушевський висловився так: "без сеї дорогоцінної збірки ми знали б дуже мало що з української історії"[1]. Проте він, як і більшість наративних пам'яток тієї епохи, дійшов до наших днів не в оригіналі, а в копіях XV-XVIII ст. На середину XIX ст. було відомо п'ять списків, до яких у 1910 р. долучився список Марка Бундура*. Дослідники розподіляють їх на три редакції: Іпатіївську (Іпатіївський список**), Хлєбниковську (Хлєбниковський, Погодінський і Краківський списки) і Єрмолаївську (Єрмолаївський і Марка Бундура).

Наприкінці весни 1999 р. мені вказали на два аркуші із літописними текстами, що були приклеєні до форзацу оправи Угорницького пом'яника, створеного у 1683 р.[2] Ймовірно, вони походили із знищеного рукопису, листки якого використовували для палітурництва та інших потреб. Попереднє ознайомлення з літописними текстами показало, що це фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису. На моє прохання, у липні 1999 р. у реставраційній майстерні Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України було відклеєно ці два аркуші від оправи Угорницького пом'яника, завдяки чому з'явилася можливість прочитати тексти на їхніх зворотних сторонах. Під ними виявилися, ще дві смужки паперу шириною 3-4 см кожна і такої ж довжини, як аркуші, і списані тим же почерком, що й відклеєні листки і п'ять клаптиків паперу, на

---

* Інша назва – список Яроцького (Клосс Б. М. Предисловие к изданию 1998 г. // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1998. – Т. II. – С. J-K).

** Ми не враховуємо два пізні списки Іпатіївського літопису, зроблені у XIX ст.: список РГАДА – Ф. 181. – №10 і список БАН, 17.11.9 (Клосс Б.М. Предисловие... – С. F-G.

чотирьох з яких наявні дрібні фрагменти друкованих польськомовних текстів, що походять правдоподібно з однієї книги, або навіть і аркуша.

До наукового обігу Угорницький пом'яник увів ще А. Петрушевич, який детально розповів про його зміст, але нічого не сказав про аркуші на оправі[3]. Згодом, І. Свєнціцький, у описі колекції рукописів А. Петрушевича, відзначив, що "на внутрішню обложку наклеєні листки з літописного списка скорописом XVII в. з р. SXNS (про Ізяслава) і про Гліба Волод"[4]. Щодо особи останнього князя І. Свєнціцкий припустився помилки, у літописному тексті немає про нього згадки, але у першому рядку наявні такі слова: "мимо Глебо(в) дво(р) и вскориша Кіїане пере(д) Володимиро(м)", які мабуть спричинили цю неточність.

Історія Угорницького пом'яника простежується досить добре. Угорницький монастир заснував у 1603 р. Адам Балабан, першим ігуменом у ньому був відомий церковний діяч Іов Княгиницький. Його розквіт припадає на першу половину XVII ст. Наприкінці XVII і у першій половині XVIII ст. обитель переживає занепад. Унію угорницькі ченці прийняли у 1710 р. У 1752 р. монастир перенесено у с. Баб'янку. У 1818 р. його приєднано до Бучацького, в якому, напевне, А. Петрушевич у середині XIX ст. і віднайшов Угорницький пом'яник, який згодом передав до бібліотеки Народного дому.

Відклеєні аркуші мають розміри 280x165 мм, але краї їх обрізані, отже первісно вони були більшими. Текст на кожній сторінці оточений рамкою, яка на боковому полі має дві паралельні лінії. Верхня частина аркушів у деяких місцях пошкоджена шашелем. Переписувач користувався коричневим чорнилом, тільки заголовні графеми виведені кіноварю. На бокових полях зроблені численні маргінальні записи, але через те, що краї аркушів обрізані, від них залишилися тільки поодинокі букви або склади. Текст написаний українським скорописом, який за палеографічними особливостями можна датувати XVII ст. На одному з аркушів є філігрань, проте у каталогах водяних знаків не вдалося віднайти ідентичну їй.

На одному з аркушів наявна розповідь про події 1147 р.: вбивство киянами князя Ігоря Ольговича, на другому описана боротьба, що йшла у 1148 р. між великим київським князем Ізяславом Мстиславичем та Ольговичами. У рукописному кодексі, з якого походять ці аркуші, вони не йшли один за другим, а між ними були ще два листки. Для орієнтації

вказуємо місцезнаходження відповідних уривків Іпатіївського літопису. Перший фрагмент розпочинається словами "уже брате где есмы были удумали" (ПСРЛ. – Т. 2. – Москва, 1998. – Стовпець 347. – Рядок 16) і закінчується "братиꙗ моꙗ не мозѣте сотво(ри)ти зла" (останній рядок 351 стовпця і перший 352). Другий фрагмент йде від слів "<...>гевич(ж)є присласꙗ к Володимеру" (стовп. 360, ряд 22) і до "и паки ли и(м) про Ігора" (стовп. 365, ряд. 21). Ці уривки, які становлять приблизно соту частину Іпатіївського літопису, пропонуємо назвати за місцем перебування фрагментами Угорницького списку (літопису).

Текстологічне вивчення виявлених літописних уривків показало їх спорідненість із Хлєбниковською редакцією***. У деяких випадках вони і Хлєбниковський літопис точніше передають архетип Південноруського літописного зводу, ніж Іпатіївський список. У фрагментах Угорницького списку наявні такі слова: "Ѡ(л)говѣ поли есмъ", які у Єрмолаївському читаються: "Олговѣ есмъ поли"[5], тут друге і третє слова помінялися місцями, і у Хлєбниковському: "Ѡлгове поли есмъ"[6], але у Іпатіївському: "Ѡлговѣесми"[7], де слово "поли" пропущено. В іншому місці фрагментів Угорницького списку читаємо: "тог <...> всего лишити(с)", у Єрмолаївському: "того всего лишитися"[8], у Хлєбниковському: "того всего лишитисѧ"[9], але у Іпатіївському: "то(г) лишатсѧ"[10], де пропущено "всего". Наявний ще один випадок такого характеру у фрагментах Угорницького списку: "зло на наю сотворили су(т)", у Єрмолаївському: "зло на наю сотворили суть"[11], у Хлєбниковському: "злѡ на наю сътворили сѫ(т)"[12], але у Іпатіївському: "зло на суть створили"[13], де не тільки пропущено слово "наю", але й два останні слова переставлені.

*** Автор не мав можливості опрацювати неопублікований список Марка Бундура створений у 1651 р. (Библиотека Российской Академии наук в Санкт-Петербурге. Отдел рукописей: 21.3.14), який характеризують як "тотожний з рукописом, у якому наявний Єрмолаївський список Іпатіївського літопису" (Описание Рукописного отдела Библиотеки Академии наук СССР. – М.-Л., 1959. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 306). Нам відомі репродукції тільки двох сторінок цього літопису. Перша, яка містить початок "Повісті временних літ" (Исторический очерк и обзор фондов Рукописного отдела Библиотеки Академии наук. - М.-Л., 1958. – Вып. II. – С. 89) і друга, що відтворює останні три рядки статті 6690 р. і початок 6691 р. (Літописні оповіді про похід князя Ігоря. – К., 1988. – С. 9). Співставлення двох опублікованих сторінок списку Марка Бундура із відповідними уривками Єрмолаївського списку показало, що різночитання між ними невеликі.

У виявлених літописних уривках є ряд пропусків спільних із Хлєбниковською редакцією. У фрагментах Угорницького списку наявні такі слова: "Ст҃ославо(м) Всеволодиче(м)", які майже так читаються у Єрмолаївському і Хлєбниковському[14], але у Іпатіївському: "Ст҃ославомъ Ѡлговиче съ Всеволодичемъ"[15]. Отже, у списках Хлєбниковському, Єрмолаївському і виявлених літописних уривках пропущено слова: "Ѡлговиче съ", внаслідок чого у них штучно утворився "новий" князь Святослав Всеволодович. У іншому місці фрагментів Угорницького списку читаємо: "на Володимерича Ю(р)ꙗ руки во(з) <...> вити". В Єрмолаївському списку ці слова передані з деякими відмінностями: "на Володимерича Гургя руки возставити"[16], У Хлєбниковському: "на Волѡ (ди)мерича Юрьѧ рѫкы възнѧти"[17]. Натомість у Іпатіївському списку наявна повніша версія: "на Володимира племѧ роуки възнѧти на Гюргѧ "[18]. Із цього порівняння бачимо, що у списках Хлєбниковському, Єрмолаївському і виявлених літописних уривках пропущено слово "племѧ", замість якого вставлене перенесене із подальшого тексту "Ю(р)ꙗ", а слово "Володимире" залишилося перетворене на "Володимерича", таким чином утворилося словосполучення "Володимерича Ю(р)ꙗ" у Хлєбниковському, Єрмолаївському і фрагментах Угорницького списків, замість "Володимире племѧ" Іпатіївської редакції. Інший пропуск знаходимо у вислові "возгласи(в) ѡ ѡкаꙗн(н)ыи", який без суттєвих змін переданий у Хлєбниковському і Єрмолаївському списках[19], але у Іпатіївському: "възъгла(с)въ ре(ч) ѡ ѡканьнии"[20]. Наведене співставлення показує пропуск слова "ре(ч)" у Хлєбниковському, Єрмолаївському і фрагментах Угорницького списків.

У кількох випадках у фрагментах Угорницького списку простежується таке ж розташування слів літописного тексту, як і у Хлєбниковській редакції. В одному місці читаємо: "ко брату своє(му) Ростиславу", у такому ж самому порядку ці слова знаходяться у Хлєбниковському і Єрмолаївському списках[21], але в Іпатіївському наявне інше розташування: "к Ростиславоу братоу своємоу"[22]. У іншому уривку читаємо: "есмь ко Че(р)нѣгову ходи(л)", так само розміщуються ці слова в Хлєбниковському і Єрмолаївському списках[23], але в Іпатіївському: "есми ходилъ к Черниговоу"[24]. Ще в одному випадку читаємо: "хоче(м) землю Рускую", такий самий порядок слів у

Хлєбниковському і Єрмолаївському списках[25], але в Іпатіївському: "хочемъ Роускоую землю"[26]. Подібних випадків можна навести більше.

Розглянуті приклади переконливо свідчать про генетичну спорідненість фрагментів Угорницького списку з Хлєбниковською редакцією, яка зокрема проявляється у випадках точнішого і повнішого передавання тексту архетипу Південноруського літописного зводу, одинакових пропусках і спільному іншому порядку розташування слів у деяких уривках.

У фрагментах Угорницького списку спостерігаються спільні із Єрмолаївським текстологічні пропуски відсутні у Хлєбниковській і Іпатіївській редакціях. У виявлених літописних уривках наявна фраза: "на дво(р) ко ст҃ѣ(и) Софіи воста(в)ши(м) же и(м) во вечѣ", яка майже у такому ж вигляді читається у Єрмолаївському списку: "на дворъ святой Софіи воставшимъ же имъ во вѣче"[27]. Натомість, у Хлєбниковському наявний значно повніший текст: "на дворъ къ ст҃ѣи Съфїи ать мои посо(л) мо(л)ви(т) рѣ(ч) мою с ни(м) и скаже(т) лесть чернѣговскы(х) кнѧзеи Кїанѡ(м) же всѣ(м) съше(д)ши(м)сѧ ѡ(т) мала и до велика къ ст҃ѣи Съфїи на дворъ въставши(м) же и(м) въ вечѣ"[28]. Приблизно такий же текст читається в Іпатіївському списку[29]. Легко можна помітити, що слова "ать мои посо(л) мо(л)ви(т) рѣ(ч) мою с ни(м) и скаже(т) лесть чернѣговскы(х) кнѧзеи Кїанѡ(м) же всѣ(м) съше(д)ши(м)сѧ ѡ(т) мала и до велика къ ст҃ѣи Съфїи на дворъ", пропущені як у виявлених літописних уривках, так і в Єрмолаївському списку. У іншому уривку читаємо: "увѣда(в) же Мстисла(в) Изѩслави(ч), иже иде(т) на(н) Мс(т)исла(в), Глѣб(ж)". У Єрмолаївськом списку наявний дещо відмінний текст: "оувѣдавѣ же Мстиславъ Изяславичъ, идетъ на нь Глѣбъ же"[30]. Але у Хлєбниковському відчитується повніша версія: "оувѣдав же Мьстиславъ Изѧслави(ч) иже иде(т) на(н), изыде противоу полко(м) свои(м) с Переѩславци Глѣбь же оузрѣвь иже иде(т) на нь Мьстиславь, Глѣб же"[31]. Приблизно такий самий текст наявний у Іпатіївському списку[32]. Легко можна помітити, що слова "изыде противоу полко(м) свои(м) с Переѩславци Глѣбь же оузрѣвь иже иде(т) на нь" пропущені у фрагментах Угорницького списку і Єрмолаївському[****]. У цьому випадку спостерігається гаплографія – механічний пропуск тексту,

[****] У Єрмолаївському списку, в цьому уривку пропущено також слово "Мстиславъ".

спричинений двома однаковими словосполученнями: "иже иде(т) на(н)... иже иде(т) на нь". Інший пропуск знаходимо у фразі: "се Іго(р) нш҃его кнѧзѧ", яка майже одинаково читається у Єрмолаївському списку: "се Игоръ нашего князя"[33], але у Хлєбниковському текст повніший: "се Игоръ ворогъ нашего кнѧзѧ"[34], який майже так само відчитується у Іпатіївському списку[35]. У двох перших списках пропущено слово "ворогъ". Прикладів спільних пропусків у фрагментах Угорницького списку і Єрмолаївському щодо Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій можна подати більше.

У ряді випадків, в фрагментах Угорницького списку і Єрмолаївському спостерігається інше розташування слів літописного тексту, ніж у Хлєбниковській і Іпатіївській редакціях. У виявлених літописних уривках читається фраза: "не ѡбрѣтоша в не(м) помочи себѣ", така сама послідовність слів у Єрмолаївському списку[36], але у Хлєбниковському і Іпатіївському інша: "не ѡбрѣтоша собѣ в не(м) помочи"[37]. У іншому місці читаємо: "п<...> собѣ приведе в помо(ч)", такий порядок слів і у Єрмолаївському списку[38], натомість у Хлєбниковському та Іпатіївському інакше, "приведе полкы в помочь собѣ"[39]. Ще в одному випадку читаємо: "ч(с)тны(и) кре(ст)", такий самий порядок слів у Єрмолаївському списку[40], але в Хлєбниковському і Іпатіївському інший: "кр(с)ть ч(с)тныи"[41]. Також і такого типу різниць можна було б навести більше.

Про відмінність фрагментів Угорницького списку, як і Єрмолаївського, від Хлєбниковської редакції свідчить ще ряд текстологічних спостережень. У Хлєбниковському списку є такий уривок: "Изѧслав же по ѡнои сторонѣ иде къ Кыевоу *идоущѫ(ж) Изѧславоу по ѡнои сторо(нѣ) Днѣпра къ Кыевоу.* Оугре(ж)"[42]. Слова виділені курсивом є повторенням. У фрагментах Угорницького списку читається справніший текст: "Изѧславъ(ж) по ѡно(и) сторонѣ иде ко Кіеву. Угре же", у якому, як і в Єрмолаївському та Іпатіївському списках, відсутнє подібне дублювання[43]. Можна твердити, що у цьому уривку списки Єрмолаївської редакції (як і Іпатіївської) містять справніший літописний текст, ніж списки Хлєбниковської редакції.

У кількох випадках, у фрагментах Угорницького списку і Єрмолаївському наявні слова відсутні у Хлєбниковській та Іпатіївській редакціях. У виявлених літописних уривках читається фраза: "Гу҃ Бу҃ мое(му)", яка у Єрмолаївському списку передана так: "Господу Богу

моему"[44]. Натомість у Хлєбниковському списку коротший варіант: "Гу моемоу[45], як і в Іпатіївському: "Гду моемоу"[46]. Отже у Хлєбниковській та Іпатіївській редакціях пропущено слово "Бу (""Богу" в Єрмолаївському списку). В іншому місці фрагментів Угорницького списку наявна фраза: "времꙗ кз Изꙗсла(в)". Потрібно відзначити, що слово "кз" написане над рядком іншим почерком. У Єрмолаївському літописі вона передана так: "время князь Изяславъ"[47], але у Хлєбниковському: "времѧ Изѧ славъ"[48] і в Іпатіївському: "веремѧ Изѧславъ"[49]. Отже у цьому уривку в Хлєбниковській і Іпатіївській редакціях пропущено слово "кз" ("князь" – в Єрмол. списку). Ще в одному місці читаємо: "шли и(в) <...> и в Су(ж)д<...>(л)<...> В то(ж)". Хоча цей уривок Угорницького списку сильно пошкоджений шашелем, проте в ньому досить надійно відчитується слово "Суждаль". У Єрмолаївському списку цей уривок передано так: "шли и в Резань и в Суждаль. В то ж"[50]. Але у Хлєбниковському: "шли и в Реза(н) и всѫдѣ. В то(ж)"[51], де замість слова "Суждаль" читаємо: "всѫдѣ". Подібну ситуацію спостерігаємо у Іпатіївському списку де читаємо "всѧмо"[52].

Наведених вище прикладів щодо кількох слів, наявних тільки у списках Єрмолаївської редакції і відповідно відсутніх у текстах Іпатіївської і Хлєбниковської, явно недостатньо для твердження про те, що у цих випадках повніше переданий архетип Південноруського літописного зводу. Появу цих слів у списках Єрмолаївської редакції можна пояснити, хоча б для двох перших випадків, механічними інтерполяціями переписувачів. Так, слово "Бу", могло бути автоматично написане копіїстом після слова "Гу", таким же способом, ймовірно, появилося слово "кз". Складніша ситуація із словом "Суждаль". Воно могло "еволюціонувати" із слова "всѫдѣ", хоча не варто категорично заперечувати і можливості зворотнього процесу.

Наведені приклади переконливо доводять приналежність фрагментів Угорницького списку до Єрмолаївської редакції, яка, зокрема, проявляється у спільних із Єрмолаївським списком текстологічних пропусках, іншому порядку розташування слів у деяких уривках, відсутності повтору наявного у Хлєбниковській редакції і присутності окремих слів, яких немає у інших редакціях Південноруського літописного зводу.

Цікаві результати давло співставлення фрагментів Угорницького списку з Єрмолаївським. У виявлених літописних уривках читаємо фразу: "призри на немо(ч) мою и ви(ж)дь смиреніе", яка у Єрмолаївському передана в коротшому варіанті: "призри и виждъ смиреніе"[53], де пропущено слова "на немо(ч) мою". У списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій цей пропуск відсутній[54]. У іншому місці фрагментів Угорницького списку читаємо: "что творѧще, се бо творите не(на)вѣдѣніе(м)". В Єрмолаївському маємо коротший варіант: "что творяще невиденіемъ"[55], де пропущено слова "се бо творите". У списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій цей пропуск відсутній[56]. Ще в одному місці читаємо: "не може(м) на сѧ ратию зрѧще", це словосполучення в Єрмолаївському списку передано у коротшому вигляді: "не можемъ ся зряще"[57], де замість слів "на сѧ ратию" є тільки слово "сѧ". У списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій цього пропуску також нема[58]. Є ще ряд дрібніших пропусків (здебільшого по одному слову) у Єрмолаївському списку порівняно з фрагментами Угорницького списку.

У ряді випадків в фрагментах Угорницького списку відсутні перестановки слів, наявні у тексті Єрмолаївського. У виявлених літописних уривках бачимо словосполучення: "есмы были удумали", такий же порядок розташування слів у списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій[59]. Проте у Єрмолаївському інший: "есмы удумали были"[60]. У іншому місці фрагментів Угорницького списку читаємо: "паки по(и)де Изѧсла(в)", у такому ж порядку розташовані ці слова у списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій[61]. У Єрмолаївському їх розташування інше: "паки Изяславъ пойде"[62]. Ще в одному місці новознайдених літописних фрагментів читаємо: "ѧ люблю брате ми(р)", така сама послідовність цих слів у списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій[63]. Але у Єрмолаївському списку бачимо інше розташування: "я брате люблю миръ"[64]. Також таких прикладів можна було б навести значно більше.

У Єрмолаївському списку спостерігається ряд перекручень окремих слів, відсутніх як у фрагментах Угорницького літопису так і в списках Хлєбниковської та Іпатіївської редакцій. У ньому є таке місце: "намъ зыйти того рѣкою къ полкомъ ихъ"[65], яке у фрагментах Угорницького списку читається так: "на(м) сѧ с ними тою рѣкою по(л)ко(м) бити", і

приблизно так само у Хлєбниковському і Іпатіївському списках[66], тільки в останньому два прикінцеві слова помінялися місцями. В іншому місці Єрмолаївського списку маємо слова: "отъ Игоря"[67], але у фрагментах Угорницького літопису, як і у списках Хлєбниковської та Іпатіївської редакцій: ѡ(т) Гю(р)гꙗ"[68]. Ще в одному місці Єрмолаївського списку читаємо: "отъ земнаго"[69], але у фрагментах Угорницького літопису, а також у списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій справніше: "ѡ(т) темнаго"[70]. Прикладів такого характеру можна навести більше.

У кількох випадках у фрагментах Угорницького списку відсутні слова, які є тільки в Єрмолаївському списку. Так, у ньому читаємо словосполучення: "граду н҃ше(му), а се Іго(р)", яке має такий же набір слів у списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій[71]. Але в Єрмолаївському бачимо дещо інший варіант: "граду нашему сотвориша, а се Игоръ"[72], отже тільки у цьому списку зустрічаємо слово "сотвориша". В іншому місці фрагментів Угорницького списку є словосполучення: "со десными о(в)цами", яке у такому самому вигляді читається в списках Хлєбниковської редакції[73], але в Іпатіївському трохи інакше: "съ десными мѧ ѡвцами"[74]. Проте у Єрмолаївському списку бачимо цей уривок в іншому варіанті: "со десными твоими овцами"[75]; тільки у ньому зустрічається слово "твоими". Ще в одному місці фрагментів Угорницького списку читаємо словосполучення: "во здоровю ли еси", яке у списках Хлєбниковської і Іпатіївської редакцій має такий самий лексичний склад. Певні відмінності є тільки в написанні перших двох слів: "въ здоровъ"[76] (Іпатіївський список) і "въ здоровьи"[77] (Хлєбниковський). У Єрмолаївському списку цей уривок передано в іншому вигляді: "во здоровю ты ли еси"[78], де тільки у ньому зустрічається слово "ты". Наведені приклади показують, що тільки у Єрмолаївському списку (в межах уривків літописного тексту співставленого із фрагментами Угорницького списку) є кілька слів відсутніх у інших списках Іпатіївського літопису. Вони з'явилися у Єрмолаївському списку не внаслідок звірки та правки його протографа (або одного із попередніх списків) з давнім літописом, що містив справніший і повніший текст, ніж ті, які зараз відомі науці, а в результаті намагання переписувачів "відновити" втрачені слова.

У фрагментах Угорницького списку спостерігаємо текстологічні пропуски і несправні написання слів, які відсутні у Єрмолаївскьому списку.

Так, у ньому читаємо: "много сотвори(х) цѣловали", але у Єрмолаївському списку текст повніший: "много сотворихъ добра цѣловали"[79], у ньому відсутній пропуск слова "добра". Не знаходимо цього пропуску у списках Іпатіївської і Хлєбниковської редакцій, хоча в них інший порядок слів у цьому уривку: "много добра сътвори(х) цѣловали"[80].

Наведемо кілька прикладів описок, які є в окремих словах фрагментів Угорницького списку, але відсутні в Єрмолаївському. У ньому, зокрема, читаємо: "закопреступници", але у Єрмолаївському, як і в списках Іпатіївської та Хлєбниковської редакцій: "законопреступницы"[81], – без пропуску складу "но". В іншому місці читаємо: "дрижину", проте в Єрмолаївському це слово передано правильно: "дроужиноу"[82], таке його написання бачимо і у списках Іпатіївської і Єрмолаївської редакцій[83]. Ще в одному місці читаємо: "ти люди", але у Єрмолаївському та інших списках Іпатіївського літопису написання першого слова правильне: "за люди"[84]. У фрагментах Угорницького списку знаходимо ще кілька описок, але відзначимо, що їх, як і текстологічних пропусків незмірно менше, ніж у Єрмолаївському. Потрібно також відзначити, що у фрагментах Угорницького списку наявна у кількох випадках правка тексту.

Наведені приклади переконливо доводять, що Угорницький список не був протографом для Єрмолаївського, як і Єрмолаївський не може вважатися попередником Угорницького. Результати співставлення фрагментів Угорницького списку з відповідними уривками Єрмолаївського показують, що вони містять повніший і справніший літописний текст, позбавлений багатьох пропусків, перестановок, описок і штучних вставок, наявних у відповідних уривках Єрмолаївського списку. Можна припустити, що якби ми мали весь текст Угорницького списку, то цей висновок не зазнав би істотних змін.

Вище вже говорилося, що при відклеюванні двох аркушів від оправи під ними було виявлено дві смужки паперу шириною 3-4 см кожна, списаних тим самим почерком, що й літописний текст. Половину однієї з них займає бічне поле. Дослідження цих знахідок показало, що вони походять із одного аркуша, хоча й знаходилися не один за другим, а між ними був невеликий проміжок. На них відчитуються фрагменти "Сказання про Мамаєве побоїще" від слів: "вси Кн(ꙗ)зи *Рускии: "Воистину, господине, законную заповедь"* до "*всего живота человѣческаго кормительни*це"[85]. Потрібно відзначити, що у кожному рядку

збереглися здебільшого тільки окремі склади або навіть букви і рідше слова. Для прикладу подаємо вигляд двох рядків: "замедл*ение су*губо поспеш*ливо будетъ. Но уже бо ти, господине, еще* // вѣнецъ с*ея* поб'ѣды *посиши и минувшихъ лѣтѣ хѣ, а инымъ симъ*".

До складу рукописних збірників, у яких знаходяться списки Іпатіївського літопису Єрмолаївської редакції (Єрмолаївський і Марка Бундура), також входить "Сказання про Мамаєве побоїще"[86]. Описана знахідка свідчить, що й до складу манускрипту, у якому перебував Угорницький список, також входило "Сказання про Мамаєве побоїще". Ймовірно, структура цього кодексу була ідентичною з двома іншими рукописними збірниками з списками Єрмолаївської редакції Іпатіївського літопису.

Єрмолаївський список "Сказання про Мамаєве побоїще" окремо ніколи не публікувався, проте у 1838 р. І. Снєгірьов використав його в різночитаннях при виданні цієї пам'ятки за списком Тимковського, що дозволяє скласти про нього задовільне уявлення[87]. За класифікацією М. Шамбінаго, який розподілив списки "Сказання" на чотири редакції, він належить до друкованої групи третьої редакції[88], а Л. Дмитрієва – групи "О" Останньої редакції[89].

"Сказання" дійшло до наших днів у величезній кількості списків. Якщо у 1838 р. І. Снєгірьову їх було відомо тільки п'ять[90], С. Шамбінаго у 1906 р. – 56[91], Л. Дмитрієву у 1959 р. – 103[92], то О. Зимін у 1967 р. нарахував більше 150[93], в останніх двох випадках збільшення кількості вірогідно викликано не знайденням півсотні нових списків упродовж такого короткого проміжку часу, а іншою методикою підрахунків. Проте, незважаючи на велику чисельність списків "Сказання" і значну кількість наукових досліджень присвячених цій пам'ятці, вона залишається досить слабо вивченою. Зокрема, дискусійним є питання про час написання "Сказання". Найбільш виваженою здається думка О. Шахматова, який вважав, що ця пам'ятка створена "в XVI ст., років через сто з лишком після Куликівської битви"[94].

Спостереження над складом рукописних збірників зі списками Іпатіївського літопису Єрмолаївської редакції дозволяє висловити гіпотезу про список "Сказання про Мамаєве побоїще", який ліг в основу української переробки цього твору, що має назву "Книга о побоїщі Мамая, царя татарського, от князя володимирського і московського Дмитрія". До наших днів дійшли два списки цієї літературної пам'ятки[95]. С.

Шамбінаго вважав, що вона базується на третій редакції "Сказання", а Л. Дмитрієв – на Основній[96], до яких, як було сказано вище, належать списки "Сказання" із рукописних збірників, що містять Єрмолаївську редакцію Іпатіївського літопису. У 1681 р. економ Києво-Печерської лаври П. Кохановський уклав історичний твір "Хронограф", при написанні якого використав список Іпатіївського літопису, що належить до Єрмолаївської редакції[97], ймовірно у рукописному збірнику, до якого він входив, був також список "Сказання". На основі цього списку, напевне П. Кохановським, було створено українську переробку "Сказання", яка увійшла до рукописного збірника, укладеного цим автором; тут також міститься його історичний твір "Обширний синопсис руський" (1681-1682 рр.).

Дослідники порівняно мало цікавилися Єрмолаївською редакцією Іпатіївського літопису. Перші видавці другого тому ПСРЛ вважали, що Єрмолаївський "список скопійований не з Хлєбниковського, або переписувач маючи його, керувався також і іншими списками цього ж літопису"[98]. Найбільшого поширення набула думка О. Шахматова, який твердив, що "в основі Єрмолаївського списку лежить текст Хлєбниковського списку..., але він доповнений і виправлений за текстом ще іншої південної або західної редакції Південноруського зводу початку XIV ст. ", яка до нас не дійшла[99]. У 1910 р. О. Шахматову надіслали список Марка Бундура (1651 р.), який він схарактеризував як "майже тотожний із Єрмолаївським"[100]. Проте дослідники літописів довгий час не знали про існування цього списку, незважаючи на досить детальний його опис[101]. Повторно, в науковий обіг він був введений Я. Ісаєвичем у 1973 р.[102]

Відосібленою залишається думка Д. Лихачова, який вважав Єрмолаївський список пізнішою переробкою Погодінського[103]. У 1961 р, С. Пештич висловив гіпотезу, що Голіцинський літопис, яким користувався В. Татищев при написанні "Історії Російської", це відомий нам Єрмолаївський список[104]. Незважаючи на ґрунтовну критику цієї тези В. Кучкіним[105], тепер її підтримує Б. Клосс[106]. В. Кучкін виявив у складі "Хронографа" П. Кохановського значні фрагменти (близько восьмої частини) Іпатіївського літопису. Список, який був джерелом для цієї компіляції, дослідник назвав Києвопечерським, відзначивши, що він належить до Єрмолаївської редакції і у ньому, в ряді випадків, був повні-ший

і справніший літописний текст, ніж у Єрмолаївському. На думку дослідника з Хлєбниковського списку зроблено несправну копію, яку відкоректували за іншим літописним зводом. З цього тексту було зроблено ряд списків один з яких, звірений з досить старовинним літописним текстом був покладений в основу Києвопечерського, з якого П. Кохановський чимало запозичив до свого "Хронографа", інший список став прографом Єрмолаївського. Дослідник відзначив, що у цьому списку, або в Єрмолаївському була сильно поновлена мова[107]. В. Кучкін тоді не знав про список Марка Бундура, тому не залучив його до своєї гіпотези.

Певну еволюцію пройшли погляди Б. Клосса. У 1987 р. він вважав, що Єрмолаївський список належить до генеалогічної лінії, яка виводиться з Південноруського зводу кінця XIII ст. через проміжні ланки: Хлєбниковський список, протограф "Хронографа" П. Кохановського і протограф списку Марка Бундура[108]. Проте у 1998 р. Б. Клосс прийшов до висновку, що Єрмолаївський список, хоча і пізніший, проте не походить від списку Марка Бундура. На його думку, в основі протографа списків Марка Бундура і Єрмолаївського лежить Хлєбниковський. Копія із цього списку була відкоректована за іншими джерелами, зокрема початок звірено з Тверським збірником, а подальший текст виправлено за іншим списком, ймовірно досить старовинним. Ця редакція, відображена у списку Марка Бундура була створена близько 1635 р. особисто митрополитом Петром Могилою, або у його близькому оточенні, у ній ще не заповнені текстологічні пропуски семи аркушів Хлєбниковського списку. Друга редакція, відображена у Єрмолаївському списку, була створена приблизно у 1637 р., також під наглядом Петра Могили. Текстологічні втрати були відновлені у Хлєбниковському і Єрмолаївському списках із спільного джерела[109].

Виявлені літописні фрагменти дозволяють по-новому висвітлити ряд проблем співвідношення списків Іпатіївського літопису. Вище вже було сказано, що фрагменти Угорницького списку (ймовірно як і весь список) не були протографом або попередником Єрмолаївскього списку, як і навпаки. Така сама ситуація щодо списку Марка Бундура. На думку Б. Клосса, Єрмолаївський список не походить від списку Марка Бундура. Отже, три відомі на сьогодні списки Єрмолаївської редакції походять безпосередньо від архетипу цієї редакції через більшу або меншу кількість проміжних ланок, ні один із них не є протографом або

попередником для іншого. Враховуючи близькість Єрмолаївського списку і Марка Бундура, можна припустити, що вони походять від генеалогічної лінії, яка розпалася на ряд списків приблизно у 40-х рр. XVII ст.

Ще О. Шахматов відзначив, що у ряді випадків, яких дослідник навів майже два десятки, у Єрмолаївському списку дійшов справніший текст, ніж в інших списках Іпатіївського літопису[110], проте він пояснював таку ситуацію результатом правки цього списку за іншим. Ця теза, з певними застереженнями, була прийнята більшістю дослідників. Також В. Кучкін, відзначивши кілька справніших читань Києвопечерського списка, відображеного фрагментарно у "Хронографі" П. Кохановського[111], пояснював їх походження двоетапним коректуванням його за іншими, справнішими списками. Гіпотеза про правку списку, скопійованого із Хлєбниковського, за іншим більш давнім і справнішим має кілька досить вразливих місць. Якщо її прийняти, тоді виявиться, що у цьому списку були такі самі пропуски, як і в Хлєбниковському, як і така ж плутанина аркушів, що малоймовірно. Адже, якщо б редагування мало місце, тоді, напевно, не було б в Єрмолаївському списку багатьох текстологічних пропусків ідентичних Хлєбниковському, як і кількох одинакових перестановок уривків літопису.

Вже відзначалося, що фрагменти Угорницького списку містять повніший і справніший літописний текст, ніж інші списки цієї редакції. Отже численні пропуски, перестановки, штучні вставки слів, описки й помилки нагромадилися у списках Марка Бундура і Єрмолаївському в результаті багаторазових копіювань їх текстів. Зважаючи на обставину, що й фрагменти Угорницького списку мають ряд дрібних пропусків і описок (яких значно менше, ніж у відповідних уривках двох інших списків), логічно припустити, що в архетипі Єрмолаївської редакції був значно справніший текст, ніж відомий нам у трьох збережених списках.

Обґрунтованою видається думка, що ряд правильніших і повніших читань, які знаходимо у списках Єрмолаївської редакції, є результатом не звірки її архетипу із іншими списками, а наявності у ньому тексту у кращому стані, ніж у Хлєбниковському списку. Отже, архетип Єрмолаївської редакції не був скопійований із Хлєбниковського списку. Зважаючи на близькість Хлєбниковської і Єрмолаївської редакцій (ряд

спільних текстологічних пропусків і перестановок), логічно висловити думку, що у них був спільний архетип, у якому вже були ці ознаки.

Переписування манускриптів здійснювалося двома способами. Найчастіше писарі просто копіювали текст, не звертаючи уваги на те, щоб переписаний аркуш відповідав наявному у протографі. Проте, бували випадки, коли переписувачі намагалися копіювати текст таким чином, щоб початок і кінець переписаного аркуша відповідали наявним в оригіналі. Здебільшого так чинили у тих випадках, коли в протографі були переплутані аркуші і не було впевненості, що їх розташували у правильному порядку. У XVII ст. таким способом було переписано сім аркушів, які вставили у Хлєбниковський список[112]. Аналогічно копіювалися наприкінці XVIII ст. деякі рукописи для Катерини II. Зокрема, при переписуванні "Історії про Казанське царство" не тільки збережено формат рукопису, але писарі також намагалися вмістити текст у таку ж чисельність аркушів, що й в оригіналі[113].

Ймовірно, з архетипа Хлєбниковської і Єрмолаївської редакцій був зроблений один список, що ліг у основу відомих нам списків Єрмолаївської редакції. Його переписувач не намагався копіювати оригінал аркуш в аркуш. Другий список, зроблений із нього, який ліг в основу Хлєбниковської редакції, переписаний з таким розрахунком, щоб аркуш оригіналу відповідав переписаному. Можливо, тому, що переписувачеві не завжди вдавалося вмістити весь текст аркуша оригіналу на переписаному, він був змушений робити скорочення. Саме цими текстологічними втратами під час переписування можна пояснити відсутність у Хлєбниковському списку деяких слів та словосполучень, що є у списках Єрмолаївської редакції. Також, тією обставиною, що списки Єрмолаївської редакції походять від спільного із Хлєбниковською редакцією списку, можна пояснити наявність у них ряду справніших читань. Між Хлєбниковським списком, і списком від якого походять Єрмолаївська та Хлєбниковська редакції, був щонайменше один проміжний список. Хлєбниковський список переписувався, як і його протограф, аркуш в аркуш. Погодінський вірогідно скопійований із протографа Хлєбниковського. Щодо кількох уривків, які відсутні у Хлєбниковському списку, але наявні у Погодінському, ймовірно, вони були внесені у нього з якогось повнішого списку Іпатіївського літопису.

Списки Єрмолаївської редакції входять до складу манускриптів, до яких, окрім них, входять ще дві літературні пам'ятки: згадуване вище "Сказання про Мамаєве побоїще" і "Повість про святого Петра, митрополита Київського і всієї Русі" (збереглося тільки кілька перших

рядків, але напевно у генеалогічно раніших рукописних збірниках вона була переписана повністю). Висловлюємо гіпотезу, що укладачем цього кодексу був відомий релігійний і культурний діяч Іов Княгиницький (пом. 1621 р.). Як відомо, його діяльність тісно пов'язана із Угорницьким монастирем. Досить ймовірно, що він був власником рукописного збірника із якого переписаний (можливо, не безпосередньо, а через проміжний список) Угорницький збірник, фрагменти якого дійшли до наших днів. Іпатіївський список Єрмолаївської редакції Іов Княгиницький ймовірно скопіював в Острозі, де він деякий час працював викладачем Острозької академії, зокрема переписавши тоді "Псалтир" для князя Олександра Острозького. Через певний час, вже після прийняття чернецтва, Іов Княгиницький був посланий у Росію для збирання милостині[114], можливо, саме там він переписав "Сказання" і "Повість про святого Петра, митрополита Київського і всієї Русі", які вмістив у тому самому збірнику, що й літопис. Напевно, також йому належать численні маргінальні записи наявні на полях списків Єрмолаївської редакції Іпатіївського літопису, які частково опубліковані[115].

Фрагменти Угорницького списку Іпатіївського літопису належать до його Єрмолаївської редакції, й містять повніший та справніший літописний текст, ніж інші її списки. Не будучи протографом або генетичним попередником списків Марка Бундура і Єрмолаївського, вони підводять нас до висновку, що численні пропуски, описки, перекручення тощо були у Єрмолаївській редакції не від початку, а нагромадилися поступово, у результаті численних переписувань. Віднайдення разом із ними фрагментів "Сказання про Мамаєве побоїще" засвідчує, що Угорницький кодекс мав такий самий склад, як і два інші рукописні збірники, в яких є списки Єрмолаївської редакції. На сучасному етапі дослідження Іпатіївського літопису значно більша увага повинна приділятися спискам Єрмолаївської редакції, адже у певній кількості випадків вони точніше передають архетип Південноруського літописного зводу, ніж інші списки.

---

[1] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 135.

[2] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). – Відділ рукописів. – Ф. АСП. – № 103.

[3] Петрушевич А. С. Сводная Галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львів, 1874. – С. 206-207.

[4] Свєнціцкий І. Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича. – Львів, 1911. – Ч. 3. – С. 103.

[5] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение (разночтение из Ермолаевского списка). – С. 29. – Вар. к стлб. 362, строке 16 основного текста.

[6] Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлєбніковський) і список Четвертинського (Погодінський) // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. – Корпус текстів. – Гарвард, 1990. – Т. 8. – С. 161 (С. 329, р. 7). У дужках подаються покликання на третю, найпізнішу, посторінкову пагінацію Хлєбниковського кодексу, яка найкраще відчитується у цьому виданні. Перше число означає номер сторінки, друге – рядка.

[7] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 362. – Стр. 16.

[8] Там же. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 365, стр. 20.

[9] Староруські... – С. 162 (С. 331, р. 29).

[10] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 365. – Стр. 20.

[11] Там же. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 365, стр. 6-7.

[12] Староруські... – С. 162 (С. 331, р. 10).

[13] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 365. – Стр. 6-7.

[14] Там же. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 361, стр. 18-19; Староруські... – С. 161 (с. 328, р. 14).

[15] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 361. – Стр. 18-19.

[16] Там же. – Приложение. – С. 27. – Вар. к стлб. 348, стр. 12-13.

[17] Староруські... – С. 155 (с. 317, р. 3).

[18] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 348. – Стр. 12-13.

[19] Там же. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 351, стр. 16-17; Староруські... – С. 156 (с. 319, р. 23).

[20] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 351. – Стр. 16-17.

[21] Там же. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 362, стр. 13-14; Староруські... – С. 161 (с. 329, р. 5).

[22] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 362. – Стр. 13-14.

[23] Там же. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 362, стр. 15-16; Староруські... – С. 161 (с. 329, р. 6-7).

[24] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 362. – Стр. 15-16.

[25] Там же. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 364, стр. 22; Староруські... – С. 162 (с. 330, р. 27).

[26] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 364. – Стр. 21-22.

[27] Там же. – Приложение. – С. 27. – Вар. к стлб. 348, стр. 1-5.

[28] Староруські... – С. 155 (с. 316, р. 21-25).

[29] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 347. – Стр. 26. – Стлб. 348. – Стр. 1-5.

[30] Там же. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 363, стр. 24-28.

[31] Староруські... – С. 162 (с. 330, р. 6-9).

[32] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 363. – Стр. 24-28.

[33] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 349, стр. 12.

[34] Староруські... – С. 155 (с. 317, р. 25).

[35] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 349. – Стр. 12.

[36] Там же. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 364, стр. 9-10.

[37] Староруські... – С. 162 (с. 330, р. 16-17); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 364. – Стр. 9-10.

[38] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 361, стр. 2.

[39] Староруські... – С. 160 (с. 327, р. 27); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 361. – Стр. 2.

[40] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 27. – Вар. к стлб. 348, стр. 22-23.
[41] Староруські... – С. 155 (с. 317, р. 11); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 348. – Стр. 22-23.
[42] Староруські... – С. 161 (с. 328, р. 26; с. 329, р. 1).
[43] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 362. – С. 8-9. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 362, стр. 8-9.
[44]. Там же. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 351, стр. 2.
[45] Староруські... – С. 156 (с. 319, р. 12).
[46] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 351. – Стр. 2.
[47] Там же. – Приложение. – С. 27. – Вар. к стлб. 347, стр. 22.
[48] Староруські... – С. 155 (с. 316, р. 17).
[49] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 347. – Стр. 22.
[50] Там же. – Приложение. – С. 27. – Вар. к стлб. 347, стр. 21-22.
[51] Староруські... – С. 155 (с. 316, р. 16-17).
[52] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 347. – Стр. 21.
[53] Там же. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 350, стр. 20-21.
[54] Див.: Староруські... – С. 156 (с. 319, р. 2); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 350. – Стр. 20-21.
[55] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 351, стр. 17-18.
[56] Див.: Староруські... – С. 156 (с. 319, р. 24-25); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 351. – Стр. 17-18.
[57] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 363, стр. 7.
[58] Див.: Староруські... – С. 161 (с. 329, р. 19-20); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 363. – Стр. 7-8.
[59] Див.: Староруські... – С. 155 (с. 316, р. 13); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 347. – Стр. 17.
[60] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 27. – Вар. к стлб. 347, стр. 17.
[61] Див.: Староруські... – С. 160 (с. 327, р. 24-25); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 360. – Стр. 28.
[62] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 360, стр. 28.
[63] Див.: Староруські... – С. 162 (с. 331, р. 17); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 365. – Стр. 14-15.
[64] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 365, стр. 14-15.
[65] Там же. – Вар. к стлб. 362, стр. 22-23.
[66] Див.: Староруські... – С. 161 (с. 329, р. 11-12); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 362. – Стр. 22-23.
[67] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 364, стр. 9.
[68] Див.: Староруські... – С. 162 (с. 330, р. 16); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 364. – Стр. 9.
[69] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 350, стр. 27.
[70] Див.: Староруські... – С. 156 (с. 319, р. 7); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 350. – Стр. 27.
[71] Див.: Староруські... – С. 155 (с. 317, р. 24-25); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 349. – Стр. 11-12.
[72] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 349, стр. 11-12.
[73] Староруські... – С. 156 (с. 318, р. 24).
[74] ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 350. – Стр. 14-15.
[75] Там же. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 350, стр. 14-15.
[76] Там же. – Стлб. 363. – Стр. 2-3.
[77] Староруські... – С. 161 (с. 329, р. 16).
[78] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 363, стр. 2-3.
[79] Там же. – Приложение. – С. 27. – Вар. к стлб. 348, стр. 17.

[80] Староруські... – С. 155 (с. 317, р. 6-7); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 348. – Стр. 17.

[81] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 351, стр. 6-7. Див. також: Староруські... – С. 156 (с. 319, р. 15); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 351. – Стр. 6-7.

[82] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 29. – Вар. к стлб. 364, стр. 2-3.

[83] Див.: Староруські... – С. 162 (с. 330, р. 11); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 364. – Стр. 2-3.

[84] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 28. – Вар. к стлб. 350, стр. 17: Див. також: Староруські... – С. 156 (с. 318, р. 26); ПСРЛ. – Т. 2. – Стлб. 350. – Стр. 17.

[85] Поведание и сказание о побоище великого князя Димитрия Донского // Русский исторический сборник. – М., 1838. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 15-19. Виділені курсивом слова реконструюються на основі опублікованого І. Снєгірьовим списку Тимковського до якого подані різночитання також і за Єрмолаївським списком.

[86] Предисловие // ПСРЛ. – Т. 2. – С. XIV; Описание Рукописного отдела Библиотеки Академии наук СССР. – М.-Л., 1959. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 306.

[87] Поведание и сказание... – С. I-XVI, 1-80.

[88] Шамбинаго С. Повести о Мамаевом побоище // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – Спб., 1906. – Т. LXXXI. – С. 268-269.

[89] Дмитриев Л. А. Обзор редакций Сказания о Мамаевом побоище // Повести о Куликовской битве. – М., 1959. – С. 449-450. Потрібно уточнити, що цей дослідник до групи "О" Основної редакції відніс тільки список Марка Бундура, а про Єрмолаївський взагалі чомусь не згадує (Його ж. Описание рукописных списков Сказания о Мамаевом побоище) // Там же. – С. 481-509).

[90] Поведание и сказание... – С. VII=X.

[91] Шамбинаго С. Повести... – С. 135-136, 186, 221, 313, 351-352, 359, 364.

[92] Дмитриев Л. А. К литературной истории Сказания о Мамаевом побоище // Повести о Куликовской битве. – М., 1959. – С. 406.

[93] Зимин А. А. "Сказания о Мамаевом побоище" и "Задонщина" // Археографический ежегодник за 1967 год. – М., 1969. – С. 41.

[94] Шахматов А. А. Отзыв о сочинении С. К. Шамбинаго "Повести о Мамаевом побоище" // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Стб., 1910. – Т. 81. – № 7. – С. 177, 204.

[95] Государственная Публичная библиотека (г. Санкт-Петербург). – Отдел рукописей: F.IV. 215; Собр. Погодина, № 1569. Опублік.: Шамбинаго С. Повести... – С. 168-190; Українська література XIV=XVI ст. – К., 1988. – С. 378-395.

[96] Шамбинаго С. Повести... – С. 365; Дмитриев Л. А. Обзор... – С. 475.

[97] Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 252.

[98] Предисловие // ПСРЛ. – СПб., 1845. – Т. II. – С. VII.

[99] Предисловие // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. II. – С. VI.

[100] Летопись занятий Императорской Археографической комиссии за 1910 год. – СПб., 1911. – Вып. 23. – С. 15.

[101] Описание Рукописного отдела Библиотеки Академии наук СССР. – Л., 1930. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 77; Описание Рукописного отдела Библиотеки Академии наук СССР. – М.-Л., 1959. – Т. 3. – Вып. 1. – С. 305-306.

[102] Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волинской Руси // Вопросы истории. – М., 1973. – № 1. – С. 100.

[103] Лихачев Д. С. Археографический обзор списков "Повести временных лет" // Повесть временных лет. – М., 1950. – Ч. II. – С. 159.

[104] Пештич С. Л. Русская историография XVIII века – Л., 1961. – Ч. 1. – С. 257-258.

[105] Кучкин В. А. К спорам о В. Н. Татищеве // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 249-255.

[106] Лифшиц Л. И., Плигузов А. И., Хорошкевич А. Л. Приложения // Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200-1304. – М., 1989. – С. 228, 234.

[107] Кучкин В. А. К спорам... – С. 255.

[108] Лифшиц Л. И., Плигузов А. И., Хорошкевич А. Л. Приложения... – С. 234.

[109] Клосс Б. М. Предисловие... // ПСРЛ. – М. 1998. – Т. II. – С. К-М.

[110] Див.: ПСРЛ. – Т. 2. – Приложения. – С. 85-87.

[111] Кучкин В. А. К спорам... – С. 256-259.

[112] Див.: Староруські... – С. 133-135, 186-187, 228-230, 336-338 (с. 267-270, 379-380, 463-466, 679-682).

[113] Историческая коллекция Эрмитажного собрания рукописей: Памятники XI-XVII вв. Описание / Сост. Д. Н. Альшиц. – М., 1968. – С. 95; Моисеева Г. Н. Троицкая летопись 1408 г. в сочинениях Екатерины II // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л., 1976. – Т. XXX. – С. 267.

[114] Ігнатій з Люборова. Житие и жизнь преподобного Отца нашего Іова // Зоря Галицкая яко Альбум на год 1860. – Львів, 1860. – С. 229-230.

[115] ПСРЛ. – Т. 2. – Приложение. – С. 81-84.

Роман Голик

ЧУДЕСНЕ І ПОВСЯКДЕННЕ: СЕМІОТИКА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Сьогодні не існує якоїсь єдиної думки щодо того, чим у своїй суті є культура. Її окреслюють то як набір знаків і значень, структур і кон'юнктур, то як взаємодію "базису" і "надбудови", то як протиставлення свідомого і несвідомого, логічного та ірраціонального, обдуманого та інстинктивного, індивідуального та соціального, то просто як сукупність творів мистецтва і наукових праць.

На тлі такої різноманітності у підходах спроба зрозуміти, чим був культурний процес восьмисотлітньої давності в очах середньовічної людини, не лише наштовхується на серйозні перепони, але й часто здається утопією. Песимізм у поглядах на вирішення цієї проблеми породжений не тільки скупістю джерел, але й усвідомленням того, що вони відображають якусь "іншу" культуру, не подібну до нашої. Виникає парадоксальна ситуація. З одного боку, ми вважаємо середньовічну цивілізацію попередницею сучасної і у цьому розумінні "своєю". Під іншим кутом зору, так само чітко, як і попередня тенденція до спадкоємності культур, простежується розрив між нинішньою і тогочасною цивілізацією, що є, у цьому сенсі, "чужою" для нас.

Справді, ми досить добре відчуваємо суттєві відмінності між новітньою культурою, створеною під впливом різноманітних наукових, технічних, ідеологічних, зрештою, соціальних революцій, і середньовічним світоглядом, що розвивався шляхом поступового коригування традиційних знань. Секуляризація і європеїзація ментальності, особливо помітна з XIX століття, дійсно змінила напрям мислення українського суспільства і навіть, до певної міри, зробила його "українським" у сьогоднішньому "модерному" значенні цього слова.

Водночас було б великим перебільшенням думати, що між світосприйманням жителів Галичини і Волині у XIII столітті та їхніх

нащадків у XX столітті немає нічого спільного. Попри усю різницю у поглядах, ми усе ж таки розуміємо середньовічні тексти та зображення, можемо їх читати та інтерпретувати. У цьому плані знаковий, семіотичний бар'єр, що відокремлює тогочасну культуру від нинішньої, не є неподоланною перешкодою для досліджень. Інша справа, наскільки повними і адекватними щодо ментальності середньовіччя є наші тлумачення пам'яток цієї епохи. Небезпека "модернізації" понять (як наслідок перенесення категорій середньовічної думки у цілком невластивий для них культурний контекст), разом із браком інформації, викликаним обмеженістю джерел, спричиняються до того, що кожна реконструкція світоглядної системи цього періоду є, більшою чи меншою мірою, неточною і фрагментарною. Проте це не означає, що треба взагалі відмовитися від намагань її здійснити.

Проблема полягає, однак, у тому, що ми не можемо виробити цілковито об'єктивної, "панхронічної" точки зору на події минулого, бо самі належимо певній історичній добі з властивими їй схемами мислення. Виходити за межі "картини світу", яку пропонує нам щоденний досвід чи сучасна наука, дуже важко і, цілком можливо, непотрібно. Кожна людина, так чи інакше, обмежена "парадигмою" сучасної для неї культури, з якої вона черпає ресурси для власних думок і вчинків.

Саме тому різноманітні "географічні", "зоологічні", "історичні", "філологічні" і теологічні знання, подані у "Часословах" і "Мінеях", "словах" і літописах, "Фізіологах" і "Пчолах" були для середньовічного читача настільки ж природними, як і ті, котрі ми звикли вважати аксіомами сучасної науки. Однак, на відміну від сьогоднішніх, більшість тогочасних "наукових доктрин" вважалися, по суті, видозмінами певних богословських концепцій. Це відбивалося і на загальних уявленнях про світ як витвір Божих рук, а не як продукт природної еволюції, і у поглядах на людину як на образ і подобу Божу, а не як на анатомо-фізіологічний організм. Великий Бог і маленька людина були основними діячами у досить обмеженому і статичному Всесвіті. Звичних для нас стандартів наукового пізнання у XIII столітті ще, практично, не існувало, так само як і поняття "прогресу" загалом, тому, мабуть, неправильно було б вважати середньовічний світогляд ретроградним, наївним чи неповним—для свого часу він був цілком самодостатнім.

В уявленнях середньовічного суспільства світ поділявся на відомий і невідомий, видимий і невидимий. Простір, на уявному краї якого жили фантастичні фенікси та єдинороги і маловідомі антилопи чи слони, сприймався у "подвійній перспективі". Його розглядали і як сукупність буденних, звичних речей та знаків, і як "ліс символів"[1], котрі репрезентували речі, недосяжні для людського розуму і ока. З усієї "знакової дійсності" особливу увагу привертали до себе насамперед чудеса і знамення – може, якраз тому, що "чудесна" семіотика, репрезентована, на відміну від звичайної, не літерами, а явищами природи, була доступна усім—письменним і неписьменним. Різноманітні "знаки" на землі і на небі сприймалися з великим зацікавленням, що, однак, межувало з не меншою настороженістю і навіть страхом. Дуже часто вони викликали злі асоціацій і передчуття, тобто, на думку тодішніх інтерпретаторів, "не на добро були". Так, наприклад, затемнення сонця у вересні 1187 року, коли, за словами літописця, "настала тьма по всій землі, а сонце загорілося хмарами вогнесвітними", безбожні сарацини узяли Єрусалим. Після цього "померкло сонце" лише у Галицькій землі, що пізніше витлумачили як передвістя смерті Ярослава Осмомисла, адже "небесні знаки з'являються саме там, де Господь хоче щось навести" (Махн – С.344). Тому, коли 1264 року прилетіла комета-"страшна, хвостата і волосата зірка, що випускала із себе промені великі (ГВЛ—С.574, Махн.—С.426), то це відразу сприйняли як жахливу ознаку майбутньої "смути" і дуже раділи, коли ніякої біди не трапилося, що вважалося знаком Божої ласки. Інколи знамення помічали і на землі, наприклад, у незвичній поведінці тварин, як, скажімо, перед боєм війська Романовичів з Ростиславом Михайловичем у 1245 році, коли птахи скупчилися над полем битви і літали у повітрі, "як ніколи перед тим" (ГВЛ — С.538, Махн.—С.403). Це явище, судячи зі списків Галицько-Волинського літопису, трактувалося амбівалентно-як передбачення поразки і "злий знак" для однієї сторони і віщування перемоги та добра прикмета – для іншої.

Знамення дивували і будили занепокоєння, проте ще більше вражали "справжні" чудеса, здатні не лише виконувати знакову функцію, але й змінювати дійсність. Чуда, згідно із середньовічним тлумаченням, здійснюють, в основному, могутні небесні сили: ангели на чолі з архистратигом Михаїлом та святі під проводом Богородиці. Саме вони,

за тогочасними уявленнями, "наслали" вітер, що ламав татарські пороки і жбурляв каміння на монголів у бою під Луцьком 1257 року, а пізніше покарали ворожі галичанам і волинянам угорські та ятвязькі війська, відкриваючи "небесні потоки", топлячи і "побиваючи" супротивників невидимим мечем та невідомими хворобами. Чуда творять також Богородичні ікони. Одна з них, наприклад, рятує Звенигород від Романовичів у 1237 році. За переказами, зафіксованими в "Небі новому" І. Галятовського, тобто уже в XVII столітті, Холмська Богоматір прислухалася до молитов "двох дівиць", змилосердилася над містом, яке штурмували орди Батия, і несподівано збільшила "пагорб, на котрому Холм стояв" аж "під хмари", постійно віддаляючи його від татар і роблячи недосяжним для ворога. Чудеса, отже, сприймали по-різному, залежно від ситуації: "несприятливі" – як "бич Божий", "сприятливі"– як прояв милосердя Всевишнього. Крім цього, вирізняли також чудо як нагороду за добрі вчинки, як знак праведного життя. Тому феномен дивовижно збереженого від тління тіла Володимира Васильковича був сприйнятий сучасниками як перший доказ його "вибраності" і, можливо, навіть святості (ГВЛ—С.609, Махн. – С.448), котрий, проте, не дістав логічного продовження– у кожному разі, князя так і не канонізували.

Небесним чудотворцям – ангелам, святим та праведникам протистоять лихі біси та грішники, якими демони керують на землі "за допустом Божим", творячи псевдочудеса та всіляко перешкоджаючи спасінню людських душ. Посланці пекла влаштовують галасливі "концерти" у тихих келіях блаженних затворників, спокушають славою, золотом, навіть дарують надприродні здібності, перетворюються у ангелів, бігають вулицями міст,— проте "знак хреста" і належні молитви кладуть кінець їхній ілюзорній присутності. Гіршими вважалися ті випадки, коли "нечисті" досягли своєї мети, вкладаючи людям "у серце" злі або й зовсім божевільні ідеї – на зразок заздрості, котра штовхнула Льва Даниловича до вбивства Войшелка, чи бажання помсти у осліпленого Василька Теребовельського. З точки зору середньовічної історіософії, біси здатні тримати в покорі навіть цілі народи, котрі, як монголи, "поклоняються кущу" і предкам "у пеклі" чи, як ятвяги, шанують "заячого бога".

Небесні сили і їхні антагоністи беруть участь у всіх етапах священної і земної історії, що починається від Сотворення світу, радикально

змінюється на Синаї і Голгофі та завершується у час Апокаліпсису і Страшного суду. Останній етап життєвої та історичної драми уявлявся приблизно так, як у молитві, вкладеній в уста Володимира Васильковича. Після смерті "Бог дожидає душ, яких послав, щоби тим, які добре прожили життя, воздати честь, а тих, що не підкорилися заповідям, віддати суду" (ГВЛ — С.605, Махн.—С.444). Тут, як бачимо, образи великого, колективного та малого, індивідуального Судного дня майже зливаються. Як би там не було, середньовічна людина, зрозуміло, прагнула потрапити саме до числа "правобічних овець", яким приготована "краща частка" у небесному царстві. Саме тому слід було бути дуже обережним, трактуючи "знаки часу", адже навіть звичні речі могли бути ознакою наближення кінця світу. Есхатологічна семіотика, що приховувала у собі страшну "правду про майбутнє", відлякувала усіх. Невипадково "книжник Тимофій" бачить в імені угорського "мучителя" Бенедикта "звірине число", бо "в часи Страшного суду трьома іменами наречеться Антихрист" (ГВЛ — С.492, Махн.— С. 371).

Розміри апокаліптичного жаху у менталітеті середньовіччя не можна применшувати, але не слід і перебільшувати його ваги. Імена і назви як знаки викликають зацікавлення і поза біблійною символікою та герменевтикою, у контексті щоденних подій. Цим можна пояснити, зокрема, те, що Галицько-Волинський літопис містить досить довгі переліки імен, прізвиськ і патронімів. Тут знаходимо, окрім чисельних руських, польські, литовські, угорські, німецькі, половецькі, монгольські антропоніми – імена князів і королів, герцогів і ханів, воєвод і багатурів, бояр і єпископів, зрештою, звичайних воїнів-дружинників.

Проте розпізнати іншу людину, ідентифікувати її з допомогою імені ще не означало вирішити усі проблеми комунікації, пов'язані з тлумаченням слів та жестів. Середньовічну "мову тіла" ми знаємо порівняно мало. Відомо, що з її допомогою можна було виразити, наприклад, зневагу до оточення, високо підійнявши голову і не дивлячись на землю, як "гордий" Володислав Суддич перед князем Данилом, або навпаки, задемонструвати послух, покору у вигляді вимушеного або добровільного поклону. (Останній вживався, зокрема, у привітальних церемоніях). Гіршим різновидом поз були ті, що виражали піддане становище людини – від принизливого для "честі" князів сидіння на колінах, як у випадку Данила Галицького перед Батиєм, до ще

принизливішого "падіння в ноги", що було водночас і проханням про помилування. Вірність слову виражали "стоянням у хресному цілуванні". Полісемантичним було "піднесення рук догори", котре виступало атрибутом "літописних" князів. У одних випадках воно могло означати "подяку Богу" в якийсь радісний момент, в інших— прохання про допомогу, ще в інших – "покору і віддання себе у руки Господні", зокрема, перед наближенням смерті.

Проблематичним залишалося, однак, глибше трактування висловленого і показаного з допомогою жестів або слів, що виявляло їхній прихований зміст. Сакральні тексти, зокрема, тлумачили з точки зору відповідності "духа" і "літери", буквального і символіко-алегоричного значення. У книгах Старого і Нового заповіту шукали аналогій сучасності. Той же Володимир Василькович, підбираючи місце для нового міста, керується пророцтвом Ісайї (ГВЛ.— С.581, Махн — С.429), а галицький редактор літопису порівнює вигнання "брехливого" Жирослава князем з покаранням Каїна Богом (ГВЛ—С.507, Махн.—С.382) Не менші труднощі викликало і пояснення звичайних слів та вчинків. Тут найголовніше – за "правдивими" ззовні виразами і ритуальними формулами побачити справжню суть повідомлень. "Великі обмани" справді є однією з наскрізних тем літописного тексту. Лесть завжди прихована і не має власних специфічних знаків, а тому може міститися всюди. Рідко хто з князів добре розуміє "темне слово" і відразу розгадує хитрощі, до яких вдається співрозмовник. Більшість розкриває брехню далеко пізніше, бо вона міститься не у сфері значення слів чи навіть їхнього смислу, а десь у плані намірів і мотивів людини. Тому для її виявлення необхідні, крім звичних мовних засобів, ще й додаткові умовні знаки. Наприклад, Василько Романович, посланий монголами "розметати Холм", на словах правильно передав наказ, але водночас тричі кинув каменем об землю, даючи захисникам міста сигнал, щоби цього не робити, — і "город" не було знищено (ГВЛ – С.567, Махн – С.422).

Зрозуміло, що й саме мовлення у різних ситуаціях було наділене різними риторико-стилістичними рисами. Літописці часто уподібнювали свої хроніки до проповіді і до житія, спеціально "підвищуючи" стиль розповіді, щоб надати їй більшої урочистості і тим самим підвищити цінність тексту та описаних у ньому подій в очах читача. Зрештою, не зовсім зрозуміло, чим був, наприклад, Галицько-Волинський літопис для самих його укладачів: чимось близьким до ратної повісті, пісні на

прославу того або іншого князя, аналогом морального повчання чи (напів)офіційним документом- "щоденником", який, хоч і тенденційно, покликаний був фіксувати, насамперед, хід подій [2]. Швидше усього, ці функції не були чітко відокремленими, і саме такий стилістичний синкретизм нераз ставав причиною строкатості текстів. Так чи інакше, у своїх (чи "відносно своїх") творах середньовічні "автори" дотримувалися певної готової схеми, користувалися звичними, запозиченими з авторитетних джерел, формулами. Натомість, Данило Романович перед боєм з угорцями, навпаки, не дотримувався церемоній і навіть сказав якесь "слово похвальне, що його Бог не любить" (ГВЛ—С.518, Махн.—С.389). Цікавим є не стільки зміст цього "слова", якого в літописі немає і, очевидно, не могло бути, скільки причина того, чому такий факт там зафіксовано взагалі, і як його, власне, оцінює літописець— позитивно чи негативно. Проте відповідь на це питання дати важко, зокрема, тому, що межі і суть середньовічних норм гумору і пристойності сьогодні окреслюються досить нечітко.

Крім того, усі знаки так чи інакше ведуть до стереотипів тодішньої ідеології. Так, у середньовічній культурі існував, наприклад, зразковий образ "доброго" князя – воїна, котрий, як тріумфатор, ставить свою хоругву на воротях переможених "городів" та отримує меч переможеного супротивника як знак підданства. Володар постійно оберігає свою честь, і випадок з Данилом Романовичем, котрому якийсь "безбожний боярин" залив лице чашею, є винятком з правил. Загалом, князь у середньовічній свідомості постає як добрий, смиренний, справедливий" "отець" для своїх "дітей" – підданих, і є втіленням суспільного патерналізму. Як доповнення або противага цій моделі витворився стереотип відданого або, навпаки, підступного боярина. Останній, відповідно, або допомагає князеві, або влаштовує проти нього змову – як той же "злий" Жирослав чи Володислав Суддич, для яких літописець не шкодує "чорних" барв, вважаючи своєрідними символами неправди. Менш чітким є літописний ідеал "доброї жінки". З одного боку, вона перебуває у тіні чоловіка-князя, тому про неї згадується, як правило, тільки принагідно. Невипадково у промові перед своїми воїнами Данило Галицький підкреслює, що вони йдуть воювати не з жінками, а з воїнами, і саме через це наражаються на смертельну небезпеку. Водночас, як "велика княгиня Романова" (власне ім'я котрої замінене,

як бачимо, загальною дескрипцією), жінка може прагнути княжої влади. Зрештою, маємо, хоч і рідкісні, образи "улюбленої дружини і дочки", про яких особливо піклується умираючий Володимир Василькович, навіть незважаючи на те, що остання є не його рідною, а прибраною дитиною.

Усталеними у суспільній уяві були також зразкові картини "доброго життя" у формі активної боротьби з ворогами, яку веде воїн, здобуваючи "честь" і "славу", та пасивної, споглядальної битви, у яку вступає аскет, перемагаючи спокуси та дістаючи спасіння душі. Поруч з цим існувала також схема "доброї", "прирученої" смерті"[3]: мученичої і трагічної – в обороні віри, героїчної на полі бою з неприятелем. Накінець, у колективній підсвідомості функціонував зразок спокійного і тихого "відходу до отців і дідів своїх" на домашньому ложі смерті, образ гідного "сповнення обов'язку, якого ніхто з живих не може уникнути".

У цілому ж тогочасна ідеологія ґрунтувалася на цілій низці протиставлень і суперечностей. Так, протилежними за суттю були образи "своїх", християнських, і "чужих" народів, що сповідували іншу віру та бачилися, у світлі Старого заповіту, як "безбожні агаряни, моавитяни чи ізмаїльтяни". Усередині суспільство, за різними критеріями, поділялося на знатних і простих, серед яких, у свою чергу, відокремлювали чоловіків і жінок, воїнів і монахів, селян і міщан, старих і молодих, праведних та грішних і т. д [4].

Проте усі ці ідеальні опозиції, які можна сконструювати на базі текстів, є, великою мірою, частиною і продуктом літературного канону, за яким ці тексти були написані. Водночас, хоч і рідко, на стереотипні образи накладаються риси реальних людей. Тому, наприклад, ідеал доблесного воїна і володаря "спотворюється" разючими контрастами у його характері [5]. Навіть "добрий" князь може несподівано змінити свою надзвичайну співчутливість не менш страшною жорстокістю, щедрість – захланністю, гордість – покорою і навпаки. Досить рідкісними є також детальні "неканонічні" описи фізичної зовнішності не тільки житійних, але й літописних персонажів – до таких винятків можна зарахувати словесний портрет "незвичайного" Володимира Васильковича. В основному ж "літературна" і – ширше – "семіотична людина" доби середньовіччя залишається досить віддаленою від свого реального біологічного прототипу.

Через це дослідження в галузі історичної семіотики, історії ментальності та ідей у чомусь нагадують "археологію" мислення, коли, образно кажучи, з-під "уламків" риторичних та ідеологічних схем необхідно видобути сліди того, що колись складало людську індивідуальність, – категорій мислення, уявлень, емоцій. У М.А. Астуріаса є, здається, такий твір, де герой, блукаючи старим замком чи монастирем, бачить, як миші волочать "уривки чужих думок", хоч вони тягнуть, звичайно, лише клапті списаного паперу. Такий, на перший погляд, повністю метафоричний підхід до пам'яток минулого є, проте, внутрішньо спорідненим із самим "духом" історії як однієї з наук про людину. Не можна забувати, що усі знаки, про які тут йшлося,– "чудесні" чи буденні, тлумачені буквально чи символічно, не виникли самі по собі. Вони є невід'ємною частиною витвореного людським мисленням світу середньовічної культури. Світу, який потребує відтворення і розуміння – навіть з неминучими труднощами, неповнотою і помилками.

---

[1] Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада – Москва, 1992 – С.309.

[2] Див: Генсьорський А. Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції та редактори) – Київ, 1958; Лихачев Д. Текстология.— Ленинград, 1983.

[3] Арьес Ф. Человек перед лицом смерти.— Москва, 1992 – С. 37-59.

[4] Czlowiek średniowiecza / Pod.red. J. Le Goffa – Warszawa-Gdańsk, 1996—S.20-39

[5] Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства—Москва, 1987—С.259.

Юрій Ясіновський

МУЗИЧНА КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Важливим елементом культури і мистецтва Галицько-Волинського князівства був тісний спадкоємний зв'язок із спадщиною Київської Русі. "Розвиток культури в Галицько-Волинському князівстві,– стверджував академік Іван Крип'якевич,– сприяв закріпленню історичних традицій Київської Русі. Протягом багатьох сторіч ці традиції зберігались в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі, у літописах та історичних творах"[1]. Зберігалася ця спадкоємність і в музичному мистецтві.

Музичне мистецтво цього періоду розвивалося переважно у звичних формах і жанрах, про які можна скласти уявлення як із давніх джерел, так і на основі пізніших записів. Це пісенний фольклор, церковний спів та інструментальна музика. Поступові зміни історичних реалій і форм суспільного життя зумовлювали виникнення в музиці нових елементів. Зміцнення міст й утвердження їх привілеїв сприяло появі нових замовників і нових форм музичного мистецтва. Виникає новий тип побутової музики, тісно пов'язаної з міським середовищем. Язичницькі обрядові співи втрачають своє культове призначення, наповнюються новим історичним змістом і вливаються у фольклорну практику. Героїчний епос попередньої доби – *билини* – поступово згасає і перетворюється, з одного боку, в нові епічні жанри – *історичні думи та пісні,* а з іншого – в побутові фольклорні жанри (*балади*). З'являються нові музичні інструменті – *кобза, лютня.*

Помітної еволюції зазнає церковний спів, який значно розширює середовище побутування і наповнюється місцевими пісенними рисами. При цьому дещо звужується репертуар церковних піснеспівів, посилюється зацікавлення святковими та найурочистішими жанрами, виникають піснеспіви на честь місцевих святих. Вдосконалюється безлінійний (невменний чи знаменний) нотний запис, який в українських

джерелах іменується *кулизм'яним*. Відбувається взаємопроникнення жанрів усної пісенної творчості та церковного співу, з'являються яскраві індивідуальні постаті (Митуса).

У нових умовах посилюється увага до поетики та мистецьких засобів. Стильовий діапазон музичного мистецтва скорочується, зокрема, за рахунок звуження зони дії орієнтального мелізматичного стилю. А це істотно змінило стильову рівновагу на кордоні Схід – Захід на користь античної синкретичної мелопеї, тобто властивого давнім грекам тісного зв'язку слова і музики, що міцно зв'язало українське музичне мистецтво з середземноморською цивілізацією.

Пісенний фольклор цього часу хоч і залишався в основних рисах традиційним, але прийняття християнства надало йому іншого вигляду. Під впливом Візантії та нової історичної дійсності пісенні жанри збагачуються новими темами й виразовими засобами. Водночас втрачаються деякі архаїчні риси, зокрема діатонічні лади наповнюються хроматизмами, розширюється мелодичний малюнок, ускладнюється ритмічна будова. На зміну первісним звукорядам приходять нові так звані церковні лади, які сформувалися у середньовічній церковній музиці на основі переосмислення давньогрецьких[2]. На народні пісні впливав також український церковний спів перших століть. Як стверджував М. Грінченко, "характерні коротенькі мелодійні звороти богослужбового співу іноді подибуємо і в обрядових піснях, що дає нам можливість встановити якщо не пізніше їх походження, то в усякому разі дальші нашарування в їх музиці під різними сторонніми впливами"[3].

Слід завважити, що наша уява про давні фольклорні жанри витворилася на основі значно пізніших записів XIX-XX ст., однак збережені архаїчні риси дозволяють реконструювати хронологію пісень за образно-тематичним змістом і музично-стильовими наверствуваннями.

З прийняттям християнства обрядові язичницькі пісні поступово фольклоризуються і втрачають своє первинне власне культове призначення. Магічно-обрядові залишки та міфологічні елементи в обрядових піснях переплелися з християнськими віруваннями й історичними ремінісценсіями з княжої доби. Це засвідчують згадки про князя Романа і Журила (мабуть, билинний Чурило), про медову данину, охорону замків і міських брам. Так, у популярних народних піснях-

забавах "Воротар", "Король" інсценізується облога міста королем або посадження на престол князя Данила, причому із згадкою імені його батька князя Романа[4]. Зустрічаються звороти, які вказують на нові історичні реалії: *городи турецькії, замки німецькії*[5]. У колядці "Ой, вийди, вийди, турецький царю" оспівується поєдинок з *турським* царем[6]. У веснянці "Тума таночок водила" відбитий мотив потурчення українців[7]; ймовірно, що в обох випадках *турецький* або *турський* замінив якийсь інший, раніший. В одній з весільних пісень є згадка про Литву, що засвідчує історичну пам'ять про входження українських земель до Литовського великого князівства:

Не наступай, Литва,
Буде з нами битва,
Будем бити, воювати,
Та Марисі не давати[8].

Християнські мотиви найвиразніше проявляються у зимовому циклі, де язичницька образність колядок і щедрівок переплелася з темою Різдва Христового. Такий симбіоз помітний і в інших жанрах: веснянок — з Великоднем, купальських пісень — з Різдвом Івана Хрестителя. Чимало пісень присвячені улюбленим святим – Богородиці, Миколаєві, Варварі, Олексію чоловіку Божому, Юрію-Георгію, Дмитрові, Михайлові. Християнська обрядовість зумовила появу колядок космологічного змісту, в яких оспівується християнська історія створення світу.

У той же час ряд фактів і деякі музично-поетичні риси свідчать про орієнтальні залишки у народній пісенності. У плачах і голосіннях поширеним є східний образ смерті у вигляді одруження з могилою. Зі Сходу в образі *злої долі* прийшла ідея фаталізму. Для цих пісень властиве мелізматичне забарвлення та асиметрія музичних побудов, що найвиразніше збереглося у гуцульському фольклорі. На східне походження вказують і деякі назви музичних інструментів: сурма, тулумбаси, кобза. Після татаро-монгольської навали встановлюються тривалі контакти з цими завойовниками, що дало новий імпульс для орієнтальних мотивів у народній пісенності.

І все ж суттєвим чинником припливу у фольклор нової образності, тематики й засобів виразності була загальна зміна культурної орієнтації вздовж кордону зі степом. Занепад великих східних держав зменшив приплив східного елемента, навпаки, посилюються контакти з Півднем

і Заходом. Зв'язки з балканськими слов'янами викликали зацікавлення сербськими піснями, зокрема епічними, а також болгарськими та молдавсько-волоськими. Піднесення культури країн Західної Європи та пожвавлення з ними зв'язків посилило західний струмінь – через лицарську пісенність, музик-ваґантів (від лат. vagantes – мандрівні), нові інструменти та інструментальні жанри і танці, освітню систему. Приблизно в цю епоху починає з'являтися цілком нова форма народної піснетворчості, форма релігійної пісні чи духовного стиха, які пізніше стали називатися кантами і псальмами. В усякому разі саме до XV ст. сягають перші згадки про одне з найдавніших джерел української духовної піснетворчості – так звану *Голубину книгу*[9]. В основі найдавнішої верстви цих пісень були гимнографічні піснеспіви: *Плач Адама* (найчастіше з текстом *Сіде Адам прямо рая,* що є прямою парафразою однойменної стихири), пісня царевича індійського Йоасафа *Прийми мя пустине,* пісні до Богородиці та ін.[10]

Певна взаємодія у пісенному фольклорі відбувалася і між українцями та осілими в Україні вірменами, євреями, уграми, волохами, татарами, пізніше поляками і німцями.

Носіями нових музичних ідей були насамперед мандрівні музики-скоморохи, які поступово осідали на постійне життя. Закономірною була поява українських музик на службі у капелах польських королів і маґнатів, імена яких рясніють у давніх джерелах – наприклад, у рахунках короля Яґайла з 1394 р. і пізніше – Андрейко, Лук'ян, Подолян, Стешко та ін.[11] З XV ст. в Україні, а також сусідніх Польщі та Литві з'являються сербські мандрівні музики, які приносять з собою нові музичні інструменти та інструментальні жанри[12].

Писемні джерела, іконографічні пам'ятки та матеріали археології дають підстави твердити, що в цей період значно розширюється сфера інструментального музикування. Гра на музичних інструментах була розповсюджена при княжих дворах, війську, в міському середовищі. Труби, бубни, сурми, тулумбаси були головними інструментами у військах княжих дружин.

Поступово інструментальна музика набуває істотних змін. Східний скіфо-сарматський тип інструментарію і форм музикування звужується. Падіння давніх східних цивілізацій сповільнило і врешті призупинило тривалий процес притоку східного інструментарію в Україну, форм його

побутування та репертуару. Останній великий відгомін цієї традиції спостерігається у Візантії, де у придворному та міському побуті знаходили собі пристановище гурти східних музик-гістріонів. Ймовірно один з таких гуртів з оточення візантійського імператора змальовує знаменита фреска київської Софії. Підупадають і пізньоантичні традиції інструментального музикування, з якими у безпосередньому контакті перебувала Україна-Русь через Північне Причорномор'я.

Водночас міцніють культурні зв'язки з Західною Європою, що вплинуло і на формування нового типу інструментальної культури. Хоча цілком зрозуміло, що в XIII–XIV ст. сама Західна Європа була ще дуже молодою з точки зору світської інструментальної музики і проходила етап активного засвоєння східного інструментарію та форм музикування, головно з арабсько-мусульманського світу. Як слушно відзначає В. Витвицький, "наші землі були ланкою на шляху, яким знання і вживання музичних інструментів ішло зі Сходу на Захід. Відомо, що гра на інструментах на близькому Сході під кінець першого тисячоліття нашої ери була досить розвинена. Щойно звідти інструментальна музика просякала в західну Европу. Шляхи цього просякання були Іспанія, Італія, Балкани й Україна"[13].

Подальшого розвитку в цей період набуває група духових інструментів, головно з родини флейтових, які продовжують бути основним інструментарієм як в народному середовищі, так і професійному. Родина флейтових на слов'яно-українському ґрунті має глибоку місцеву традицію й одночасно нав'язує до широких аналогій та запозичень зі Сходу, античного Середземномор'я та Північного Причорномор'я, Візантії, арабо-мусульманського світу. Пам'ятки писемності та фольклорні записи донесли цілу семантичну групу назв музичних інструментів родини флейтових – сопель, сопілка, фрівка, флояра, пищавка, денцівка та ін. Збереглися зображення сопілок з XIII-XV ст.

У військовому середовищі, княжому побуті та у містах в ужитку були різноманітні труби – дерев'яні сурми (мабуть, назва походить від східної зурни, яка в давніх літописах пишеться саме "сурна"), зігнуті мисливські роги, зокрема з рогу тура оліфанти. Лексеми *труба*, *труби*, *трубний глас* часто зустрічаються в літописах та інших писемних пам'ятках. Збереглося чимало зображень військових труб – у мініатюрах

Хроніки Георгія Амартола (список кінця XIII або початку XIV ст.): воїн трубить в ріг, близько 10 таких сюжетів фіксує Київський ілюстрований літопис, що дійшов у Радзивилівському списку XV ст. Цікаво, що тут є зображення і нового інструмента, що нагадує європейський корнет. У великих містах маґістратські музики служили трубачами на ратушах. 1430 р. у Львові на вежі Галицької брами було встановлено годинника, до якого приставили трубача та міського сторожа[14]. У військовій музиці поширеними були також ударні інструменти – різноманітні бубни, зокрема подвійні *тулумбаси* (себто літаври). Пізніше в запорізькому війську їх називали *котлами*, а музик *довбишами*.

Військова музика добре мобілізувала військові дружини, сприяла їх чіткій взаємодії; а для цього служив спеціальний сигнальний репертуар. Окрім того, рев труб і гуркіт бубнів мав наганяти ворогові страху.

У побутовому музикуванні ударні інструменти були невід'ємною часткою різноманітних ансамблів, де вживалися нерідко і самостійно- для супроводу танців, як це бачимо в ілюстрації з Київського псалтиря 1397 р.

Зі Сходом були пов'язані і деякі струнно-щипкові інструменти. Це передусім кобза і бандура з родини лютневих, а згодом поширюється і сама лютня. Натомість гуслі (струнно-щипковий інструмент, що клався на коліна) були властиві більше для північних народів Європи; в Україні значно поширенішими були гучніші цимбали.

З XV ст. стає відомою скрипка, яка прийшла з Балкан, мабуть, від сербів. У писемних джерелах та усній творчості часто згадуються *сербіни*, тобто малі скрипки, прототипи скрипок.

Східну орієнтацію давньоукраїнської інструментальної музики добре засвідчує літописна розповідь про половецького гудця Ора під 1201 р.[15], який перебував на службі київського князя й співав йому "пѣсни половѣцкиє". Ця ж орієнтальна традиція позначилась і в стилістиці інструментальної музики, насиченої мелізматичними прикрасами, хроматичними інтонаціями і складними ритмічними малюнками. Найвиразніше це помітно на реліктовій музиці гуцулів. Східна традція позначилася і на назвах музичних інструментах – сурма, тулумбас, кобза.

У XIII--XIV ст. ще живою залишалася традиція мандрівних музик, що, зрештою, було властиве і для всієї Європи. Скоморохи, шпільмани, майстерзінгери, ваґанти мандрували по всьому європейському континенті

і були основними носіями міжнародного пісенно-танцювального репертуару. У цей процес включилися й українські музики, зокрема кобзарі та бандуристи, яких часто можна було бачити при дворах польських і угорських королів, шляхти і магнатів та міського патриціяту. Вони приносили з собою український репертуар на Захід, який зайняв певне місце в лютневих і органних табулатурах[16].

У добу пізнього середньовіччя завершує своє формування провідний жанр давньої національної епіки *билина*. Саме до цього періоду відноситься найдавніший її текстовий запис під самоназвою *старина* — "Стих старина за пивом" у збірці XV ст., переписаній монахом Єфросином у Кирило-Білозерському монастирі[17].

Билини у героїко-патріотичному дусі оспівують подвиги князів, дружинників, бояр, народних героїв – таких як Святогор, Микула Селянинович, Ілля Муровець (пізніше Муромець), Олексій Попович, Кирило Кожум'яка та ін.; змальовують княжий побут, звичаї, пісенно-музичні реалії тощо. Билинна епіка — це речитативна мелодизована оповідь піднесено-героїчного змісту, що виконувалася особливими співцями у супроводі струнно-щипкового інструменту (гуслі, пізніше кобза). Билини входять у велику епічну традицію Сходу і Півночі та є її крайнім західним рубежем. У XIII–XIV ст. билинна епіка наповнюється новими сюжетами, пов'язаними зокрема з історичними реаліями Галицько-Волинського князівства: про князя Романа, Дюка (Дуку) Степановича, Чурила Пленковича, Михайла Козарина та ін.[18] Поступово билина трасформується у фольклорні жанри, зокрема, балади. Тісні сюжетні зв'язки спостерігаються між билиною про Козарина та пізнішою баладою про напад козака на татарина й звільнення його сестри, билиною про Чурила та баладою про Джеджору, билиною про князя Михайла, що вбиває свою жінку, та баладою про Гребенюшку. Заключні прославні епізоди билин переходять у думи, як і загалом билинна епічна традиція трансформується в історичні думи[19].

До епічних прославних жанрів близькими є *пісні-хвали*, що були особливим прославним співом героїко-патріотичного змісту княжої доби. Уривки пісень-хвал дійшли до нашого часу в писемних джерелах (насамперед літописах) та в усній народній творчості (колядках, щедрівках). За свідченням літопису під 1068 р., після звільнення з в'язниці князя Всеслава Полоцького кияни *прославиша* його посеред княжого

двору[20]. Особливо багатим на згадки про пісні-хвали є Галицько-Волинський літопис: поетична співанка про *євшан-зілля* та згадуваного уже половецького гудця Ора (1201), спів *слави* на честь перемоги князя Мстислава Удатного над уграми і поляками (1219)[21], а під 1251 р. повідомляється, що народ "пісню слави" співав князю Данилу Галицькому та його братові, які поверталися з успішного військового походу[22]; уривок з такої пісні вгадується у розповіді про подвиги князя Романа Мстиславовича, "иже бѣ изострился на поганыя яко лев"[23]. Цікаво, що під 1249 р. літопис повідомляє про поляків, які йшли у бій із співом "кєрліш"[24], тобто "Киріє елейсон". Польський хроніст Длуґош, подаючи невідомий літопис з Галичини (мабуть, перемишльський), цитує текст прославної пісні на честь згадуваної перемоги Мстислава Удатного: "O magne dux et victor Msczislae Mscislavicze! O fortis accipiter ad coterrendum fortes et robustos, armaque illorum, transmisus a Deo. Desinent se glorificare, qui te victo, sibi destinabant victoriam, quoniam a te omnes, magnifico et glorioso domino nostro, humiliati et conficti sunt"[25]. Українською мовою цей текст переклав і опублікував М. Грушевський:

"Великий княже, побідителю,
Мстиславе Мстиславичу,
Сильний соколе, Богом посланий –
пострашити сильних та міцних і їх зброю!
Не будуть вони хвалитися побідою над тобою!
Тобою, великий і славний наш господине,
всі понижені і побиті!"[26].

Дослідники спеціально відзначають, що в літописи вплетені уривки різноманітних пісень: історичних, дружинних, монастирських, княжих, ремісничих, селянських[27], особливо ж цим відзначається Галицько-волинський літопис[28]. Багату пісенну основу має *Слово о полку Ігореве*, спробу пісенно-мелодичної реконструкції якого здійснив Л. Кулаковський[29].

Основним жанром професійної музики цього періоду залишається *сакральна монодія* або *гимнографія*, тобто церковний спів в одноголосному нотному записі. Гимнографія була важливим компонентом богослуження і вносила яскраву емоційну барву в обрядові християнські форми. На руськоукраїнському ґрунті візантійські церковні співи тісно переплелися з місцевими пісенно-прославними жанрами

(колядками, піснями-хвалами, билинами), і вже в княжу добу виникає власний музичнопоетичний стиль, який став першим етапом формування національної професійної музики писемної фіксації.

Якщо у попередню добу сакральний спів розвивався насамперед у великих міських центрах та осередках церковного життя, то тепер він починає проникати до всіх парафій, охоплюючи найширші верстви українського населення. Церковний спів розвивався у двох головних річищах: з одного боку, функціонування церков з невеликою кількістю парафіян зумовлювало зменшення числа служб і звуження кола активного фонду церковно-пісенного репертуару, а з другого-ширші співочі верстви швидше реагували на місцеву пісенність й вносили її елементи у церковні жанри.

У великокняжому та митрополичому оточенні культивувалися насамперед грецький та болгарський церковні співи, що відображало грецьку чи болгарську (або ширше балкано-слов'янську) культурні орієнтації. Їх синтез, примножений власними пісенними здобутками, дав поштовх для формування національного стильового напряму. З цього часу бере початок характерна для України толерантність до співіснування різних форм пісенної відправи та її греко-слов'янська двомовність, що найвиразніше репрезентують Кондакарі. Причому іноді по-грецьки співав один клірос, а по-руськи другий, як це бачимо 1253 р. у Ростові[30] . Очевидно, грецькі співи культивувалися лише у великих містах – при митрополичих і єпископських кафедрах, а також у великих монастирях, де часто відправляли архиєрейську службу; звичай співати по-грецьки окремі піснеспіви на архиєрейській службі зберігся в українській Церкві також до сьогодні.

Музично-стильові нашарування княжої доби зумовили співіснування чотирьох типів нотопису. Псалмодична рецитація євангельських текстів записувалася екфонетичними знаками, тобто спеціальними знаками акцентуації для підвищення чи пониження голосу читця (Остромирове євангеліє, 1056-1057). Окремі особливо мелодизовані епізоди фіксувала тета – або фіта-нотація – у вигляді кириличної ѳ (Мінеї, Тріоді). Складні мелізматичні піснеспіви, головно грецькі, нотувалися кондакарними знаками (Кондакарі). Синтез цих запозичених типів нотопису зумовив появу місцевого варіанта, що відомий за українськими джерелами як

кулизм'яний (знаменний). Він полягав у скороченому записі мелодичних поспівок спеціальними знаками-знаменами (грецьке *невма*, церковнослов'янське *знамя* – знак).

Формується коло нотованих книг, які зафіксували репертуар гимнографічних сакральних співів в Україні. До нашого часу збереглося близько ста нотованих книг XI – першої половини XV ст., багато з яких походять з власне української етнічної території, а окремі з них збереглися в Україні до сьогодні. Це Ірмологіони Григоровича та ненотний Погодінський уривок XIII ст.[31], Стихирар мінейний XIV ст.[32], уривок грудневої Мінеї XII–XIII ст.[33], Тріодь Мойсея Киянина XII–XIII ст.[34]

У цей же період виникають нові піснеспіви на честь місцевих святих: кн. Борису і Глібу, Володимиру, преп. Феодосію, на Освячення храму Георгія в Києві, на перенесення мощей Миколая Мирлікійського та ін.[35] Проте в подальшому, на відміну від російської практики, в Україні нові піснеспіви на честь місцевих святих майже не створювалися. Еволюція пішла не кількісним шляхом, а якісним, тобто за рахунок музично-стильових перемін, згідно з новими естетичними поглядами і нормами.

Під кінець розглядуваного періоду в українській гимнографії спостерігаються нові зрушення. Поряд із природною стабілізацією церковних служб і репертуару церковних співів, нові соціальні умови вплинули на зменшення числа церковних служб і їх протяжність, відповідно значно звузився гимнографічний репертуар, особливо ж у церквах сіл та малих міст, які за відсутністю сильної централізованої влади стали основними провідниками української церковно-співочої ментальності. Натомість посилюється інтерес до святкових і найурочистіших піснеспівів, які наповнюються новим мелодичним змістом, збагачуються міцевими елементами. Нові творчі імпульси приходять у шатах новобалканської музичної стилістики (доба так званого другого південнослов'янського впливу), які в наступний період привнесли виразні елементи європейської естетики Ars nova. Носіями нової музичної стилістики й естетики були численні південнослов'янські емігранти, серед яких бачимо київських владик Кипріяна та Григорія Цамблака, добрих знавців церковного співу.

Звуження пісенно-церковного репертуару зменшило репертуар нотованих богослужбових книг і згодом в Україні обмежуються єдиною пісенною нотованою книгою, що отримала назву Ірмолой (від

найпоширенішого жанру *ірмос*). Оновлення музичної стилістики зумовило вдосконалення нотопису, і чотири типи нотацій попередньої доби зводяться до вдосконаленого й наповненого місцевими рисами кулизм'яного. Недільні (воскресні) піснеспіви Октоїха збагачуються пісенною мелодикою, наповненою фольклорними інтонаціями. Найяскравіше мелодичне опрацювання отримують вечірні богородичні пісні – так звані *догматики*, які витворили виняткову мелодичну єдність на всьому українському етнічному просторі. Тому невипадково О. Кошиць, хоровий диригент і великий знавець церковного співу, вважав догматики одним із найяскравіших надбань українського церковної музики і відносив їх остаточну мелодичну кристалізацію на XV ст.[36]

Головними осередками церковного співу продовжують залишатися єпископські кафедри Києва, Чернігова, Володимира, Луцька, Холма, Перемишля (тут під 1241 р. згаданий *словутний* співець Митуса[37]), Галича та ін., а також великі монастирі й насамперед Києво-Печерський. Поступово церковний спів охоплює значно ширші осередки, зокрема невеликі міста, містечка й села, які швидко множаться і розвиваються у цей час. Опановуючи необхідний церковно-пісенний репертуар, невеликі парафії спрощують і скорочують його, наповнюють місцевими мелодичними рисами. А це сприяло демократизації церковного співу, наближало його до ширших потреб і можливостей, прискорило національний стилеутворюючий процес.

Ймовірно, що саме у цей період у церковній музиці народжуються ранні форми багатоголосся, що за пізнішими джерелами відоме як *строчний* спів і *демественний* (найдавніше свідчення про демественний спів відноситься до 1441 р.[38] Припускають про можливі контаки з найвпливовішою західною школою раннього багатоголосся – паризькою Notre Dame XII–XIII ст.[39] Натомість у нечисленних на той час католицьких і вірменських храмах, а також єврейських синагогах продовжувала панувати культова монодія.

Поширюються в цей час *дзвони* і звичай *дзвоніння*, що було привнесене в Україну разом з християнським обрядом, але не з Візантії, де дзвони не були поширені, а з латинського Заходу. Літописи та археологічні пам'ятки сповіщають про дзвони у Десятинній церкві у Києві[40], мідний дзвін знайдений у літописному Вщижі на Чернігівщині[41], а бронзовий XII–XIII ст. – у літописному Городеську на Київщині[42].

Під 1259 р. літопис згадує, що князь Данило Галицький переніс дзвони для церкви св. Іоана з Києва, а "інші тут вилив"[43], князь Володимир замовив дзвони для Георгіївської церкви у Любомлі "дивні слишанієм, таких не було в усій землі"[44], у св. – Юрському соборі у Львові збергігається дзвін з 1341 р., якого відлив Яків Скора, а до 1826 року на львівській ратуші знаходився дзвін, відлитий 1491 року Валентином Фальтеном[45].

Дзвони сповіщали про початок церковної служби, відзначали її найурочистіші моменти й закінчення, мовили про смерть парафіянина, стихійні лиха, небезпеку ворожого нападу. Дзвонарське мистецтво передавалося з покоління в покоління. Катедральні собори і великі монастирі мали цілий набір дзвонів: від могутнього *благовіста* до значної кількості менших дзвонів різної величини. Саме тут формувався репертуар і виконавські особливості дзвонарського мистецтва. У церковних Типіконах і монастирських Чиновниках регламентуються порядок і способи дзвоніння на різних службах[46].

Дзвонам передували клепала або била, тобто дерев'яні (рідше металеві) пристрої для створення рівномірного сигнального звучання. В українському богослуженні використання дерев'яних клепал збереглось лише у велику П'ятницю при виносі плащаниці. На Гуцульщині це мистецтво виробило особливо яскраві форми побутування і заховалося до нашого часу; створені тут клепала відзначалися особливою ошатністю та вишуканими формами[47].

На схилку Середньовіччя дослідники вбачають відчутнє переплетення давньої язичницької пісенності з новим церковним співом, в результаті якого, за влучним спостереженням О. Кошиця, "з одного боку, старовинний поганський культ і пісня набрали нового *християнського змісту*, а з другого боку, ця ж поганська пісня своєю барвистістю, свіжістю та національним кольором надала яскравости, принади й нового характеру християнським святам і, врешті, вийшла *християнізація* поганства і *українізація* християнства"[48].

[1] І. Крип'якевич. Галицько-Волинське князівство, Київ 1984.– с. 149; Я. Исаевич. Культура Галицко-Волынскоий Руси, *Вопросы истории*, 1973, № 1, с. 92-107.

[2] Про це, зокрема, понад сто років тому (1888) писав П. Сокальський; див.: П. Сокальський. Руська народна музика, Київ 1959.

[3] М. Грінченко. Історія української музики, Київ 1922, с. 38.

[4] М. Возняк. Історія української літератури, Львів 1992, с. 234-235; О. Кошиць. Про українську пісню й музику, Київ 1993, с. 12-13.

[5] А. Іваницький. Українська народна творчість, Київ 1990, с. 83.

[6] Там само, с. 27-28.

[7] О.Я. Шреєр-Ткаченко. Історія української музик, ч. 1, Київ 1980, с. 23.

[8] К. Квітка. Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядкував Климент Квітка, ч. 1, Київ 1917, ч. 60; див. також: З. Лисько. Українські народні мелодії, т. 4, Нью-Йорк 1968, с. 261, № 3023.

[9] В.Н. Перетц. К истории древнерусской лирики (стихи "умиленные"), Slavia, 1932, Nr. 3–4, s. 474–479.

[10] К.Ю. Кораблева. О становлении и бытовании жанра покаянных стихов, *Прошлое и настоящее русской хоровой культуры,* Москва 1984, с. 95-97.

[11] A. Chybinski. Krakowskie inwentarze muzyczne z XVI wieku, *Kwartalnik muzyczny,* 1912, № 3; Л. Корній. До питання про українсько-польські музичні зв'язки, *Українське музикознавство,* вип. 6, Київ 1971, с. 103.

[12] М. Грушевський. Історія України-Руси, т. 6, с. 616.

[13] В. Витвицький. Український музичний Львів, *його ж. За океаном.* Зб. статей, Львів 1996, с. 9.

[14] Історія Львова, Київ 1984, с. 34.

[15] Галицько-волинський літопис; (Махн., с. 368).

[16] К.-П. Кох. Із спостережень над східнослов'янськими та середньоєвропейськими музичнофолькорними зв'язками у XVI–XIX століттях, *Українське музикознавство*, вип. 14, Київ 1979, с. 151-167. Табулатура – нотна збірка танцювальних мелодій для окремих інструментів, найчастіше лютні чи органа.

[17] Санкт-Петербург, РНБ, Кир.-біл. 9/1086; див.також: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2: вторая половина XIV–XVI в., часть 1, Ленинград 1988, с. 227-236.

[18] М. Грушевський. Історія української літератури, т. 4, кн. 1, Київ 1994, с. 122-151.

[19] С. Грица. Мелос української народної епіки. Київ 1979, с. 59-72.

[20] Повесть временных лет, Москва 1950, с. 315.
[21] Полное собрание русских летописей, т. 2, Москва 1950, стб. 813.
[22] Літопис руський, с. 408.
[23] Полное собрание русских летописей, т. 2, стб. 715.
[24] Літопис руський, с. 403.
[25] А.І. Генсьорський. Галицько-волинський літопис, Київ 1958, с. 77
[26] М. Грушевський. Історія української літератури, т. III, Київ 1993, с. 135; див. також переклад цієї пісні сучасною польською мовою: F. Sielicki. Polsko–ukrainski stosunki kulturalne w XV wieku, *Przeglad humanistyczny*, I, 1997, s. 42.
[27] Д.С.Лихачев. Предисловие, *Повесть временных лет,* Москва 1950, с. 5.
[28] А.І. Генсьорський. Галицько-волинський літопис, с. 76.
[29] Л. Кулаковский. Песнь о полку Игореве, Москва 1977.
[30] Д. Разумовский. Церковное пение в России, Москва 1867, с. 63.
[31] Москва, ДБР, зб. Григоровича, 37; два інші уривки з цього рукопису зберігаються окремо: РНБ, Q.п. I.75 і в Хіландарському монастрі на Афоні (цей уривок опубл.: Fragmenta Chilandarica Paleoslavica / MMB, Vol. 5/B, Copenhagen 1957); Санкт-Петербург, РНБ, Пог. 55.
[32] Київ, НБУ, I,6713.
[33] Москва, ЦДАДА, Типогр. 96
[34] Москва, ЦДАДА, Типогр. 137.
[35] Н. С. Серегина. Песнопения русским святым, Санкт-Петербург 1994, с. 13.
[36] П. Маценко. Листування з О. Кошицем в справі обробки догматів знаменного розспіву, *Ювілейний збірник УВАН в Канаді,* Вінніпеґ 1976, с. 342-343.
[37] Літопис руський, с. 400.
[38] И.А. Гарднер. Богослужебное пение русской православной церкви, т. I, Джорданвилл NY 1978, с. 430.
[39] J. Handschin. Musikgeschichte im Uberblick, Luzern 1948, S. 153–199; И.А. Гарднер. Богослужебное пение, т. I, с. 252-253.
[40] М.К. Каргер. Древний Киев, Москава-Ленинград 1958, с. 197-198.
[41] Історія української музики в шести томах, т. 1, Київ 1989, с. 142.
[42] П.Толочко. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков, Киев 1980, с. 157.
[43] Літопис руський, с. 418.
[44] П.Жолтовський. Художнє лиття на Україні, Київ 1973, с. 5; Літопис руський, с. 418.
[45] П. Жолтовський. Художнє лиття на Україні, с. 6-11.

[46] Спеціальне дослідження російських і частково давньоукраїнських дзвонів і мистецтва дзвоніння здійснив Ельмар Арро (див.: E. Arro. Die altrussische Glockenmusik, *Musica slavica: Beitrage zur Musikgeschichte Osteuropas*, Wisbaden 1977, S. 77–159).

[47] И.В. Мациевский. Об инструментальном ингредиенте христианского обряда Украинских Карпат, *Наследие* монастырской *культуры: ремесло, художество, искусство. Тезисы*, Санкт-Петербург 1996, с. 30-31.

[48] О. Кошиць. Про українську пісню й музику, Київ 1993, с. 9.

Феодосій Стеблій

ТРАДИЦІЇ КНЯЖОЇ ДОБИ ЯК ЧИННИК ЛЕҐІТИМІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ АСПІРАЦІЙ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

У процесі пробудження українців Галичини до самостійного національного життя в епоху національного відродження в ідейно-політичному арсеналі провідних діячів національного руху вагомим засобом ідеологічного обґрунтування й легітимізації незалежницьких аспірацій служило відтворення історичної пам'яті народу й доведення наявності в минулому значних власних державницьких традицій. Щодо цього значний набір вагомих аргументів давала наявність власної державності часів Київської Русі і Галицько-Волинського князівства.

На початках національного руху, позначених переважно впливом ідей просвітництва, першим вдався до аргументування "історичного права" на самостійне існування українського народу та його мови провідний діяч Перемишльського культурно-освітнього осередку Іван Могильницький. У своєму науковому трактаті "Відомість о руськім язиці" (початок 20-х рр. XIX ст.) він, окреслюючи ареал поширення української мови, а отже, й межі української етнічної території, за його словами, свідомо ставив своїм завданням "оживляти пам'ять про руський народ, існування і колишня самостійність якого спирається на такі самі історичні й політичні засади, як у чеського та угорського народів". З цією метою він робить екскурс в історію рідного краю, підкреслюючи давні державницькі традиції українського народу. Ці традиції він виводить від "монархії руської" зі столицею в Києві, заснованої Володимиром Великим, держави, яка "через неустанний діл і незгоду княжат руських розпалася на дві знакомиті часті" – Північну (Велику) і Південну (Малу) Русь. Велика частина Малої Русі, відома під назвою Червоної Русі, – продовжує автор, – "оставалася під пануванням княжат руських, котрих

столиця було місто Галич", від якого походить назва королівства Галичина, і з гордістю розповідає про правління Данила Романовича, який "ім'я короля галицького носив", та зазначає, що пізніше ця могутня держава зазнала нападів угорських королів і великих князів литовських, поки, нарешті, не була завойована Польщею[1]. Наукові висновки І. Могильницького лягли в основу підготованих ним і митрополитом Михайлом Левицьким клопотань перед австрійськими органами влади про запровадження навчання в народних школах Східної Галичини українською мовою і мали своїм наслідком появу відповідного урядового декрету (1818 р.).

У 30-40-х рр. XIX ст. у зв'язку із зростанням масштабів національного руху посилюється інтерес його діячів до історичного минулого народу. На матеріалі давнього минулого можна було в завуальованій формі ставити і пропонувати вирішення актуальних питань тогочасного життя. За цих умов звернення до історичних традицій Київської Русі набуло особливої актуальності.

Давньоукраїнська державницька традиція у той час стає предметом посиленої уваги угруповання галицьких романтиків – "Руської Трійці" та їх оточення. Сповідуючи основоположну засаду романтизму про визначальну роль духовного чинника в консолідації і забезпеченні життєдіяльності нації і вважаючи працю на ниві культури головною передумовою не тільки культурного, але й політичного відродження народу, діячі "Руської Трійці", щоб наблизити час національної свободи, присвятили свою багатогранну діяльність, у тому числі в царині дослідження, популяризації, наукового й художнього відтворення історичного минулого народу, вважаючи, що "в минулому пересторога і наука на будучність" (Я. Головацький)[2]. Предметом їх особливого зацікавлення стають давні традиції політичного життя народу, насамперед, часів Київської Русі і Галицько-Волинської держави.

У своїх наукових працях, публіцистиці, літературних творах, епістолярії, вони з гордістю висловлюються про державну могутність і славу княжої Русі. Іван Вагилевич у рукописному трактаті про українську мову[3], надаючи великого значення політичному існуванню, хоч би й короткочасному, в житті нації, вважає, що те, що південні русини (тобто українці) "мали політичне існування, добре відомо. Київ був столицею

Руської держави майже від її початків ..." До складу цієї держави входили Чернігів, Володимир, Галич, князі яких були, на думку автора, "свого роду намісниками князів київських".

Про могутність Київської Русі І. Вагилевич говорить у своєму "Передговорі" до публікації українських народних пісень у заменитій "Русалці Дністровій"[4]. З не меншим пієтетом висловлюється про Київську Русь Маркіян Шашкевич у вірші "Згадка". У ньому йдеться про епоху Ярослава Мудрого, творця "Правди Руської", коли "руськими сторонами дзвін вічовий гомонів", цілим світом гомоніла слава Києва і Новгорода і по всій Русі панували "щастя, гаразд", з якими так контрастувала сучасна йому дійсність[5].

І. Вагилевич, торкаючись політичного життя княжої держави зі столицею в Києві – ровесникові Царгороду, в листі до Михайла Максимовича від 7 березня 1837 р. пише: "Як сеся жизнь розвивалася і розцвитала, та як ся притьмила, відомо з історії народу руського"[6], і висловлює впевненість, що вона колись ще таки відродиться.

Посилений інтерес викликало у діячів "Руської Трійці" державне життя у період Галицького і Галицько-Волинського князівств XII-XIV ст. З великим пієтетом висловлювались вони про внутрішню і зовнішню політику та військові звитяги галицько-волинських князів. Я. Головацький часом найбільшого розквіту Галицько-Волинського князівства слушно вважав князювання Романа Мстиславича, Данила Романовича і Лева Даниловича[7].

І. Вагилевич у своїй "Граматиці" української мови (1845) з пієтетом говорить про Київ і Галич, Галицький замок – "стару величну будівлю народної слави", заснування Данилом Галицьким Львова і вважає цілком природнім прагнення своїх сучасників наслідувати предків[8]. М. Шашкевич та І. Вагилевич у своїй поезії оспівують мужню боротьбу галичан проти іноземних завойовників у XII-XIII ст. ("Болеслав Кривоустий під Галичем. 1139", "Мадей").

І. Вагилевич і Я. Головацький з величезним захопленням досліджують документальні пам'ятки, які, на їх думку, засвідчували продовження того політичного життя народу Галичини, яке "процвітало під час самостійності Галицького князівства з часів Володаря, Василька, Ярослава, Романа, Данила і Лева". Під враженням знайдених

документів вони, – згадував Я. Головацький, – "бачили в своїй уяві могутню державу на всьоме підгір'ї Карпат, яка розкинулась від витків Німану до устя Дунаю і Чорного моря"[9].

В лірико-епічній мініатюрі "Дністер" І. Вагилевич виражає тугу за старими княжими часами, коли "могутні князі Галича сиділи на золотокованому престолі і "в борні за край руський і віру мечами шукали слави" і з болем запитує: "О, батьку Дністре! Чи... завжди бути... польському крулю повелителем для Русі[10]" Тут доволі прозоро виступає палке бажання автора, щоб цього не було, а, навпаки, щоб державницька традиція в Україні знайшла своє продовження.

Діячі "Руської Трійці" високо цінували визначні пам'ятки культури княжої доби: "Правду Руську", "Повість минулих літ", "Слово о полку Ігоревім", "Поученіє дітям Володимира Мономаха" та ін. і намагалися зробити їх надбанням своїх краян. Обстежуючи архівні зібрання. І. Вагилевич і Я. Головацький відкрили для науки цінні пам'ятки давньоукраїнського законодавства – Кормчі книги XII-XIII і XV ст. зі статутами Володимира Великого і Ярослава Мудрого, чимало актових джерел, грамот, листів тощо. Визначним досягненням української археографії стали переклади І. Вагилевичем польською мовою (1840) і видання спільно з Августом Бєльовським "Літопису" Нестора з додатками "Поученіє дітям Володимира Мономаха" та "Посланіє Володимира Мономаха князеві Олегові Святославичу" (1864). Я. Головацький вважається автором першого в Галичині біографічного нарису про Нестора-літописця (1849).

Могутнім джерелом творчого натхнення для діячів "Руської Трійці" стала поема "Слово о полку Ігоревім", цей панегірик во славу київських і галицьких князів. Вони стали першими в Галичині її дослідниками, інтерпретаторами і перекладачами на народну мову[11].

Вінцем діяльності "Руської Трійці" можна вважати статтю Я. Головацького "Становище русинів у Галичині" в "Щорічниках з слов'янської літератури, мистецтва і науки" (Ляйпціг. 1846) – перший в Галичині виклад програмних засад українського національного руху, які передбачали, по суті, надання українцям автономії[12]. Стаття мала в краї значний резонанс. І з того часу головною програмною засадою українського національного руху в Галичині стала вимога надання

українцям національно-територіальної автономії. Ця вимога, зокрема, тягла в основу програми першої легальної політичної репрезентації галицьких українців під час "Весни народів" – Головної Руської Ради, заснованої 2 травня 1848 р. Вона зводилась до поділу Галичини за етнічним принципом на дві самостійні адміністративно-політичні одиниці: західну (польську) і східну (українську) і надання східній частині статусу коронного краю, тобто національно-територіальної політичної автономії з власною конституцією, сеймом, політичною адміністрацією та її об'єднання з українським Закарпаттям як гарантії вільного національного розвитку українців Австрійської монархії[13]. Національно-територіальна автономія, широка політична самоуправа, отже, могла стати своєрідним замінником втраченої в минулому власної державності на зразок тієї, яку одержали поляки в Галичині у 60-х рр. XIX ст.[14]

Обґрунтовуючи цю вимогу, Головна Руська Рада в численних петиціях до імператора, парламенту, уряду, у відозвах і заявах посилалась на наявні в галицьких українців давні традиції власної державної самостійності, належність їх до народу, який "був колись самодільний, рівнявся у славі найможнішим народам Європи, мав свій письменний язик, свої власні устави, своїх власних князів"[15]. У петиції до імператора від 9 червня 1848 р. Головна Руська Рада, пропонуючи виділити східну українську частину Галичини в окрему провінцію (край) з окремим управлінням у Львові, наголошувала, що "і давніше ця земля була самостійною: спочатку – Галицьке князівство й королівство, потім – червоно-руське воєводство[16].

Про давні традиції політичної самостійності українців доволі промовисто повідомляв "Меморіал" Головної Руської Ради від 31 липня 1848 р., надрукований у Львові німецькою мовою і розповсюджуваний у Відні серед депутатів рейхстагу. Автори "Меморіалу" заявляли: "Ми, галицькі українці, є частиною великого українського племені і начислюємо 2,5 млн. душ. Колись і ми були самостійним могутнім народом під своїми князями з роду Володимира Великого. Окремі князівства, на які за обставинами тих часів розпалася теперішня Галичина, пізніше об'єдналися в єдину державу і утворили королівство Галичину"[17].

На те, що Русь-Україна колись була великою державою, а Галич мав своїх власних коронованих королів (як. напр., Коломана). і польський

король Казимир Великий був змушений протягом 15 років вести боротьбу з русинами, поки їх поневолив, вказував під час дискусії у віденському парламенті над проектом перебудови Австрійської монархії на засадах федералізму голова Головної Руської Ради, депутат, єпископ Григорій Яхимович, аргументуючи вимогу поділу Галичини на дві самостійні провінції: українську і польську, і, захищаючи, таким чином, національний принцип побудови федерації[18].

Екскурси в історію княжої Русі. як доказ давньої традиції української політичної незалежності, звучали у виступах промовців під час заснування місцевих руських рад – філій Головної Руської Ради (напр., у Чорткові –Я. Головацького, у Жовкві – Й. Крушинського). Згадки про колишню велич і славу русинів IX-XIV ст. використовувались як аргумент на користь поділу Галичини й надання українцям національно-територіальної автономії у зверненнях місцевих рад (напр., Дрогобицької і Стрийської) до парламенту[19].

Під час "Весни народів" постала потреба написання і видання "Руської історії" як для обґрунтування національно-політичних аспірацій галицьких українців, так і для навчальних цілей в ході українізації шкільництва. Ще раніше, на початку 1848 р. митрополит Михайло Левицький і єпископ-помічник Григорій Яхимович здійснили зацікавлений обмін думками з приводу створення документальної історії Галичини у відповідь на виявлену ініціативу Віденської Академії наук й визначили найбільш підготовленим для цього відомого історика Дениса Зубрицького. 22 травня 1848 р. Головна Руська Рада ухвалила доручити йому написання "Історії Руської" для народних шкіл. Згодом про написання "Історії Галицької Русі" Головна Руська Рада зверталась до початкуючого тоді історика Антона Петрушевича. Д. Зубрицький, заохочений цими ініціативами, незабаром взявся за написання документальної історії, щоправда, тільки Галицько-Руського князівства, яку видав у 1852-1855 рр. Та через москвофільську концепцію автора вона успіху не мала[20].

Під знаком акцентування колишніх державницьких традицій краю проходив перший з'їзд української інтелігенції у Львові в жовтні 1848 р. За свідченням Я. Головацького. зал засідань з'їзду прикрашав герб із зображенням золотого лева на синьому полі як національний символ, а

з вивішеного на стіні портрета на присутніх поглядав князь Лев Данилович, засновник і патрон міста, і, здавалось, гордився "дітьми своїми, так сміло, так усердно обставающими за своїми правами, так діятельно берущимися до розвиття своєї народності"[21]. Я. Головацький у виголошеній на з'їзді доповіді "Язик южноруський і його наріччя", аргументуючи самостійність української мови серед інших слов'янських мов, дошукувався її генетичних коренів у писемних пам'ятках княжої Русі, стверджуючи, що вже тоді ця мова була мовою писемності, законодавства, урядування, хоч в письмі була перемішана з церковнослов'янською[22].

Звертання до державницьких традицій княжої доби зустрічаємо в окремих виступах українських діячів у полеміці з польськими публіцистами навколо українського питання. Заступник Голови Головної Руської Ради Євстахій Прокопчиць, обґрунтовуючи право галицьких українців на незалежність, у ґрунтовній праці "Руське питання в Галичині" (1849. 1850). дав документальну інтерпретацію політичної історії княжої Русі та її взаємин із сусідніми країнами, зокрема з Польщею[23].

Секретар Головної Руської Ради Теодор Леонтович у брошурі "Відповідь на статтю про неіснування русинів" (1848)[24] та Антін Петрушевич у брошурі "Кілька слів на захист руської національності" (1848)[25], спростовуючи заяви польських опонентів, переконливо аргументували наявність у княжу добу літератури українською мовою, засвідчену численними пам'ятками, починаючи з договорів з Візантією і кінчаючи грамотами галицько-волинських князів. Василь Подолинський у брошурі "Слово перестороги" (1848) засвідчив живу память у галицьких українців про колишню свою знатність і свою державу за часів королів Романа і Данила, та їх віру у воскресіння вільної, незалежної Русі[26].

Державницька традиція княжої доби знайшла відображення і в літературній творчості письменників-учасників подій "Весни народів". Антін Могильницький створив яскравий поетичний образ стародавнього княжого Галича у своїй епічній поемі "Скит Манявський" (1849), Миколи Устиянович у 1848-1849 і в 50-ї роки виступив з циклом високопатріотичних віршів[27], в яких художньо відтворив світлі й трагічні сторінки історії княжої Русі і висловив своє непереборне бажання, щоб під

подувом "Весни народів" українці здобули свої потоптані національні права, відродили колишню честь і славу.

Викладене дає підставу для висновку про те, що в умовах підневільного становища українців Галичини у складі Австрійської абсолютної монархії й домінування в суспільному житті польських панівних верств давньоукраїнська державницька традиція стала предметом посиленої уваги діячів національного руху сприяла формуванню їх національної свідомості, стимулювала їх патріотичну діяльність в ім'я національно-політичного відродження народу й мала чималий вплив на виникнення руху за відновлення його втрачених у минулому національних прав. Вона стала одним із найпоширеніших аргументів у боротьбі українців за національно-територіальну автономію під час "Весни народів", яка хоч і не увінчалась тоді успіхом, але започаткувала процес політичного виховання й гарту української галицької спільноти, в ході якого у 90-х рр. XIX ст. сформульовано й теоретично обґрунтовано постулат державної незалежності України.

---

[1] Стеблій Ф. Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст.) // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. – Перемишль-Львів, 1996. – С. 106-107.

[2] "Русалка Дністрова". Документи і матеріали. – Київ, 1989. – С. 166.

[3] Возняк М. У століття "Зорі" Маркіяна Шашкевича (1834-1934). Нові розшуки про діяльність гуртка. – Львів, 1936. – Ч.2. – С.262–263.

[4] "Русалка Дністровая" . – Київ, 1987. – С.34–35.

[5] Там само. – С. 104–106.

[6] Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – Київ, 1982. – С. 194–195, 198.

[7] Писання М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького. – Львів, 1884. – С.234–238.

[8] Дем'ян Г. Державницькі погляди І.Вагилевича // Шашкевичіана. Нова серія – Вип. І–2. – Львів, 1996. – С.53.

[9] Письменники Західної України 30–50-их років XIX ст. – Київ, 1965. – С.239.

[10] Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.163.

[11] Докладніше про це див.: Стеблій Ф. "Слово о полку Ігоревім" у культурному житті на західних землях України // Просфонима. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. - Вип.5. - Львів. 1998. - С.589-593.

[12] Стеблій Ф. Перший програмний документ українського національно-визвольного руху в Галичині // Український альманах. 1996. - Варшава, 1996. – С.131-132.

[13] Кревецький 1. Справа поділу Галичини в рр. 1846-1850 // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. - Т.94.' - С.66. 68-71. 73-75: -Т.95. - С.60: - Т.97. -С.107-І 14.

[14] Лисяк-Рудницький 1. Історичні есе. - Т.І. Київ, 1994. - С.33.

[15] Зоря Галицька, 1848. - Із травня.

[16] Кревецький 1. Назв. праця. - Т.94. - С.68.

[17] Політична провесінь Галичини. - Львів, 1998. - С. 11-22.

[18] Кревецький 1. Назв. праця. - Т.95. - С.60-61.

[19] Центральний державний історичний архів України у Львові. -Ф.180. -Оп.І.-С..3.-Арк.36-41;-Оп.2.-Спр.14.-Арк.177-178, 227-233.

[20] Див. про це ширше: Стеблій Ф. До генези "Історії давнього Галицько-руського князівства" Дениса Зубрицького // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. - Львів, 1998. - С. 127-І 31.

[21] Головацький Я. Історический очерк основанія Галицько-Руської Матиці. -Львів, 1850.-С.XXXIX.

[22] Возняк М. До вияснення національних поглядів Якова Головацького в 1848 р. (Перша редакція "Розправи о язиці южно-руськім і єго наріччях") // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. -Ò.121. - С.151-152, 154-155, 161.

[23] [Prokopczyc E.]. Die ruthenische Frage in Galizien. - Lemberg, 1850.

[24][Leontowycz T.]. Odpowiedz na artykul o nieistnieniu Rusinów. - [Lwów, 1848].

[25] Pietrusczewicz A. Slow kilka napisanych w obronie ruskiej narodowości. -Lwów, 1848.

[26] Стеблій Ф. Визначна пам'ятка української політичної думки середини XIX століття. "Слово перестороги Василя Подолинського // Записки Наукового Товариства ім.Шевченка. - Т.228. - Львів. 1994. - С.435-487.

[27] Микола Устиянович. Поезії. - Київ, 1987.

Вітольд Ауліх

КНЯЖИЙ ГАЛИЧ*

Ранньосередньовічне місто було, переважно, політико-адміністративним та економічним центром більшої або меншої округи[1]. Не має і не може бути двох тотожних міст, як не буває двох тотожних. людей. Кожне місто має своє індивідуальне географічне середовище, власну історію, свій неповторний характер, і тому спроби звести шляхи виникнення і розвитку всіх ранньосередньовічних міст до єдиної спільної схеми не можуть дати позитивного результату. П. Толочко цілком слушно підкреслює, що при наявності певних безсумнівних спільних закономірностей процес містоутворення на Русі проходив не за єдиною соціологічною моделлю, а був багатолінійним і характеризувався безліччю окремих особливостей політичного, економічного і географічного характеру[2]. Те ж саме стосується і питання про час виникнення найраніших міст. Виходячи з апріорного твердження, що міста в східних слов'ян були породженням щойно сформованого феодального суспільства, яке на Русі начебто виникло лише в IX–X, а то й в XI ст., такий підхід до вирішення цього питання явно не історичний. Ні зміна суспільного ладу, ні виникнення класів не були одноразовим актом чи короткотривалим процесом, вони відбувалися десятиліттями, а навіть сотнями років, зароджувалися в надрах попереднього суспільного укладу. Супутні явища виникали задовго до остаточної перемоги нового ладу. Зрештою, точно визначити цей момент майже неможливо. Треба також пам'ятати про дію закону нерівномірності й неодночасності історичного розвитку різних районів[3], що також істотно впливав на процес урбанізації.

Ця коротка розвідка є спробою підвести підсумки багаторічного дослідження давнього Галича, столиці Галицького князівства, а опісля – цілої Галицько-Волинської землі.

Літописи згадують Галич відносно пізно, лише у половині XII століття[4], причому відразу як значне місто, столицю однойменного

князівства. Через три роки після першої згадки про місто літопис повідомляє, що бунтівні галичани, яким не до вподоби виявився новий, меткий та енергійний володар, користаючи з його короткочасної відсутності, запросили на галицький стіл князя Івана Ростиславовича, званого пізніше Берладником. Повстанці витримали тритижневу облогу військ Володимирка, і тільки голод примусив їх скласти зброю[5]. Таку довготривалу облогу могло витримати лише надійно укріплене місто. Будівництво твердині було справою довготривалою, отже, треба думати, що тут і раніше, задовго до описаних подій існувало якесь укріплене поселення, що пройшло повз увагу літописців. Таке явище не рідкісне – таким чином, ми позбавлені письмових інформацій про ранні етапи існування численних тогочасних міст, і лише археологічні дослідження допомагають встановити справжній час їх виникнення.

У випадку Галича знаходимо писемні згадки, раніші від літописних. Так, наприклад, у Києво-Печерському Патерику Галич згаданий у розповіді про княжі чвари 1096 року[6]. У пізніших письмових творах Галич близько 60 разів зустрічається на сторінках Літопису, посередньо він згаданий у "Слові про Ігорів похід", де оспівана слава галицького князя Ярослава Осмомисла[7]. А деякі дослідники вважають навіть, що автором цього твору був галичанин, можливо навіть, син Ярослава Осмомисла Володимир, пізніший галицький князь[8]. Перекази про велике й багате місто Галич збереглися у північноруських билинах, наприклад, у билині про Дюка Степановича[9].

Розташований біля північно-західного пограниччя руських земель, Галич завжди був у полі зору південних і західних сусідів, завдяки чому в письмових джерелах сусідніх країн знаходимо часті згадки про це місто, в тому числі й раніші від перших інформацій місцевих джерел. Так, наприклад, польський хроніст Ян Длугош згадує Галич у зв'язку з русько-польською війною 1126 р. За його даними, перемишльський князь Володар Ростиславович змушений був відступити аж під Галич, де збирав сили для контрнаступу[10]. Із змісту інформації можна здогадуватися, що Галич був вже в цей час значним населеним пунктом, здатним стати надійною опорою.

Найцікавішу інформацію про ранній Галич знаходимо в угорського історика, відомого як Анонімний нотар короля Бели. Хоча його твір не

датований і доволі поширена думка, що він відносно пізній, але більшість дослідників вважає, що Анонім спирався на раніші джерела, які зараз втрачені. Він описує гостинність галицького князя (на жаль, не називаючи його імені), в якого гостював декілька тижнів зі своїм загоном угорський вождь Альмош на шляху на нові кочовища в Паннонію[11]. Згадка не датована, але Іпатський Літопис згадує перехід угрів в околицях Києва у 898 році[12]. Те, що приблизно в цей час угри перебували в околицях давнього Галича, підтверджує виявлення в 1937 році Я. Пастернаком неподалік давнього міста двох поховань угорських вершників, які за стилем дорогоцінних прикрас датовані приблизно X ст.[13]

В останній час іншу інтерпретацію наявності угорських поховань з околиць Галича запропонував М. Парчевський, який вважає їх залишком кладовища воїнів, угорського гарнізону, що перебував у Галичі в період "тимчасового панування угрів у Подністров'ї[14]. Є. Домбровська, на яку посилається згаданий автор, наводить різні думки угорських дослідників про характер перебування ранніх угрів у Галичині, але сама вважає угорські поховання з цієї території лише слідами переходу угрів у Паннонію через руські землі[15]. Нагадаємо, що протягом понад двадцятилітнього археологічного дослідження городища давнього Галича не знайдено жодних матеріальних слідів, які б вказували на перебування тут угорського гарнізону. Проти гіпотези про здогадне підкорення угорцями частини руських земель чітко й аргументовано виступив П. Толочко[16].

Народна пам'ять до наших днів зберегла традицію про славне минуле Галича, але довгі роки домінувала хибна думка про те, що давнє місто знаходилось там же, де й нинішнє місто Галич – райцентр Івано-Франківської області.

Щойно у половині XIX століття розпочалася жвава дискусія про місцезнаходження залишків літописного міста, яку розпочали визначні львівські історики цього часу – А. Петрушевич, котрий відстоював традиційну точку зору,[17] та І. Шараневич, який вважав, що давній Галич знаходився на високому березі ріки Лімниці, близько трьох кілометрів на захід від нинішнього міста[18].

Обидві концепції знайшли палких прихильників, але більшість дослідників підтримала нову концепцію, висунуту О. Чоловським[19]. На його думку, залишками давнього Галича треба вважати велике

городище, положене в с. Крилосі, близько п'яти кілометрів на південь від нинішнього Галича. Не всіх істориків концепція О. Чоловського переконала, однак вона отримала вагоме підкріплення результатами багаторічних археологічних досліджень і зараз є домінуючою. Ця думка прийнята як робоча гіпотеза при плануванні сучасних археологічних досліджень.

Досить рано в дискусії для аргументації почали використовувати археологічні джерела. Ініціатором перших археологічних досліджень став І. Шараневич, який разом з місцевим краєзнавцем, парохом сусіднього с. Залукви о. Л. Лаврецьким, протягом 1882-1884 рр. виявили і дослідили в околицях Галича залишки семи стародавніх церков. Від часу цих перших досліджень невеликі розвідкові розкопки проводили Й. Пеленський та О. Чоловський. Широкі дослідження на городищі у Крилосі здійснив у 1936–1941 роках Я. Пастернак[20]. Найважливішим його досягненням було відкриття фундаментів Успенського собору XII століття. Багато істориків вважають це відкриття остаточним вирішенням дискусії про локалізацію літописного Галича.

У п'ятдесяті роки XX століття короткочасні дослідження Крилоського городища проводили В. Довженок і В. Гончаров[21] та М. Каргер[22]. Ці розкопки дали цікаві результати, але велися несистематично і мали спорадичний характер.

Нові багаторічні систематичні дослідження давнього Галича розпочалися в 1969 році, коли Інститут суспільних наук АН України та Івано-Франківський краєзнавчий музей організували спільну Галицьку археологічну експедицію, яку в 1989 році Президія АН України перетворила в Галицьку постійно діючу археологічно-архітектурну експедицію, що продовжує свою роботу й зараз.

Городище давнього Галича розташоване на мисоподібному відрозі високого берега ріки Лукви, правої притоки ріки Дністер. З західного боку мис захищений урвистим берегом ріки, а зі сходу його оточує глибокий, непрохідний яр Мозолевого потоку, правої притоки цієї ріки (висота плато мису над рівнем ріки становить близько 70 метрів). З вершини цієї недоступної гори навколишня місцевість проглядається в радіусі декількох кілометрів. У цьому майже ідеальному для захисту місці була побудована твердиня, яка в час свого розквіту в XII–XIII століттях займала площу понад 50 га.

Мис, чудово захищений природними умовами, був додатково зміцнений штучними спорудами. На віддалі близько 1300 м на південь від стрілки спорудили оборонну лінію, що складалася з потрійних валів і ровів, які захищали фортецю з напільного боку, поєднуючи урвистий берег р. Лукви з диким яром Мозолевого потоку. Довжина цієї лінії – близько 600 м при ширині до 102 м. Ширина валів і ровів коливається від 9,0 м до 17,5 м, глибина ровів дорівнює 2,0-2,5 м, а висота валів – 1,5–4,0 м. У центральній частині цієї лінії наявна перерва, яку з зовнішнього боку захищали три курганоподібні земляні насипи, очевидно, тут знаходився в'їзд на городище.

На віддалі 500 м на північ мис перерізала друга, дугасто вигнута лінія укріплень, що складалася з двох могутніх валів і глибокого рова між ними, ймовірно існував і зовнішній рів, але обидва вали, зокрема зовнішній, значною мірою розкопані, а зовнішній рів, очевидно, засипаний. Максимальна висота збереженої частини внутрішнього валу від рівня площадки городища – 10м, а від дна рову –15м. Довжина цієї лінії – 624 м. У її східній частині існує перерва, яка має багатомовну назву "Воротище".

І зараз, крізь стару лінію укріплень, тут проходить центральна вулиця села. Територія поміж обома лініями валів має назву "Качків".

На стрілці мису, на віддалі близько 300–350 м від другої лінії оборони, знаходиться невелика площадка підтрикутної форми розміром приблизно 150 на 200 м. Розкопками стверджено, що вона по периметру була укріплена валом. Паралельно до нього, декілька метрів нижче, по схилу мису був насипаний другий вал[23]. Обидва вали зараз розорані. Насип валу перекриває культурний шар з матеріалами X–XI ст., отже, був насипаний не раніше ніж в XI ст. Площадка має місцеву назву "Золотий Тік", і дослідники вважають, що десь тут і був княжий палац.

Штучно укріплювалися також підступи до фортеці. Так, на схилах мису в різних місцях були насипані вали, а на них побудовано дерев'яну огорожу, від якої зберігся шар згорілого дерева[24]. За допомогою каскаду гребель був піднятий рівень води в ярі Мозолевого потоку. Укріплювалися також окремі ділянки на дальших підступах до твердині. У літературі згадані сліди укріплень, які зараз вже не помітні, в урочищах "Прокалиїв Сад", "Штепанівка", "Юрівське", "Іванівське" та ін.[25].

Описані залишки укріплень дозволяють приблизно реконструювати загальний вигляд твердині в половині XIII століття, напередодні її упадку. Але місто, чи його зародок, існувало значно раніше. Протягом останніх років тут досліджено остатки близько двадцяти жител, які відносяться до VIII–XI століть. Вони розсіяні на території, яка охоплює простір майбутньої фортеці від стрілки мису і до середини зовнішньої площадки городища. Житла раннього етапу виключно заглиблені, квадратної або підквадратної форми, площею від 9,0 до 22,0 кв. м з печами – кам'янками. Вони повністю відповідають характеристиці східнослов'янського житла VIII–XI ст. яку опрацював П. Раппопорт[26].

Особливості житлобудування не дають підстав для їх хронологічної класифікації. Зміни у плануванні і способі будівництва відбувалися надто повільно і не можуть служити хронологічним критерієм. Більш показовими в цьому плані виявляються відмінності у складі речового інвентаря з заповнення різних жител і, в першу чергу, різниці в характері керамічного матеріалу. В цьому відношенні важливі такі ознаки, як техніка виготовлення, склад керамічного тіста, різновидність форм та особливості орнаментування. В кераміці раннього етапу існування Галича можна виділити чотири послідовні хронологічні комплекси, які укладаються в загальні рамки VIII–XI століть[27]. Чітко простежується розвиток керамічного виробництва від обточування на легкому гончарському крузі посудин, виготовлених фактично ще ліпним способом, і до кераміки, повністю виготовленої на удосконаленому крузі зі швидкими обертами, який забезпечував високу якість продукції.

Отже, в результаті вивчення жител з раннім керамічним матеріалом стверджено, що на Крилоській горі поселення існувало вже у VIII–XI століттях. Невиясненим залишається поки що питання про його характер: чи було це відкрите, чи укріплене поселення. Остаточну відповідь можна дати лише після детального вивчення хронології оборонних споруд городища, а це доволі складно, бо будівництво нових укріплень в XII–XIII століттях значною мірою знищило раніші оборонні споруди, від яких не залишилося чітких слідів. Доцільно тут згадати, що приблизно посередині зовнішньої південної площадки городища, в ур. "Качків", ще в перших десятиліттях XX століття знаходилися помітні залишки сильно зруйнованого валу[28]. Можливо, саме він був первісною оборонною лінією Галича. Цю здогадку підсилює той факт, що всі вияв-

лені до цього часу житла VIII–XI ст. знаходяться на території, обмеженій цим валом. Ця гіпотеза вимагає однак додаткових досліджень і належної аргументації.

Таким чином, археологічні дослідження допомогли заповнити прогалину, яку залишили письмові джерела, і довести, що на місці, де пізніше став літописний Галич, вже починаючи з VIII століття, а може й раніше, існував населений пункт, ембріон майбутнього стольного міста. В цьому світлі по-новому звучать деякі раніше відомі факти. Зараз можна пов'язати з конкретним населеним пунктом переказ угорського хроніста про перебування Алмоша в Галичі. Крім згаданих угорських поховань, знаємо синхронне слов'янське поселення. Нового значення набуває знайдений у 1947 році скарб срібних арабських монет, датований другою половиною X століття[29], що відносяться до останнього періоду побутування куфічних монет у Східній Європі. Такі знахідки тісно зв'язані з трасами давніх торговельних шляхів. Найчастіше їх знаходять в околицях давніх міст – центрів торгівлі. М. Котляр особливо підкреслює значення знахідок дирхемів на Поділлі та у Північному Прикарпатті і робить висновок, що вони фіксують напрямок торговельного шляху, який зв'язував Київську Русь із Заходом[30]. Пролягання в околицях Галича такого шляху признають майже всі дослідники торгівлі Середньовічної Європи. Мало того, вони однозгідні, що саме тут починалося відгалуження цього шляху в Угорщину[31]. Доказом дуже ранніх торговельних зв'язків Північного Прикарпаття з Візантією Ю. Костржевський вважав Крилоський скарб срібних предметів VII ст, який, на його думку, міг сюди потрапити лише торговельним шляхом, що проходив повз Дністер[32]. Б. Рибаков вважає Візантію одним із основних торгових партнерів Галицького князівства. На його думку, важливою статтею галицького імпорту були угорські рисаки, а основним об'єктом експорту – підкарпатська сіль[33]. Торговельний шлях, який вів через Галич у Київ був відомий як соляний. Ця назва збереглася у пізніших середньовічних документах: так називалася мала дорога, яка вела з сьогоднішнього Галича через с. Сокіл у два великі центри підкарпатського солеваріння – Калуш і Долину. З давніх часів ці центри постачали сіль у Подніпров'я.

З-поміж різноманітних теорій походження топоніма "Галич" найбільш поширена думка, що в його основі лежить грецьке слово ("гальс" – сіль).

Дуже вагомим підтвердженням цієї концепції є спостереження Н. Арістова, що й найбільший центр солеваріння північно-східної Русі також мав назву Галич[34].

Отже, маємо переконливі докази того, що біля підніжжя Крилоської гори з найдавніших часів пролягає важливий торговельний шлях, по якому везли в Подніпров'я підкарпатську сіль. При цьому шляху, приблизно у VIII столітті виникло поселення, яке згодом стало ядром великого міста – Галича.

Багато цінних матеріалів отримано також для вивчення вигляду й планування давнього міста в час його розвитку в XII–XIII століттях. Галич став тоді столицею однойменного князівства, яке під володінням енергійних князів з династії Ростиславичів добивається у другій половині XII століття, вагомого становища.

На переломі XII і XIII століть в результаті об'єднання з Волинським князівством під рукою князя Романа Мстиславовича він став столицею одного з найбільших руських князівств – Галицько-Волинського, яке займало дуже важливу позицію серед синхронних держав Середньої Європи.

Стольне місто отримало в цей час описану вище складну систему укріплень, а на центральній площадці фортеці князь Ярослав Осмомисл спорудив для новозаснованої єпархії величний Успенський собор, незначною мірою менший від Київської Софії. Собор був побудований у стилі галицької архітектурної школи: білокам'яна п'ятинефна, триапсидна будова багато прикрашена фігурною і орнаментальною різьбою–масками, барельєфами, колонами і т. п. Яскравим прикладом галицької різьби по каменю є виявлений В. Вуйциком у Крилосі барельєф із зображенням дракона[35]. Підлога храму викладена кам'яною плиткою. В час розкопок фундаментів виявлено кам'яний саркофаг з поруйнованим чоловічим похованням, а поруч нього – поховання молодої жінки. Оскільки більше поховань у храмі не знайдено, а Літопис повідомляє, що в Успенському соборі Галича був захоронений князь Ярослав Осмомисл, здається безсумнівним, що виявлений саркофаг зберігав саме його поховання.

Особливу цікавість дослідників завжди викликав майданчик "Золотого Току", який вважають дитинцем городища, місцем, де стояв

княжий палац. Тому й не дивно, що ця частина городища досліджена значно повніше від інших. А оскільки нікому ще не пощастило виявити слідів палацу, з'явилася гіпотеза, що ця споруда могла бути дерев'яною і не залишила по собі чітких слідів. Трудно повірити, щоб від монументального будинку, навіть якщо він був дерев'яним, не залишилося жодних решток, та й біля палацу, напевно, утворився б культурний шар насичених речовими знахідками специфічного складу. З тексту літопису виходить, що палац був принайменше двоповерховим і пов'язаним з палацовою церквою Спаса галереєю-переходами. Візантійський історик Микита Хоніата описує розкішні малюнки на стінах галицького палацу. У цьому світлі більш переконливим здається припущення, що палац, хоч би частково, у нижній частині, був мурований. Цілком природним було б стремління тутешніх володарів побудувати свій палац не менш величавим і престижним від білокам'яних галицьких храмів.

На площадці "Золотого Току" виявлено рештки характерних для XII–XIII століть наземних жител, від яких у шарі чорнозему збереглися розвали зруйнованих наземних глиняних печей, завали глиняних стінок та культурний шар, інтенсивно насичений різноманітними культурними рештками XII–XIII століть. На цій площі знайдено значну кількість предметів, які, очевидно, були власністю представників заможних прошарків населення, а то й вельмож. Це художньо виконані бронзові хрести-енколпіони, дрібні золоті й срібні прикраси, широкий асортимент залізних виробів, а також безліч фрагментів кераміки XII–XIII століть найрізноманітніших форм, у т. ч. привізних амфор.

Усе це вказує на те, що більшість давніх мешканців "Золотого Току" належала до привілейованих. Це припущення знаходить підтвердження в результатах розкопок, проведених на терасоподібному уступі на схилі стрілки городища, північніше "Золотого Току", там, де раніше не очікували слідів заселення. Там на невеликій площі виявлено два заглиблені житла з матеріалами XII–XIII століть, в тому числі одне, яке раптово загинуло внаслідок пожежі. На долівці лежав обгорілий кістяк господині. Зберігся дуже багатий інвентар, в т. ч. декілька посудин, які повністю реставровано, різнорідний комплект залізних знарядь, фрагменти кольчуги, кінські пута, бронзова бляшана фляга, шість цілих

скляних браслетів та інші предмети. Підлога була дерев'яна, прикрита килимком, – усе це свідчить про заможність господарів житла.

Неподалік від цих жител виявлено ще один цікавий об'єкт. Це було невелике підсобне приміщення, найімовірніше комора ремісника бронзоливарника-ювеліра. У заповненні знайдено понад сто п'ятдесят тигельків для розтоплювання бронзи, матриці для карбування пустотілих прикрас з тонких аркушів благородних металів, багато пошкоджених бронзових предметів, в т. ч. хрестів-енколпіонів, очевидно, зібраних для перетоплення, а також унікальну колекцію, що складалася з трьох кам'яних та двох бронзових іконок, які, напевно, служили як зразки для виготовлення копій. Відсутність печі або вогнища, дуже мала площа та значна глибина приміщення вказують на його допоміжне, а не виробниче призначення. Інтерпретація розташування комори поряд із здогадним княжим палацом досить складна і не може бути однозначною. Або ця комора належала майстерні вотчинного ремісника, який безпосередньо обслуговував княжу сім'ю та придворних, або побіч з палацом жили представники місцевої соціальної верхівки, до якої належав вільний майстер-ювелір, власник великої майстерні. Про масштаби її продукції говорить значна кількість тигельків, знайдених у коморі. Виробництво, ймовірно, було розраховане на широке коло споживачів, що цікавилися більш "демократичними", дешевшими бронзовими прикрасами. Можливо навіть, що на надійно захищеному дитинці знаходилася лише комора, а сама майстерня містилася на подолі, там, де рядові споживачі мали легший і зручніший доступ.

Різних варіантів пояснення можна назвати більше, але всі вони вказують на заможність та естетичні потреби мешканців, що проживали на "Золотому Тоці" в ті далекі часи.

У свій час була висунута концепція про тричленну структуру Крилоського городища, за якою площадку "Золотого току" займав княжий двір, центральну площадку з руїнами Успенського собору визначено як "єпископську частину", а висунуту на південь зовнішню площадку вважали "окольним містом" – торговельно-ремісничим посадом. Ця гіпотеза стала для В. Петрова основою, на якій він побудував свою "соціальну" концепцію структури давньоруських міст. Він вважав, що Галич був типовим середньовічним містом, яке мало всі ознаки феодального часу. Структура міста неначе відбивала соціальну

структуру суспільства. Кожен з трьох станів мав у місті свою окрему частину, своє відокремлене, замкнуте в собі укріплене поселення, відмежоване від інших валами і ровами[36].

Співставлення цієї концепції з результатами археологічних досліджень виразно показує її необґрунтованість. Перш за все не відповідає дійсності твердження про повну відокремленість кожної частини міста. Всі оборонні споруди були звернені чолом в напільний бік і складали три послідовні оборонні лінії твердині, та ні в якому разі не відокремлювали окремих частин від решти міста. Не підтвердилася також інтерпретація зовнішньої частини городища як території окольного міста. Значна частина цієї площадки була незаселеною, і лише у південно-східному її куті простежено слабкі сліди людських осель. Така картина в жодному разі не відповідає вигляду торговельно-ремісничого окольного міста, роль якого приписують цій площадці городища.

У різний час дослідники провели розкопки на окремих ділянках рівнини, що простягається біля підніжжя Крилоської гори, зокрема, на полях цієї частини села, що зберегла стару назву "Підгороддя", а також в урочищах "Царинка", "Церквиська", "Четверки", "Цирилівка", "Юрівське" та ін., що знаходяться поруч з городищем, і всюди виявлено культурний шар та об'єкти ранньосередньовічного часу.

Так, В. Гончаров виявив в ур. "Царинка" залишки двоповерхового будинку з багатим інвентарем, в ур. "Церквиська" досліджено частину поселення, в т. ч. декілька печей, зв'язаних з видобутком залізної болотної руди. Сліди гончарської, ювелірної, бронзоливарної, ковальської та скляної майстерень дослідив Я. Пастернак на урочищі "Юрівському"[37]. А залишки скляного виробництва знайдено на околицях сусіднього села Викторова[38]. Інтенсивний культурний шар княжих часів виступає в урвищі берега р. Лукви на 2,5–3,0 кілометра. В найближчій околиці Крилоського городища відомі руїни декількох білокам'яних церков, чотири із яких в останній час досліджувалися[39].

Підсумовуючи всі спостереження, зроблені в час багаторічних досліджень, можна висловити деякі міркування про структуру давнього Галича напередодні золотоординської навали.

На території Крилоського городища, попри на його великі розміри, знаходився, очевидно, лише політико-адміністративний та культовий центр міста, де жили, в основному, представники світської та духовної

верхівки суспільства, а також невелика кількість простих людей, які їх обслуговували, та сторожі міської охорони, можливо навіть, тут знаходився невеликий військовий гарнізон. Зовнішня площадка не була заселеною і виконувала функції сховища на випадок воєнної небезпеки для мешканців відкритих поселень, які оточували твердиню. Ця площадка була незручною для постійного проживання та будь-якої ремісничої діяльності через відсутність води.

Торговельно-ремісничий посад – Підгороддя – простягався біля підніжжя Крилоської гори. Тут виявлено сліди залізоробного, бронзоливарного та ювелірного ремесел. З твердині на поділ вели дві дороги, які збереглися до наших днів: одна проходить по західному схилі гори, через спеціальні проходи в укріпленнях, і має назву "Погарище", а друга веде по східному схилі, паралельно до долини Мозолевого потоку. Ця дорога зберігає стару назву "Вивози", що явно перекликається з літописним терміном "узвоз".

У радіусі кількох кілометрів щільним кільцем оточували фортецю численні ремісничі слободи, боярські та монастирські садиби, старі назви яких збереглися до наших днів. На місці деяких залишилися сліди давніх храмів. В. Довженок вважав, що окремі з них можна сміло пов'язувати з іменами конкретних осіб, яких називає Літопис. Так, сліди поселення в ур. "Штепанівка" він пов'язує з іменем боярина Іллі Щепановича, поселення в ур. "Юрівському" вважає власністю бояр Юрія Прокоповича або Юрія Домамирича[40]. До таких топонімів можна віднести назви трохи більш віддалених сіл Чагрова й Дем'янова, що нагадують прізвище бояр Чагровичів та ім'я галицького тисяцького Дем'яна. Частина топонімів походить, безперечно, від назв церков і монастирів, як наприклад, "Покровське", "Воскресенське" чи "Благовіщенське".

Деякі з цих поселень-супутників мали свої укріплення і виконували роль форпостів, що захищали місто від несподіваних нападів. При впадінні ріки Лукви до Дністра поміщалась, очевидно, річкова пристань, яка згодом стала ядром нового міста, що зберегло назву Галича до наших днів.

Дослідження залишків стародавнього Галича відкрило перед нами картину великого середньовічного міста, політико-адміністративного і культурного центру багатої Галицької землі, що знаходилася на далекому південно-західному рубежі Київської Русі. Ця територія була своєрідним

полігоном, на якому проходило схрещення місцевих традицій з впливами, що надходили із Заходу в результаті постійних політичних й економічних контактів з сусідніми країнами. Наочним прикладом взаємопроникнення може служити галицька архітектурна школа, що має чіткий відбиток впливів романського мистецтва. Звідси йшли на Захід твори руського ремесла й прикладного мистецтва – прикраси з емалями, різьблені кістяні вироби, висячі замки, які користувалися на західноєвропейських ринках великим попитом. Найімовірніше саме звідси були запрошені митці, які прикрасили деякі костели в Польщі фресками. А що тут були спеціалісти стінопису, вказують численні уламки штукатурки зі слідами фресок, знайдені при розкопках руїн майже всіх церков галицької архітектурної школи.

Татарська навала підірвала могутність Галича, але його остаточно не знищила. Галицько-Волинський літопис згадує це місто ще декілька разів після 1241 року. Остаточний занепад прийшов у половині XIV століття в результаті збройної інтервенції польських та литовських можновладців. Адміністративний центр перенесено на нове місце і там, на високому березі Дністра, над річковою пристанню, побудовано старостинський замок, руїни якого збереглися дотепер. На Крилоській горі ще певний час залишався центр галицької митрополії, який поступово втрачав своє значення.

Німими свідками колишньої величі княжого Галича є залишки могутніх земляних укріплень, а також численні топоніми, які донесли до наших днів назви частин міста, шляхів, церков на території нинішнього села Крилоса.

---

* Стаття була подана автором до друку 4 травня 1994 р.

[1] Лаппо Г. М. Рассказы о городах. – Мысль М., 1976. – С. 9.

[2] Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. – Наукова думка К., 1989. – С. 10.

[3] Толочко П. П. названа праця, с. 6.

[4] ПСРЛ т. П. 1962. – С. 304.

[5] ПСРЛ т. П. 1962. – С. 317.

[6] Патерык Києво-Печерского монастиря. – СПб. 1911. – С. 158.

[7] Слово о пълку Игоревъ і його поетичні переклади. – Наукова думка К., 1967. – С. 76.

[8] Махновець Л. Про автора "Слова о полку Ігоревім". – Вид. Київського ДУ. – К., 1989. – С. 261.

[9] Онежские былины зап. А. Ф. Гильфердингом. – М. – Л., т. П. 1938. – С. 595. т. III, 1940. – С. 229.

[10] Ioanni Dlugossii Historiae polonicae libri XII. – Cracovia 1973. – liber IV, 1125.

[11] Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum liber II, De ciuitatibus Lodomeriae et Galicia / Scriptores rerum Hungaricarum t. II, – Budapestini. – 1937.

[12] ПСРЛ т. П. 1962. – С. 18.

[13] Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nordlich der Karpaten // Archaeologia Hungarica, Bd. XXI, Budapest, 1937. – С. 137–141.

[14] Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. – Kraków 1991. – С. 40–41.

[15] Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy, Węgrzy. Ossolineum. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk. – 1979, с. 162–163.

[16] Толочко П. П. Древняя Русь. – Наукова Думка. – К., 1987. – С. 24–25.

[17] Петрушевич А. О соборной Богородичной Церквъ въ Галичъ // Галицкій Историческій Сборникъ, т. I. – Львів 1853, с. 49–150; його ж Критико-историческия разсуждения о наддністрянском городъ Галичъ и его достопам'ятностях // Въстник Народного дома 1882–1888. – Львів 1888.

[18] Шараневич И. На которомъ мъстци стоялъ Галичь // Зоря, 1880, ч. 10. С. 127–129, ч. 11, С. 140–143, ч. 12. С. 155–158, ч. 13, С. 172–175.

[19] Czołowski A. O położeniu starego Halicza // Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich, – Lwów 1890. – С. 1–28.

[20] Пастернак Я. Старий Галич. – Українське Видавництво, Краків–Львів, 1944, с. 238 XV табл., ілюстрації.

[21] Гончаров В. К. Археологічні дослідження древнього Галича у 1951 р. // АП УРСР. т. V, 1955, С. 22–31.

[22] Каргер М. К. Основные итоги раскопок древнего Галича в 1955 году // КСИА АН СССР, вып. 81. С. 61.

[23] Аулих В. В. Раскопки в древнем Галиче // АО 1972, М., 1973. – С. 254–255. Аулих В. В., Могитич И. Р., Петегирич В. М., Чугайда И. Д. Галичская экспедиция // АО 1973, М., 1974. – С. 241.

[24] Аулих В. В., Опрыск В. Г., Петегирич В. М. Исследование в летописном Галиче // АО 1976, М., 1977. – С. 264.

[25] Чачковский Л., Хмілевський Я. Княжий Галич, – Станіславів 1938. – С. 70–75.

[26] Раппопорт П. А. Древнерусское жилище VI–XII вв. н. е. // Древнее жилище народов Восточной Европы. – Наука, М., 1979. – С. 117–125.

[27] Аулiх В. В. З історії літописного Галича // Дослідження з слов'яноруської археології. – Наукова думка, К., 1976. – С. 120–134.

[28] Чачковський Л., Хмілевський Я. Названа праця. – С. 61.

[29] Кропоткин В. В. Находки куфических монет в Прикарпатье (СССР) // ААС т. XI. – 1968–1970, Z. 2. – S. 19–20.

[30] Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – Наукова думка, К., 1971. – С. 19–26.

[31] Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. – Изд. АН СССР т. I. М.–Л., 1951, с. 364.

[32] Słownik Starożytności Słowiańskich. – t. I, 1962. – С. 383.

[33] Рыбаков Б. А. Названа праця. – С. 340–343.

[34] Аристов Н. Я. Промышленность Древней Руси. – СПб. 1866. – С. 71.

[35] Вуйцик В. С. Новый памятник древнерусской белокаменной резьбы // Памятники культуры. Новые открытия 1982. – Наука, Л., 1984. -- С. 212–215.

[36] Петров П. Історична топографія Києва // Історичні джерела та їх використання, вип. І, 1964. – С. 130–137.

[37] Пастернак Я. Археологія України. – Торонто 1961. – С. 626.

[38] Археологія Української РСР, т. III. – Наукова думка, К., 1975. – С. 226–228.

[39] Ю.Лукомський. Невідомі церкви на подолі княжого Галича // ЗНТШ.– 1998.– Т. 235.– С. 559-593; його ж. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича // Там само. – С. 594-607.

[40] Довженок В. И. Селения и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР вып. 4, 1955. – С. 12–13.

Володимир Коваленко

ЧЕРНІГІВ І ГАЛИЧ У XII–XIII СТ.

Серед найважливіших старовинних міст на терені України. Чернігів і Галич займають особливе місце: саме їм судилося відіграти виняткову роль у подіях XII-XIII ст. в Південній Русі.

Київ – "мати міст руських", що протягом кількох століть був центром соціально-економічного, політичного, ідеологічного і культурного життя всієї Східної Європи, у другій половині XII ст. поступово втрачає свою гегемонію. Звичайно, він і в цей час, незважаючи на ряд великих військово-політичних потрясінь, залишається не лише найбільшим містом Русі і центром релігійного життя, а її номінальною столицею[1], об'єктом жадань і прагнень представників усіх гілок династії Рюриковичів, які вважали місто своєю колективною спадщиною. Проте суверенізація протягом другої половини XI-XII ст. більшості земель – княжінь – значно підірвала його потенційні можливості, а нескінченні зміни на великокнязівському столі ставлеників різних гілок роду Рюриковичів, кожен з яких намагався об'єднати щонайбільше земель під власним проводом, нерідко перетворювали вчорашнього зверхника усієї Русі на звичайнісіньке "яблуко розбрату", або, як зазначає П. Толочко, "центральний вузол" усобиць на Русі[2].

Переяслав, який в X-XI ст. був третім за значенням містом Південної Русі, в XII-XIII ст. відсувається на другорядний план, стаючи, за виразом М. Грушевського, "фактично якоюсь прищіпкою до Київа"[3].

Натомість протягом чи не всього розглядуваного періоду відбувається бурхливий розвиток і зростання могутності двох інших східнослов'янських центрів: Чернігова, який М. Грушевський називає "гегемоном всього Українського Лівобережжя"[4], та Галича, що поступово перетворюється на зверхника Південно-Західної Русі. Обидва центри, спираючись на військово-економічну міць власних земель, з часом починають все активніше заявляти свої претензії на суміжні

території та Київ, що, зрештою, не могло не привести до відкритого зіткнення їх інтересів, і перша половина XIII ст. проходить значною мірою під знаком боротьби Чернігова і Галича за зверхність у Південній Русі.

Події ці не дістали адекватної оцінки історіографії, починаючи з М. Костомарова, М. Грушевського, С. Томашівського, І. Крип'якевича та ін., склалася концепція, прибічники якої провідну роль в середньовічній історії Південної Русі визнають лише за Галицько-Волинською землею, вбачаючи в останній не тільки головного правонаступника Київської Русі, а й єдиний осередок державності на терені України в XII–XIV ст.[5]

Її столиця – Галич– належить до найдавніших східно-слов'янських градів і своїми витоками сягає VIII ст.[6], хоч в літописах згадується вперше лише в середині XII ст. Саме з цього часу розпочинається і період бурхливого розвитку міста, що безпосередньо пов'язано з підвищенням його соціального статусу – перетворенням з незначног ні XП ст. завершується формування його окольного граду, що за розм ірами в чотири рази перевищував дитинець, а загальна укріплена площа міста сягала 45 га.[7] Тоді ж складається і густа мережа поселень-супутників – боярських та монастирських садиб, що відігравали роль форпостів міста[8].

Найбільшої могутності в XII ст. Галицьке князівство досягло за часів князювання Ярослава Володимировича Осмомисла (1153-1187 рр), який за схвальною оцінкою автора "Слова о полку Ігоревім", "підпер Угорські гори своїми залізними полками, зачинив Дунаєві ворота"[9] і успішно відстоював свої володіння від зазіхань числених ворогів; проте ніколи, практично, не робив спроб вершити "загальноруські" справи. Та і його владу значною мірою обмежувала сваволя галицького боярства, що втручалося навіть у особисте життя князя. І вже за часів володарювання останнього представника династії Володимира Ярославича (1187-1199 рр) розпочався поступовий занепад Галицького князівства. Волинська ж земля взагалі до кінця XII ст. грала другорядну роль, будучи поділеною на малі удільні князівства.

Ситуація у Південно-Західній Русі докорінно змінилася лише за часів Романа Мстиславича (1173-1205 рр), який був не лише визначним войовником, а й видатним організатором і дипломатом. Посівши після смерті батька у 1173 р. Володимирський стіл, а після припинення династії Ростиславичів у 1199 р. і Галицький, Роман Мстиславич за надзвичайно

короткий час зумів не лише об'єднати їх у єдину потужну державу, а й підкорив своїй владі Київ та Переяслав, зібравши під своєю владою майже всі українські землі, окрім Чернігово-Сіверщини. Він далеко відкинув від своїх кордонів половецькі орди, підтримував тісні стосунки з Візантією, Ватиканом, Угорщиною, втручався у литовські та польські справи. Проте держава Романа Мстиславича не встигла зміцніти, і коли 19 червня 1205 р, він наклав головою у битві під Завихостом у Польщі, вона зразу ж розпалася, давши початок сорокарічній (1205-1245рр) міжусобній війні у Південній Русі за т. зв. "галицьку спадщину", в яку з часом втягнулися не лише всі давньоруські князівства, а й половці, угри, поляки, литовці тощо.

Таким чином, єдине Галицько-Волинське князівство проіснувало всього шість років (1199-1205 рр) на зламі XII-XIII ст. і не могло об'єктивно вплинути на перебіг подій у Південній Русі.

Натомість у XII-XIII ст. у Південній Русі було князівство, яке не зазнало подібних колізій і, залишаючись відносно єдиним, протягом всього періоду відігравало надзвичайно велику роль на східноєвропейській арені. Територіально оформившись ще за заповітом Ярослава Мудрого у 1054 р., Чернігово-Сіверська земля остаточно виділилась після Любецького з'їзду князів 1097 р. Після часткового послаблення у другій половині XII ст. авторитету Київського князівства, що постійно переходило з рук в руки, та відсунення на другорядні позиції Переяславського, Чернігово-Сіверська земля починає безсумнівно домінувати у Середньому Подніпров'ї як одна з найбільших держав Східної Європи. Навіть після відокремлення у 1127 р. Муромо-Рязанського князівства вона за площею поступалася лише Новгородській землі, а за кількістю населення, як переконливо свідчать результати археологічних досліджень, перебувала, вірогідно, на першому місці. В епоху свого розквіту, в XII-XIII ст., її територія обіймала величезні простори на стику сучасних України, Білорусі та Росії, від Підмосков'я на півночі до гирла Десни та верхів'їв Сіверського Донця на півдні, від Клечеська та Случеська на заході до Курська на сході. Писемні джерела нараховують тут до середини XIII ст. понад 60 літописних міст – майже кожне п'яте з відомих на той час на Русі, а загальна кількість городищ даньоруського часу сягає майже 400, або складає понад 25% від врахованих А.В. Кузою в цілому[10]. Чимало було й пам'яток сільського

типу: суцільне картографування археологічних старожитностей свідчить, що лише на території центральних районів Чернігово-Сіверської землі, в межах Середнього та Нижнього Подесення, нараховується понад 500 селищ X-XIII ст.[11] У регіонах, найбільш придатних для господарської діяльності(за винятком суцільних лісових масивів чи багаточисельних на Поліссі непрохідних боліт), щільність розташування давньоруських населених пунктів становить приблизно 1/10 кв. км[12], а в окремих районах (навколо Чернігова, Любеча, Сновська, Лиственa тощо) – навіть 1/5 кв. км, тобто вдвічі вище[13].

Історичним центром Чернігово-Сіверської землі був Чернігів, процес генези якого розпочався приблизно 1300 років тому. Розташоване на високому мисі, що виступав у заплаву Десни при впадінні в неї ріки Стрижень і був своєрідним природним фокусом найближчої просторової структури, місто, подібно Києву на Дніпрі, служило потужним замком, що наміцно закривав майже весь величезний басейн Десни (площа 88,9 тис. кв. км.). У XII-XIII ст. місто переживає епоху свого найвищого підйому. В цей час за рахунок приєднання північно-східної ділянки мису (впритул до берегу р. Стрижень), куди був перенесений князівський двір, майже на третину збільшилась площа дитинця: він обіймав відтепер близько 16 га. Дитинець з трьох боків широким півкільцем охоплювали окольне місто (40 га) та Третяк (біля 20 га), що мали самостійні лінії укріплень. Потужною оборонною системою було обведене передгороддя, загальною площею майже. 325 га. Біля підніжжя дитинця та Третяка розкинувся Поділ (біля 50 га), значна частина якого також мала свої укріплення. Таким чином загальна площа Чернігова на початку XIII ст. перевищувала 450 га, що дозволяє вважати його одним з найбільших міст у тогочасній Європі. За межами міста розташовувалися заміські монастирі, численні князівські та боярські села. Високого рівня розвитку досягла культура: в Чернігові формувалася власна архітектурна школа, велося своє літописання, складалися билини, створювалися шедеври ужиткового мистецтва.

Незважаючи на формальний поділ на два уділи та окремі внутрішньородові чвари, чернігівські і новгород-сіверські князі виступали переважно єдиним фронтом, а після припинення у 1166 р. династії Давидовичів взагалі виявили рідкісну на ті часи згуртованість та майже монолітну єдність у відстоюванні родових інтересів, що дозволяло чернігівським

Ольговичам неодноразово досягати видатних, хоч інколи і короткочасних успіхів у боротьбі за вплив та владу на Русі. Це є переконливим свідченням помилковості висновків багатьох істориків (В. Соловйов, Б. Рибаков та. ін.) про повну децентралізацію Чернігівського князівства у цей час[14]. Одним із яскравих доказів визнання їх загальноруського авторитету є існування в різні часи в Києві, Галичі, Новгороді, Рязані, Полоцьку та інших містах прочернігівських партій чи угруповань. Проте, на відміну від інших гілок династії Рюриковичів, чернігівські князі прагнули не до повного відокремлення та самостійності, а до об'єднання всіх давньоруських земель навколо Києва, але під своїм проводом. Тому вже Всеволод Ольгович (1139-1146 рр.) та його син Святослав Всеволодович (1177-1194 рр.), реалізувавши свої претензії на київський стіл, миттєво перетворювалися, як відзначає П. Толочко, з колишніх опозиціонерів на послідовних прибічників загальноруської єдності, спрямовуючи головну свою енергію на підпорядкування якомога більшої кількості князівств своїй владі[15].

Перша половина XIII ст. була періодом найбільших успіхів об'єднавчої політики чернігівських князів. Скориставшись із загибелі у 1205 р. Романа Мстиславича, Ольговичі включаються у боротьбу за "галицьку спадщину", на яку вони також мали всі юридичні права: Ігор Святославич Новгород-Сіверський був одружений з донькою Ярослава Осмомисла Єфросинією, і таким чином діти його були, фактично, законними спадкоємцями, оскільки інших нащадків Ярослав не мав. Вже восени 1205 р. вони здійснили першу (невдалу) спробу захопити Галич разом із половцями та київським князем Рюриком Ростиславичем, який скинув накладений на нього силоміць Романом Мстиславичем постриг[16]. Наступного 1206 р., провівши в Чернігові родовий "снем", Ольговичі організували новий похід на Галичину, в якому брали участь також Мстислав Романович Смоленський та Рюрик Ростиславич з чорними клобуками. З Польщі на допомогу їм вирушив князь Лешко Краківський. Романова вдова Ганна та галицькі бояри запросили на допомогу угорського короля Андрія II та Ярослава Всеволодовича Переяславського.

Справу вирішила чернігівська партія серед галицьких бояр на чолі з Володиславом Кормильчичем та кількома його прибічниками, що перед цим перебували певний час на Чернігівщині в еміграції і зуміли переконати

всіх у необхідності закликати на княжіння синів Ігоря Святославича Новгород-Сіверського, головного героя "Слова о полку Ігоревім".

Володимир Ігорович сів у Галичі, а. його брати Роман та Святослав, відповідно, у Звенигороді та Володимирі[17]. Тоді ж чернігівський князь Всеволод Чермний захопив у Рюрика Ростиславича Київ, а в Переяславі посадив свого сина, вигнавши звідти Ярослава Всеволодовича. Брат Всеволода Гліб отримав Білгород. Таким чином під владою Ольговичів опинилася вся Південна Русь; щоправда, вони не зуміли надовго утримати цей успіх. Вже до кінця року вони втратили Київ, Білгород та Переяслав. Незабаром Ігоровичі виявилися втягнутими у боярські усобиці, що скоро стало причиною чвар і між самими братами. У 1208 р. Роман за допомогою угорських військ відібрав Галич у Володимира, який втік у свій Путивль, а через два роки і сам був взятий у полон колишніми союзниками. Ще раніше, у 1209 р., поляки взяли Володимир на Волині і захопили в полон Святослава Ігоровича[18].

У 1211 р. брати, врешті-решт, знову зібралися в Путивлі і вирішили розпочати новий тур боротьби за галицьку спадщину, користуючись посиленням серед населення Галичини опору угорській окупації. Зібравши чималі сили, вони зуміли ще раз взяти Галич, де знову сів Володимир Ігорович. Святослав отримав Перемишль, Роман – Звенигород, а син Володимира Ізяслав – Теребовль. Переконавшись, що могутні і незалежні галицькі бояри ніколи не погодяться, попри всі свої клятви, грати другорядну роль в управлінні землею, Ігоревичі вдалися до рішучих дій: за короткий час вони знищили понад 500 представників знатніших феодальних родин, а "инии разбегошася". Це розлютило галицьке боярство, і за допомогою угорських військ вони взяли Галич та інші центри князівства. При цьому Володимир Ігорович та його син Ізяслав встигли втекти, а Святослав та Роман Ігоровичі потрапили в полон до угрів, але були викуплені за величезну суму галицькими боярами і в 1211 р. повішені "мьсти ради"[19]. Наступного 1212 р. Ольговичам вже довелося відбиватися від військ великого коаліційного походу на Київ, який перед тим знову захопив Всеволод Чермний, та Чернігів під проводом Мстислава Романовича Смоленського та Мстислава Мстиславича Новгородського.

Наступний період боротьби за владу в Південній Русі і, відповідно, посилення впливу Чернігово-Сіверської землі розпочався незабаром після

битви на Калці і пов'язаний з ім'ям сина Всеволода Святославича Чермного Михайла, який чи не єдиний з Рюриковичів у другій чверті XIII ст. продовжував ще спроби проводити свого роду "загальноруську" політику. В той час як Данило Галицький обмежив, фактично, сферу своїх інтересів Південно-Західною чи – максимум – Південною Руссю, а володимиро-суздальські Всеволодовичі, головним чином, – Північною, Михайло Всеволодович намагався активно втручатися чи хоча б впливати на перебіг подій фактично у всіх регіонах Русі. Неможливо на карті Русі розглядуваного періоду знайти князівство, з яким Чернігівська земля не перебувала б у ворожнечі чи союзі[20].

Уже в 20-х -30-х рр. XIII ст., потрапивши з допомогою свого шурина володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича у Новгород Великий, Михайло Всеволодович відчайдушно намагається закріпитись там, а коли переконується у неможливості цього, не без успіху пробує перед своїм відходом послабити вплив Всеволодовичів у Новгороді шляхом обмеження повноважень князівської влади на користь віча, зменшення податкового преса, видалення з новгородської адміністрації прибічників володимиро-суздальської партії тощо, і в той же час – збільшити свої прибутки через отримання певних привілеїв у торгівлі з новгородцями[21].

Той факт, що Михайло Чернігівський залишив Новгород пояснюється не його слабодухістю чи нестачею сил. Навпаки, саме в цей час він кинув виклик майже всім наймогутнішим князівським родинам, поставивши собі першим завданням встановлення гегемонії Ольговичів у Південній Русі. У 1228 р., після смерті галицького князя Мстислава Удатного (із смоленських Ростиславовичів) він вперше разом із київським князем Володимиром Рюриковичем (з Ростиславичів), всіма Ольговичами, половецьким ханом Котяном та уграми встряває в боротьбу за галицьку спадщину з волинським князем Данилом Романовичем, якому допомагали поляки; а в 1231 р. вже атакує Володимира Рюриковича Київського. Встрявати за цих умов у затяжну боротьбу за Новгород означало приректи себе воювати на два фронти (зимою 1231-1232 рр. Михайлу все ж довелося давати відсіч у північних районах свого князівства інтервенції Ярослава Всеволодовича), що було майже самогубством.

Проте, не дивлячись на сприятливу на перший погляд, ситуацію (Данило Романович був зайнятий боротьбою за Галич з уграми та власним боярством; Ярослав Всеволодович – зв'язаний новгородськими справами, Юрій – спробами поширити свій вплив на Поволжжя, до того ж єдність Всеволодовичів дещо похитнулася після спроби Ярослава підняти у 1229 р. заколот проти брата; смоленські Ростиславичі були послаблені смертю своїх найвизначніших князів, внутрішніми усобицями та стихійними лихами)[22], розрахунки Михайла на легку перемогу у 1231 р. не виправдались, оскільки Володимир Рюрикович запросив допомоги у свого вчорашнього ворога Данила Галицького. За мовчазної підтримки Всеволодовичів їм вдається відбити наступ Ольговичів. Зимою 1234–1235 рр., коли Михайло здійснив ще одну спробу захопити Київ, союзники перейшли у наступ і перенесли бойові дії на чернігівську територію, сплюндрувавши ряд міст і обложивши Чернігів[23]. Та Ольговичам вдалося не лише дати відсіч нападникам і вигнати їх за межі свого князівства[24], а й нанести їм за допомогою половців у 1235 р. нищівної поразки у битві під Торчеськом, захопивши в полон київського князя Володимира Рюриковича та володимирського воєводу Мирослава. Могутність Ростиславичів була остаточно підірвана, і смоленські князі фактично стали пішаками в руках інших князів. На київському столі сів Ізяслав Володимирович (онук Ігоря Святославича новгород-сіверського). Михайло ж, розвиваючи успіх, захопив, врешті-решт Галич, вигнавши Данила Романовича до Угорщини. Останній був змушений звернутись за допомогою до Юрія Всеволодовича, також занепокоєного вже надмірним посиленням Ольговичів. Володимиро-суздальські князі вперше у XIII ст. вирішили втрутитися у справи Південної Русі і на київський стіл у 1236 р. посадили Ярослава Всеволодовича.

Враховуючи свої помилки, Михайло Всеволодович старанно готується до продовження боротьби, багато уваги приділяючи міжнародній ізоляції суперників. У 1236 р. він заключає угоду з Конрадом Мазовецьким, який до цього підтримував Данила Романовича, та добивається підтримки угорського короля Бели IV. Значно посилюється чернігівська партія серед галицького боярства; на бік Михайла перейшли навіть єпископи Галича та Перемишля[25]. Нарешті весною 1238 р., дізнавшись про загибель у битві на р. Сіті брата Юрія, Ярослав залишає Київ і повертається у Володимиро-Суздальську землю. Скориставшись

з послаблення ворожої коаліції, Михайло займає Київ, залишивши у Галичі сина Ростислава.

Отже, наприкінці 1230-х рр. чернігівські Ольговичі знову досягли зеніту своєї могутності, об'єднавши, незважаючи на протидію трьох найбільш могутніх князівських династій, під своїм проводом основні землі Південної Русі: Київську, Чернігівську та Галицьку. Це є переконливим свідченням помилковості висновків багатьох істориків про повну децентралізацію Чернігівського князівства у цей час та про безперервні чвари серед Ольговичів[26]. Навпаки, є всі підстави твердити про їх монолітність та єдність у боротьбі за вплив на Русі протягом не лише другої половини XII ст.[27], а й напередодні монголо-татарської навали[28]. Та вже у 1239 р., використавши помилку Ростислава, Данило захопив Галич. Восени того ж 1239 р. орди хана Менгу сплюндрували Чернігівське князівство і 18 жовтня взяли штурмом Чернігів, позбавивши Михайла Всеволодовича його головної бази людських та економічних ресурсів, та загрожували Києву. Тоді ж Ярослав Всеволодович захопив місто Каменець на кордоні Київської та Волинської земель, де перебувала родина Михайла, причому дружина останнього разом з усією свитою потрапила в полон. Обложений з усіх боків ворогами, втративши підтримку, Михайло у пошуках союзників їде в Угорщину, а потім до Польщі та Німеччини, і в результаті втрачає все.

Нова хвиля монголо-татарських завойовників у 1240–1241 рр. поглинула Київську та Галицько-Волинську землі. Не дивлячись на це, Михайло Чернігівський та його син Ростислав, спираючись на допомогу угорських та польських військ та підтримку галицького боярства і болоховських князів, намагаються ще певний час продовжувати боротьбу за владу в Південній Русі, поки у 1245 р. не зазнають остаточної поразки у битві під Ярославом від військ Данила Галицького. Втеча Ростислава в Угорщину та мученицька смерть Михайла Всеволодовича у 1246 р. в Орді остаточно припинили сорокарічне міжусобне кровопролиття.

Таким чином джерела переконливо свідчать що саме Чернігово-Сіверська земля протягом XII – першої половини XIII ст. домінувала в Південній Русі, будучи, до того ж, головною противагою експансіоністським планам Володимиро-Суздальських та Смоленських князів встановити свою гегемонію на Русі. Зв'язані міцними родинними

стосунками, Чернігівські Ольговичі, спираючись на військово-економічну міць свого князівства та підтримку потужних прочернігівських угруповань в різних землях Русі, були спроможні кинути виклик і витримати тривалу борню у намаганнях об'єднати під своїм проводом Русь одночасно проти сил наймогутніших князівських династій. Галицько-Волинське ж князівство в цей час, власне, було швидше об'єктом борні, ніж її лідером і, за винятком невеликих періодів, переважно намагалося більше зберегти власну цілісність, ніж утвердити свій вплив у Південній Русі, взагалі практично не виходячи за межі останньої.

Безперевні війни протягом багатьох років призвели до надзвичайно негативних наслідків. Вони не лише підірвали військові сили та економічний потенціал князівств (особливо Південної Русі), а й стали причиною непримиренної ворожнечі між представниками різних гілок Рюриковичів якраз напередодні монголо-татарської навали, що унеможливило організацію спільного опору загарбникам і суттєво полегшило останнім підкорення руських земель[29].

Вторгнення в події зовнішнього фактору значно ускладнило ситуацію на Русі і вплинуло на політичний розвиток та подальшу історію князівств, що брали участь у феодальній війні 1205-1245 рр. З них Володимиро-Суздальське, що брало найменшу участь в подіях у Південній Русі, найбільше зберегло свої сили, що стало, вірогідно, одним з факторів, завдяки яким Північно-Східна Русь, незважаючи на важке іго, зберегла державність і стала ядром Московського царства, а згодом – Російської імперії. Саме цим і пояснюється стійкий і тривалий інтерес до неї істориків, які часто саме через це розглядають крізь призму реалій XIV-XV ст. і події XII-середини XIII ст., вважаючи вже на тоді Володимиро-Суздальську землю за найбільш дійєве та потужне державне утворення Східної Європи. Смоленське князівство ще напередодні татарської навали, переживши ряд важких поразок та внутрішніх криз, відійшло на другорядний план і хоч надалі, прикрите густими лісами та іншими землями, менше від інших постраждало від Батиєвих орд, так вже ніколи не змогло відновити свого значення. Галицько-Волинські князівства, які, врешті-решт, вийшли переможцями у війні, зуміли створити у Південно-Західній Русі потужну державу, яка хоч і змушена була визнати верховенство Орди, все ж у другій половині XIII – першій половині XIV

ст. відігравала помітну роль у Східній Європі, саме в цей час ставши головною правонаступницею Давньоруської держави на Півдні. Чернігово-Сіверські ж Ольговичі, які до недавна були чи не найвпливовішою силою на Русі, втратили не лише політичний вплив в інших землях, а й економічну базу своєї могутності. Їх власне князівство, що межувало зі Степом, зазнало найбільшої руйнації і, – що ще страшніше, – і надалі продовжувало і регулярно грабуватись і плюндруватись, наслідком чого був фактичний розпад Чернігово-Сіверської землі на декілька невеличких князівств і навіть переміщення Чернігівського стола до лісового Брянська, що менше страждав від нападів[30]. Проте відбулось це вже в другій половині XIII ст., а не на зламі XII-XIII ст., як то вважається багатьма істориками, хто на догоду власним політичним теоріям намагався стверджувати, що історія Чернігово-Сіверської землі вже після 1185 р. "... не представляет особого интереса"[31].

Відтак потребує невідкладного коригування сама концепція історичного розвитку Східної Європи у XII-XIII ст., сприймання та висвітлення якого на сьогодні здається занадто однобічним, якщо не викривленим.

---

[1] Толочко П.П. Древний Киев. – К.: "Наукова думка", 1983. – С. 304.

[2] Там же.

[3] Грушевський М. Історія України – Руси. – Т.П. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 339.

[4] Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 105.

[5] Костомаров Н. И. Князь Данило Романович Галицкий // Исторические произведения, Автобиография. – К., 1989. – с.238, 261-262; Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либидь, 1990. – с. 85-86; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. – Львів. 1913. – с .105, Ш – 117; 123; Томашівський С. Українська історія. Нарис. – т.І. – Старинні й середні часи. – Львів, 1919. 168; Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – с.85; Субтельний 0. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1991 – с.62; та ін.

[6] Ауліх В. В. З історії долітописного Галича //Дослідження з слов'яно-руської археології – К., 1976. – С. 121.

[7] Джеджора Е.В. Чернигов – Галич: опыт сравнительной характеристики топографической структуры //Тезисы историко-археологического семинара "Чернигов и его округа в IX-XIII вв." - Чернигов, 1990. – С. 33-35.

[8] Аулих. В.В. Галич // Археология УССР. – т.3. – К., 1986 – С. 294-295.

[9] Слово о полку Игореве // Изборник. Повести Древней Руси. – М., 1986. – С.88.

[10] Куза. А.В. Малые города. Древней Руси. – М.: Наука, 1982. – с.77-85.

[11]Коваленко В.П. Торговые связи южнорусской деревни в X-XIII вв. //Аграрный рынок в его историческом развитии, XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению аграрной истории. Тезисы докл. и сообщ. – М., 1991. – с. 242-244; Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнерусских сельских поселений /По материалам Черниговской земли // II Всесоюзная конф. по историч. краевед. Тезисы докл. и сообщ. – Пенза, 1989. – С. 211-213.

[12] Сытый О.Н. К изучению сельских поселений Черниговского Задесенья //Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – с .46-48.

[13] Шекун 0.В. Сільська округа літописного Любеча //Проблеми вивчення... – с.52-55.

[14] Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – с. 508.

[15] Толочко П.П. Киев и Чернигов в IX-XIII вв. //Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – с.18.

[16] ПСРЛ. – т. II. – М.— Л, 1962. – стб. 717.

[17] Там же. – Стб. 718.

[18] Там же. – Стб. 720-722.

[19] Там же. – Стб. 727.

[20] Зайцев А.К. Черниговское княжество //Древнерусские княжества. X-XIII вв. – М., 1976 – с.117.

[21] Захаренко А.Г. Черниговские князья в Новгороде //Ученые записки Ленинградского пединститута. – Т.61. – Л., 1947. – с.162.

[22] Dimnik M. Russian Princes and Their Identities in the Half of the Thirteenth Century //Mediael Studies. – N. 40. – 1978. – P. 166-168.

[23] ПСРЛ. – Т. II. – Стб. 772-774; Коваленко В.П., Шекун 0.В. Літописна Сосниця // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – с.9-10.

[24] Dimnik M. The Siege of Chernigov in 1235. //Mediaeval Studies. – N. 41. – 1979. – p. 387-403.

[25]Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.; Издательство АН СССР, 1950. – с. 216-217.

[26]История СССР с древнейших времен до наших дней. – Т.I. – М., 1966. – с. 597.

[27]Зайцев А.К. Вказ. праця. – с. 113-14.

[28]Dimnik M. Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev. 1224-1246. – Toronto, 1981. – P.136-139.

[29]Fennel J. The Crisis of Medieval Russia. 1200-1304. – London-New-York, 1983. – p.126-127.

[30]Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен. – кн. III. – М., 1774. – с. 326; Карамзин М. Н. История Государства российського. – т. II. – М.: Наука., 1991. – с. 192; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – кн.I – т. II. – М: Мысль, 1988. – с. 644-648; Ключевский В.0. Курс русской истории. – ч.I. – М.: Мысль, 1987. – с. 331-334; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – с .546.

[31]Очерки истории СССР: Период феодализма. IX-XV вв. – ч . I. – Древняя Русь. Феодальная раздробленность / Под ред. Б.Д.Грекова. – М., 1953. – с. 400; 770-771; История СССР с древнейших времен до наших дней. – т. I – М.: Наука, 1966. – с. 597.

Юрій Лукомський, Василь Петрик

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ВІДТВОРЕННЯ ЕЛЕМЕНТІВ МІСТОБУДІВЕЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ГАЛИЧА XII-XIII СТ.

Проблемою відтворення структури Галича XII-XIII ст. займається не одне покоління дослідників різного наукового спрямування: історики, археологи, архітектори. *Корпус* письмових джерел з історії Галича вивчено і опрацьовано протягом XIX-XX ст. Тому основним джерелом інформації для науковців залишаються археологічні дослідження, які проводяться на території літописного міста більш ніж 100 років[1] .

До середини 30-х рр. XX ст. найважливішими об'єктами археологічних досліджень були рештки стародавніх церков. Саме на підставі матеріалів цих розкопок тривала багаторічна дискусія про розташування центру княжої столиці – літописного "города"[2] . При цьому ключовою проблемою була локалізація та ідентифікація з виявленими археологічними пам'ятками літописних об'єктів: церкви Богородиці (Успенського собору), княжого двору з божницею Спаса, монастиря з церквою св.Івана, Німецьких воріт. Було висловлено кілька гіпотез, за якими княже місто розташовувалося: 1) на території сучасного м.Галич при впадінні р.Лукви в р.Дністер (А.Петрушевич, М.Тихомиров, М.Грушевський)[3] ; 2) на Залуківській височині уздовж правого берега р.Лімниці (І.Шараневич)[4] ; 3) на городищі в с.Крилос, на 6 км південніше сучасного м.Галича, на правому березі р.Лукви (О.Чоловський, Й.Пеленський, І.Крип'якевич, Л.Чачковський)[5] (Рис.1).

Новий етап вивчення Галича пов'язаний з початком планомірних наукових археологічних досліджень, започаткованих у 1934 р. д-ром Ярославом Пастернаком. Відкриття ним у 1936 р. фундаментів літописного Успенського собору на Крилоському городищі, здавалось би, остаточно розставило крапки над проблемою локалізації галицького

"города". Наступним завданням для дослідників стало віднайдення княжого двору з божницею Спаса, згаданих у літописі під 1153 р. Тут теж наявні кілька гіпотез, згідно з якими княжий двір міг знаходитись: 1) в урочищі "Карпиця", де віднайдено фундаменти мурованого чотиристовпного храму, ідентифікованого з церквою Спаса (І.Шараневич, О.Іоаннісян)[6]; 2) на Крилоському городищі в урочищі "Золотий тік" (Й.Пеленський, Л.Чачковський і Я.Хмілевський, Я.Пастернак, В.Гончаров та ін.)[7]; 3) на крилоському городищі в урочищі "Митрополія" (В.Ауліх)[8]; 4) біля церкви св.Пантелеймона – двір Романа Мстиславовича (Б.Томенчук)[9]. Розкопки на "Золотому тоці", проведені Я.Пастернаком, Й.Пеленським, М.Каргером, В.Ауліхом, О.Джеджорою та Б.Томенчуком, не дали вагомих матеріальних свідчень про існування тут літописного княжого двору[10]. Водночас Галицька археологічна експедиція ІСН АН УРСР (м.Львів) та Івано-Франківського краєзнавчого музею, очолювана з 1969 р. В.Ауліхом, зосередила пошуки слідів княжого палацу та церкви в урочищі "Митрополія" та "Сад" – поблизу фундаментів Успенського собору (Рис.2). У ході багатолітніх досліджень виявлено численні сліди монументального будівництва, житлову забудову IX-XIII ст., додаткові кам'яні конструкції біля стін Успенського собору[11], але підтвердити свою гіпотезу В.Ауліх не встиг через передчасну смерть.

Водночас, окрім досліджень Крилоського городища, накопичено значний обсяг матеріалів археологічних, архітектурно-археологічних та історико-архітектурних досліджень території літописного Галича, що займає площу близько 80 кв. км. Оскільки повністю охопити таку територію стаціонарними археологічними дослідженнями неможливо, важливого значення набуває вивчення топографії, топоніміки та суцільне археологічне обстеження. Перші такі праці на терені давнього Галича провели А.Петрушевич, І.Шараневич, О.Чоловський, Й.Пеленський, Л.Чачковський та Я.Хмілевський, результатом роботи яких стали карти історичної топографії столичного міста. З огляду на зникнення давньої системи землекористування та значні зміни рельєфу внаслідок антропогенних впливів ці роботи вже на сьогодні є неоціненними історичними документами. Дослідженням історичної топографії

присвячені роботи В.Ауліха, О.Джеджори, Б.Томенчука, базовані в основному на результатах археологічних розкопок. Значний обсяг історико-археологічних матеріалів дозволив зробити перші спроби реконструкцій планувальної та об'ємно-просторової структури Галича XII-XIII ст.: Ю.Лукомський (1983), Т.Трегубова (1993), В.Петрик (1994)[12]. У ході підготовки Генерального плану Національного заповідника "Давній Галич" проведено візуальне обстеження експедицією ін-ту "Укрзахідпроектреставрація" (1995), матеріали якої, як і результати попередніх багатолітніх досліджень, опрацьовані інститутом "Містопроект"[13]. Однак, на жаль, результати візуального обстеження не дають високої достовірності висновків щодо функції, ідентифікації та датування виявлених пам'яток, якщо при цьому не було проведено археологічних досліджень. Тому на даному етапі важливим завданням є вироблення методики аналізу і систематизації даних історичних, топографічних, археологічних та архітектурно-урбаністичних досліджень для створення можливості більш достовірної реконструкції міської структури княжого Галича.

Подібні роботи успішно проводяться у Києві, Празі, Кракові, Новгороді та інших ранньосередньовічних містах Центральної та Східної Європи[14], а також в Галичині інститутом "Укрзахідпроектреставрація" при створенні історико-архітектурних опорних планів історичних міст. Відповідну спробу зроблено в дипломній роботі "Відтворення історичного ядра давнього Галича", виконаній Петриком М.В. на кафедрі "РРАК" Державного університету "Львівська політехніка" у 1994 р. (керівники: д-р.арх., проф. Рудницький А.М., архітектори Ю.Диба та Ю.Лукомський).

На основі типологічного аналізу археологічних матеріалів, порівняльного аналізу планувально-композиційних особливостей дитинців окремих столичних міст княжої доби (Києва, Перемишля, Теребовлі) зроблено графічну реконструкцію планувальної схеми галицького літописного міста на Крилоській горі з локалізацією недосліджених об'єктів та відтворенням, на основі візуального обстеження, системи фортифікацій XII-XIII ст., створено графічну реконструкцію гіпотетичного вигляду галицького дитинця поч. XIII ст. На плані вказано здогадне розташування двох кам'яних та двох дерев'яних храмів,

княжого двору на території города[15]. Зрозуміло, що підтвердити або заперечити ці гіпотетичні побудови можуть тільки подальші археологічні дослідження.

Протягом останніх років (1995-99 рр.) на терені Галича працювали: Архітектурна група Галицької архітектурно-археологічної експедиції Ін-ту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України (Ю.Лукомський), Археологічна експедиція Національного заповідника "Давній Галич" (В.Баран, Б.Томенчук) та Галицька рятівна археологічно-архітектурна експедиція РНДЦ "Рятівна археологічна служба" Інституту археології НАН України (В.Баран, В.Оприск, Ю.Лукомський, Б.Томенчук). Основні археологічні роботи проводились на Крилоському городищі та Старостинському замку в Галичі. В ході архітектурно-археологічних досліджень Галицького замку під керівництвом Ю.Лукомського (1991-1997 рр.) уперше засвідчено наявність під кількаметровим засипом території пізньосередньовічного замку культурного шару XI-XIII ст.; у 1993-94 рр. виявлено при південній оборонній стіні дерев'яні конструкції оборонної стіни та земляного валу XIV-XVI ст. У 1997 р. при південно-східному куті наріжної шляхетської вежі розкрито цілий археологічний комплекс споруд XI-XII ст., перекритих земляним валом XIII ст., в основі якого лежали дерев'яні кліті[16]. Отже, дані археологічних досліджень фіксують наявність поселення на Замковій горі вже з XI ст., що, можливо, вже тоді мало укріплення. Принаймні, в XIII-XIV ст. територія пізнішого замку була оточена потужними земляно-дерев'яними укріпленнями. Площа поселення XI ст. на Замковій горі мала б становити близько 4,5 га, будучи в цей час другою за значенням після Крилоського городища. Цим підтверджується існування найдавнішої осі урбаністичного розвитку давнього Галича вздовж ріки Лукви (Крилоська гора - Замкова гора), тоді як масове заселення Залуківської височини розпочалось тільки з XII ст.[17]

Така видима поліцентрична система розселення на території давнього Галича не дає, однак, підстав заперечувати значення центрального міського осередку навколо Крилоського городища. Тут засвідчено безперервність заселення, стабільність елементів планувальної структури та постійні реконструкції оборонних укріплень від X до сер. XIII ст. Саме на центральній ділянці Крилоської гори

протягом 1995-99 рр. проводились широкомасштабні археологічні дослідження. В 1995-96 рр. Археологічною експедицією Національного заповідника "Давній Галич" під керівництвом д-ра В.Барана відкрито рештки великої дерев'яної будівлі стовпової конструкції розмірами близько 15х26 м, що інтерпретована дослідниками як гридниця XII-XIII ст.[18] Локалізація цієї споруди внесла, відповідно, корективи до запропонованої реконструкції даної ділянки території, де гіпотетично відтворювалась садибна забудова[19]. У 1996 р. цією ж експедицією на ділянці між Успенською церквою XVI-XVIII ст. та "Митрополичими палатами" XIX ст. виявлено фундамент окремостоячого стовпа, викладеного з повторно використаних тесаних вапнякових блоків на глиняному розчині та вимостку з дрібних уламків туронської крейди, датованого XII ст. Вони можуть бути інтерпретовані як елементи впорядкування північно-західної ділянки здогадного літописного княжого двору[20]. Варто зазначити, що межі та орієнтація вивченої ділянки з кам'яною вимосткою виявились дуже близькими до гіпотетичних меж княжого двору, визначених у дипломній роботі 1994 р.[21]

У 1998 р. археологічні дослідження на городищі в Крилосі вела Галицька рятівна археологічно-архітектурна експедиція РНДЦ "Рятівна археологічна служба" Інституту археології НАН України[22]. У ході значних земляних робіт під час упорядкування території проводились невідкладні рятівні археологічні роботи та археологічний нагляд, що дало можливість зверифікувати дані про планувальну структуру давнього города та виявити нові археологічні об'єкти. При рятівних роботах в ур. Погарище (Б.Томенчук, Ю.Лукомський, В.Петрик) виявлено рештки забудови та укріплень XI-XIII ст. на місці існуючого в'їзду по західному схилу, функціонування якого в княжу добу вважалось дотепер незаперечним фактом[23]. Сліди глибокого природнього яру, зафіксованого на місці сучасної дороги, вказують на її досить пізнє датування - близько XVII ст. Цей факт вносить суттєві корективи до реконструкції оборонної лінії на західному схилі городища, основні елементи якої раніше відтворювались переважно на основі візуального обстеження (Рис. 3).

Найбільш плідними стали рятівні археологічні роботи (керівник Ю.Лукомський) при північно-західному крилі Історичного музею

Національного заповідника "Давній Галич" або колишніх Митрополичих палатах (Рис.4). При північній стіні будинку, з метою локалізації підпірної стінки під'їздного пандусу XIX ст., закладено розвідкову траншею, в якій на глибині 1,8 м від денної поверхні виявлено шар перепаленої глини товщиною 5-15 см, що належав до знищеного пожежею об'єкту, датованого попередньо XII-XIII ст. Під ним залягали рештки згорілих дубових брусів шириною 40 см та фундаментний рів під дерев'яну конструкцію. У ході стаціонарних досліджень на площі бл. 80 м^2 виявлено різночасові об'єкти: пандус-під'їзд до Митрополичих палат XIX ст., підвальне приміщення дерев'яної будівлі кін.XVII- поч.XVIII ст., підстовпові ями дерев'яних споруд XIII- XIV(?) ст., рештки комплексу дерев'яно-цегляних будівель середини XII ст., господарські об'єкти XI ст. та ранньозалізного віку.

Серединою XII ст. датуються дві споруди[24], зведені у своєрідній будівельній техніці, яка вперше зафіксована на території Галича і має близькі відповідники в пам'ятках Центральної та Східної Європи пізнього середньовіччя[25]. Зовнішні стіни будівель опирались на дерев'яні фундаменти оригінальної конструкції. Під фундаменти було викопано рови завширшки 1,2 м, глибиною 0,8 м від денної поверхні XII ст. до материкового шару. У рів клались конструкції фундаментів з тесаних брусів квадратного перетину 0,32 х 0,32 м, які обкладались корою і, починаючи з другого вінця, обмащувались ззовні глиною. Опісля простір фундаментного рову засипався викидами землі. Виявлено конструкції внутрішніх перегородок, заглиблених з денної поверхні XII ст. на 0,15-0,30 м, під які теж простелялася кора. Ззовні, по периметру стін, зафіксовано сліди стовпових ям від вертикально влаштованих несучих стовпів квадратного перетину (0,32 х 0,32 м), кладених у підстовпові ями діаметром 0,8-1,0 м, причому підошва стовпів залягає на 0,35 м глибше від дна фундаментних ровів (Рис.5) Стовпи рознесені в осях на 3,53÷3,56 м один від одного, відстань між стовпами та зовнішніми стінами становить в середньому 0,5 м. Можна припустити, що довжина північної стіни першої споруди мала б становити не менше 7,4 м. Відстань між обидвома спорудами має 4,6÷4,8 м, між осями зовнішніх стовпів - 3,56 м. У розвалі наземних стін виявлено значні фрагменти глиняного заповнення стінової конструкції завтовшки близько 0,20 м та

фрагменти цегли 5,5-6,0 х ?18,5 х 26,0 см[26], дрібні та великі (більше ніж 20 кг ваги) уламки стопленого олов'яного даху в заповненні фундаментних ровів та розвалі стін. Всі дані свідчать, що перша споруда загинула від великої пожежі. Друга будівля менше постраждала від вогню, але була, очевидно, розібрана в процесі нівеляції терену після пожежі. Її досліджена частина є, по суті, ідентичною з першою спорудою, що може свідчити про можливість одночасного їхньою спорудження за єдиним планувально-композиційним задумом (Рис.6).

Потужність фундаментних конструкцій вказує на поверховість виявлених будівель, однак точну кількість поверхів визначити поки що важко. Це могли бути, як мінімум, двоповерхові будинки з нижнім ярусом зрубної конструкції з тесаних дубових брусів, обмащених глиною. Другий поверх мав би мати каркасну конструкцію із цегляним та глиняним заповненням (т.зв."пруський мур"). Окремі фрагменти цегли та глиняні уламки дають підстави припускати наявність архітектурного декору на стінах. Дерев'яні зовнішні стовпи свідчать про застосування в даному випадку т.зв. "прислупової" (або "сохової") конструкції, відомої в окремих зразках житлового та громадського будівництва Центральної Європи та Західних регіонів України XVI-XIX ст.[27] (Рис.7:а). Стовпи призначались у цих випадках для зменшення навантаження на несучі зовнішні стіни важкої конструкції покритого олов'яними листами виступаючого даху (Рис.8:а). В іншому випадку стовпи могли підтримувати, окрім навантаження даху, другий поверх будинку, що нависав над першим, утворюючи своєрідну криту галерею навколо підклітей (першого поверху) (Рис.8:б). Такий прийом часто використовувався у європейському середньовічному будівництві[28] (Рис.7: б,в). Сама ж каркасна конструкція широко застосовувалась в міському житлі як Києва XI-XIII ст. так і Звенигорода XII ст.[29]

Близькі за конструкцією будівлі знаходимо також в іконографічних матеріалах XIII–XV ст. Одним із таких яскравих прикладів є зображення на стіні церкви Пантелеймона в Галичі, що можна датувати ще XIII ст. Тут зображено двоярусну будівлю не сакрального призначення (відсутність хреста) з каркасною конструкцією другого ярусу, накритого складним дахом. Другий ярус підтримується колонами з розкосами (Рис.9: а). Подані варіанти графічних реконструкцій знаходять

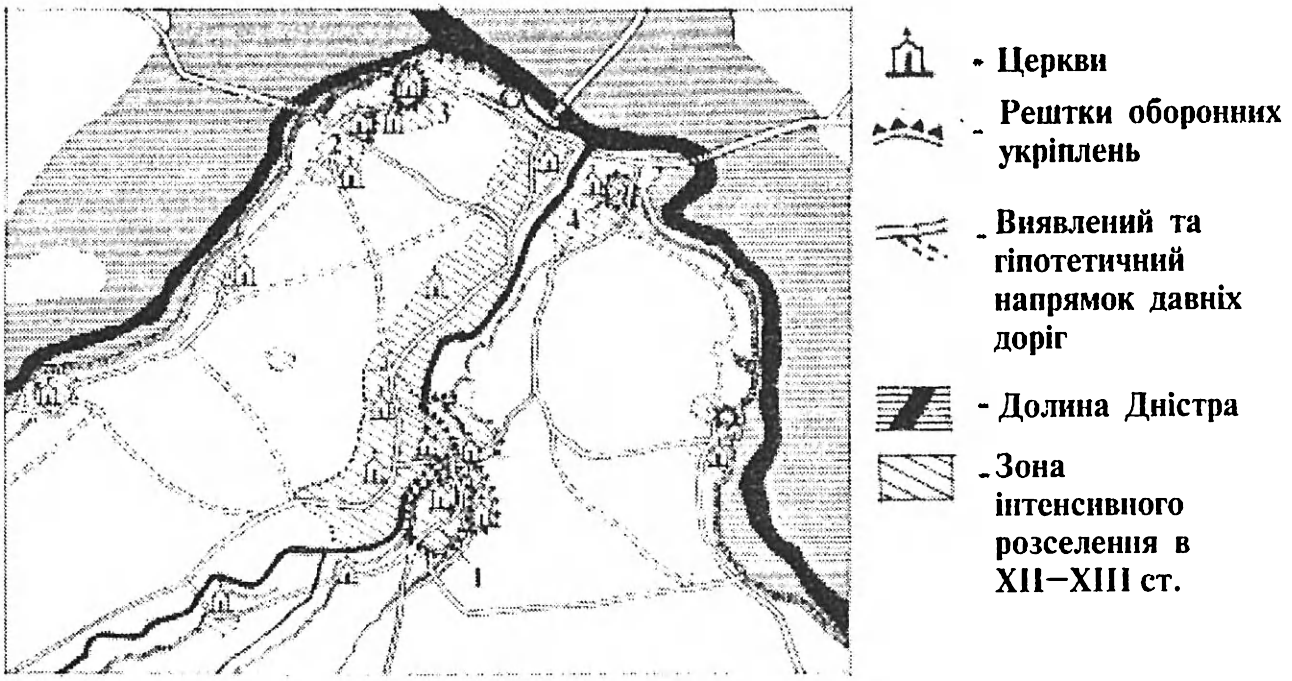

Рис. 1. Планувальна схема Галича на середину XIII ст.
1 – Крилоська гора; 2 – урочище "Карпиця"; 3 – городище з церквою св. Пантелеймона; 4 – Замкова гора в Галичі

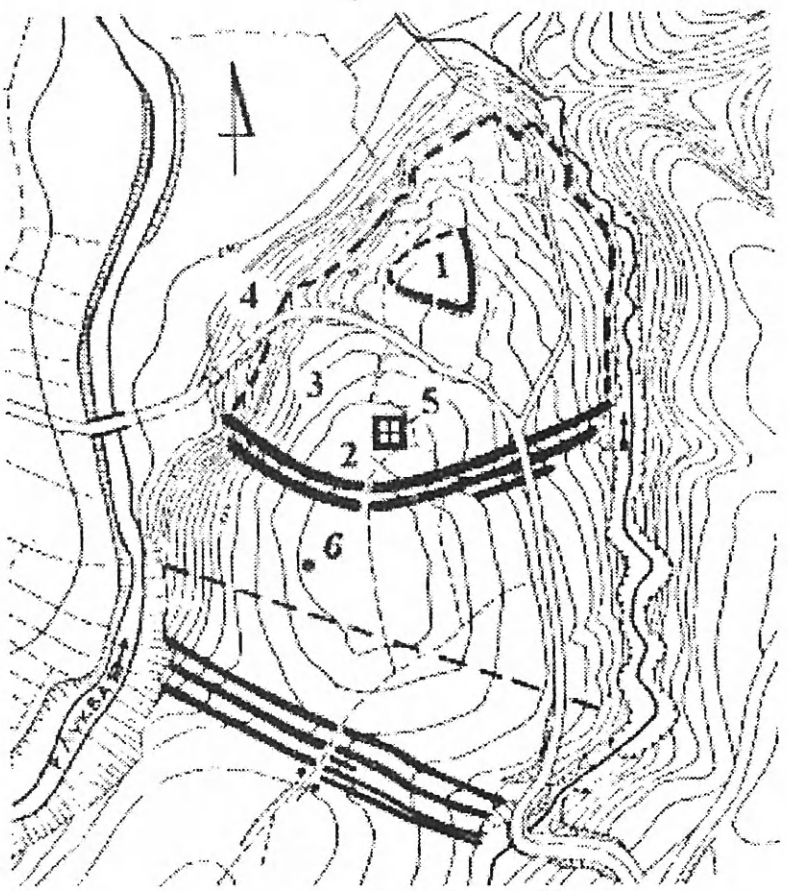

Рис. 2. Схема Крилоської гори.
1 – Золотий Тік;
2 – ур. Митрополія;
3 – ур. Сад;
4 – ур. Погарище;
5 – фундаменти Успенського собору XII ст.;
6 – Галичина могила

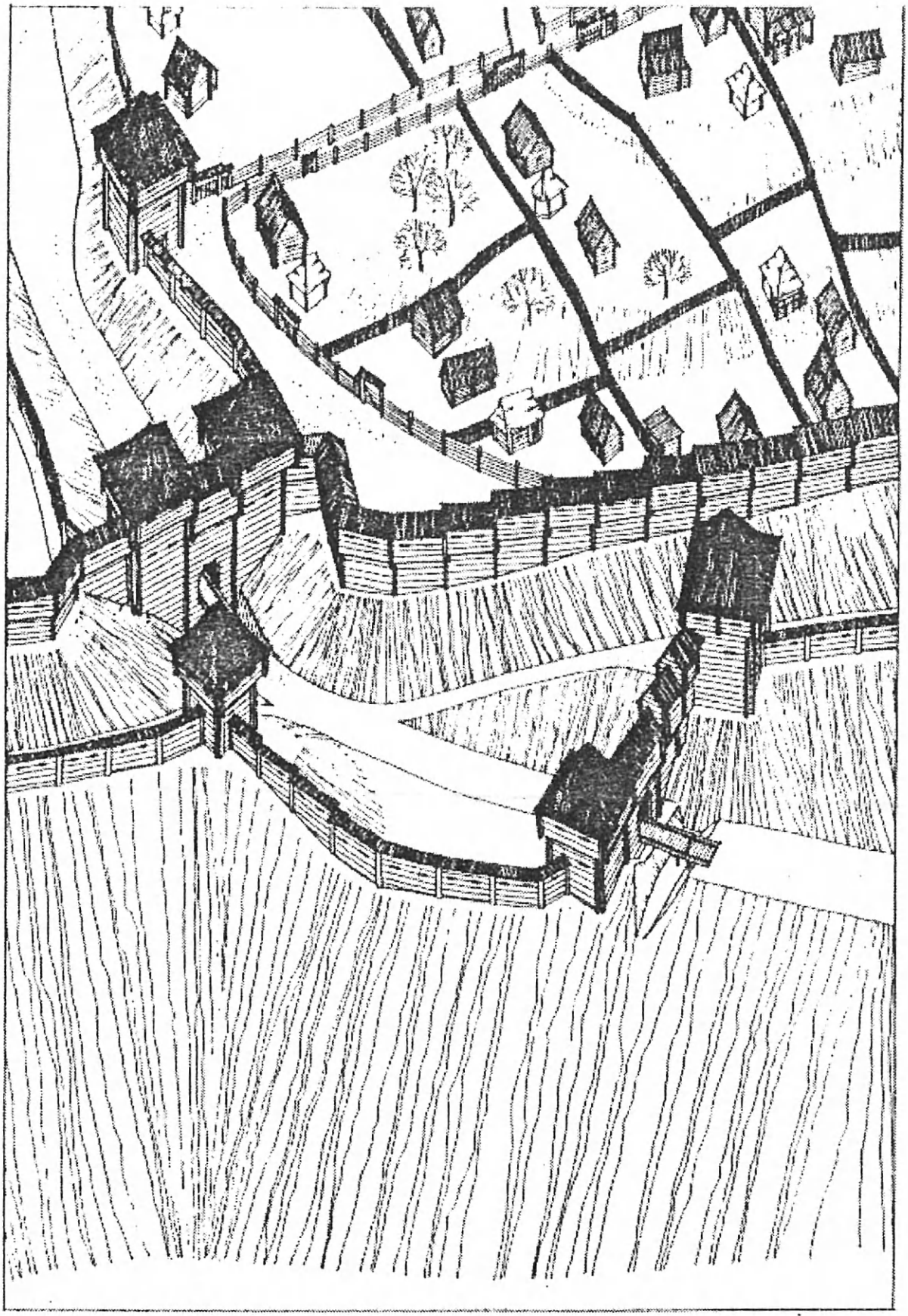

Рис. 3. Реконструкція оборонних споруд XII – XIII ст. в урочищі "Погарище" на основі візуального обстеження 1994 р.

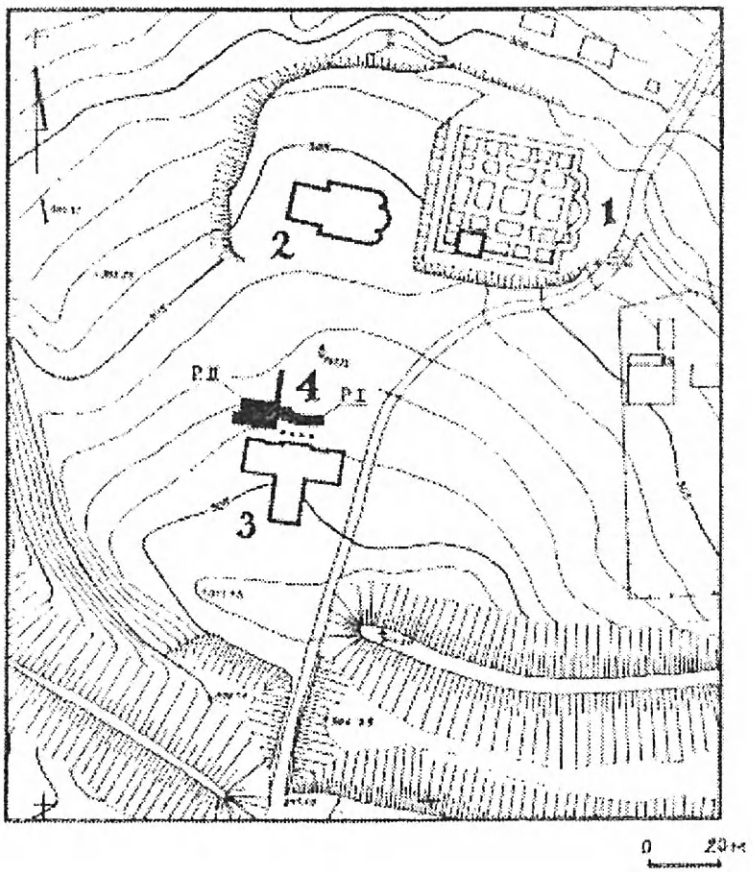

Рис. 4. Ситуаційна схема розташування розкопів 1998–1999 рр. поблизу колишніх Митрополичих палат.
1 – фундаменти Успенського собору XII – XVI ст.;
2 – Успенська церква XVI – XVIII ст.;
3 – Митрополичі палати XIX ст.;
4 – архітектурно-археологічні розкопи

Рис. 5. План розкопу II на рівні денної поверхні середини XII ст.

1 – Дерев'яні фундаменти під зовнішні стіни;
2 – контури стовпових ям;
3 – заповнення фундаментних ровів;
4 – заповнення підстовпових ям;
5 – рештки дерев'яних підвалин внутрішніх стін;
6 – заглиблені об'єкти XVII – XVIII ст.

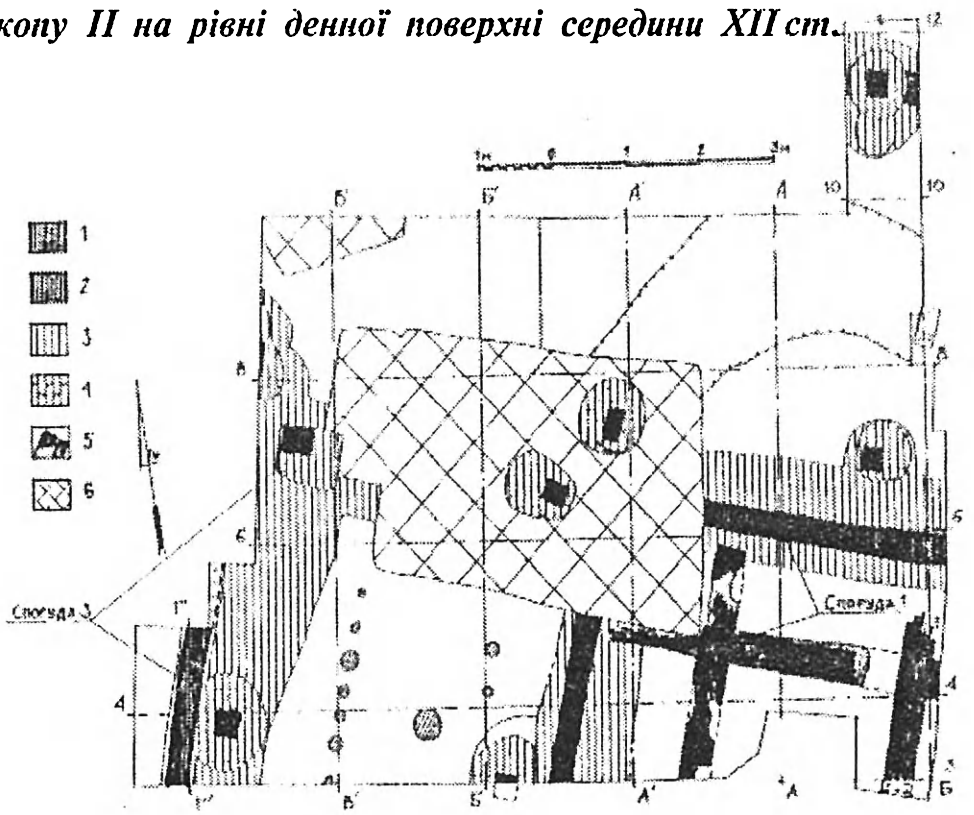

Рис. 6. Варіанти реконструкції плану монументальних споруд середини XII ст.

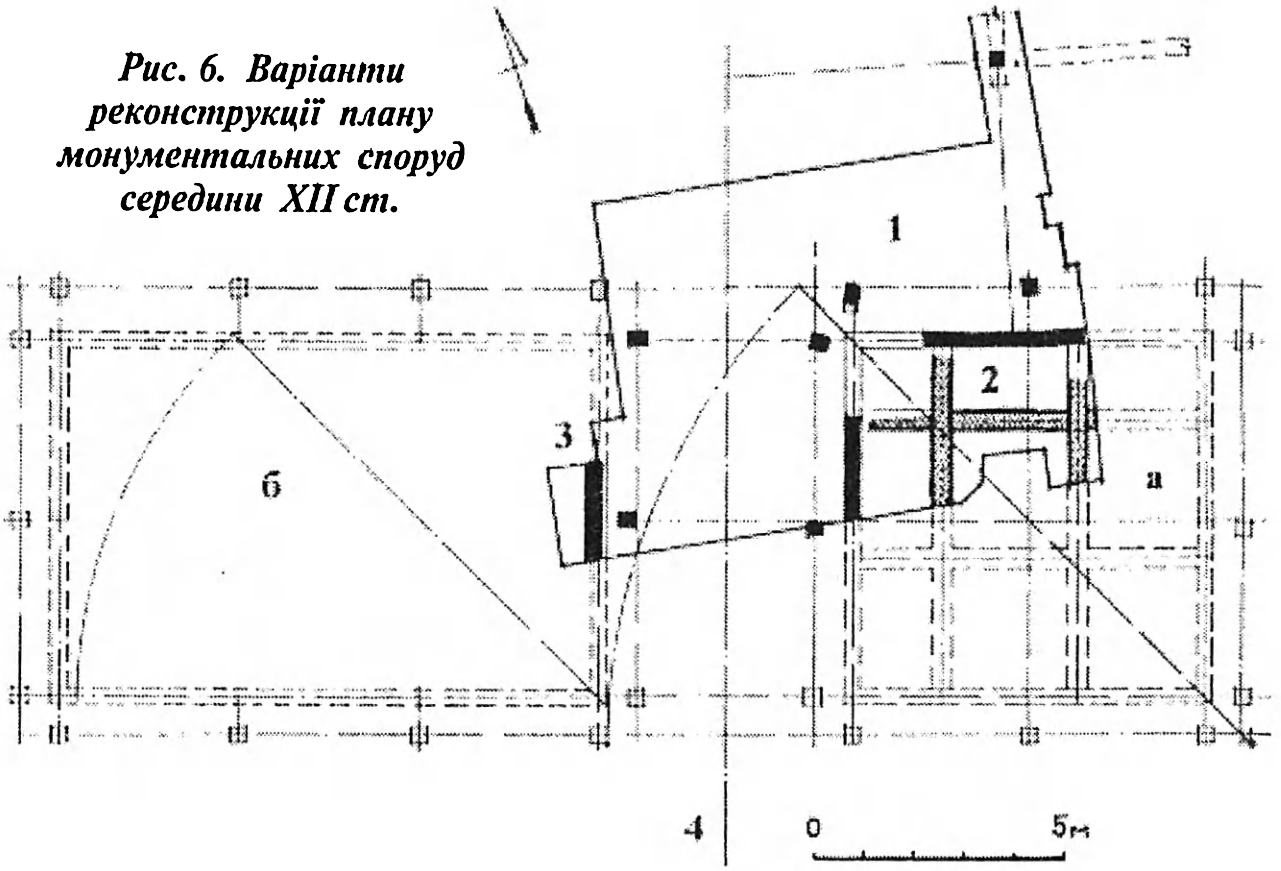

1 — розкоп II 1998 р.; 2 — рештки споруди 1; 3 — рештки споруди 3; 4 — вісь симетрії; 5 — гіпотетична межа ділянки; а, б — варіанти плану споруд

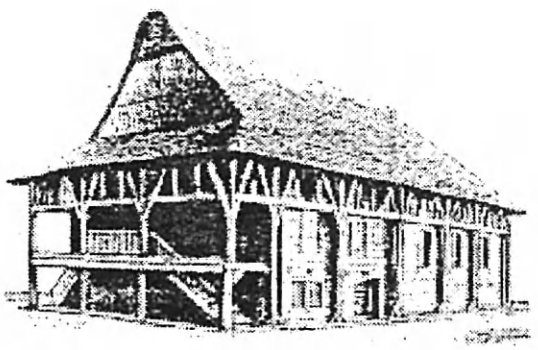

а

Рис. 7. Житлово-громадські будівлі XVIII — XIX ст.

а) дерев'яна синагога (за Т.Губкою);
б) фахверковий будинок в Гагенау в Східній Прусії (за С.Мокловським);
в) дім з підсінням у Вісьнічу (за Я.Матейком та С.Мокловським)

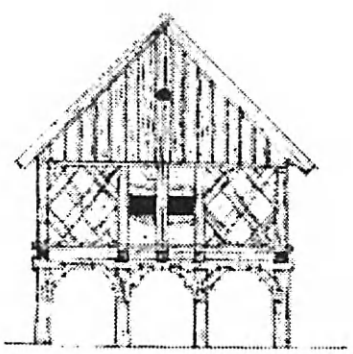

б

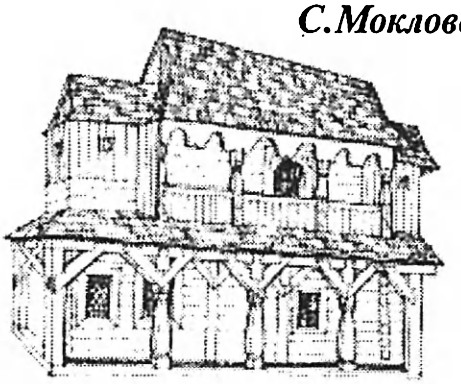

в

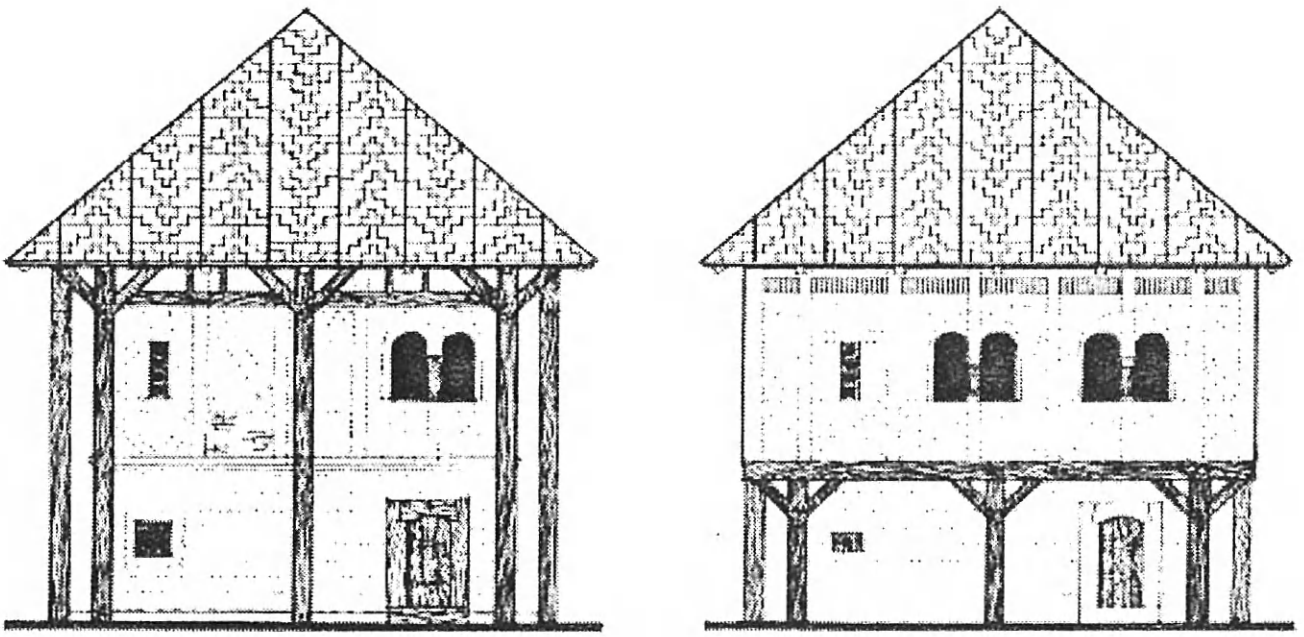

Рис. 8. Варіанти реконструкції фасадів нововиявлених споруд XII ст.

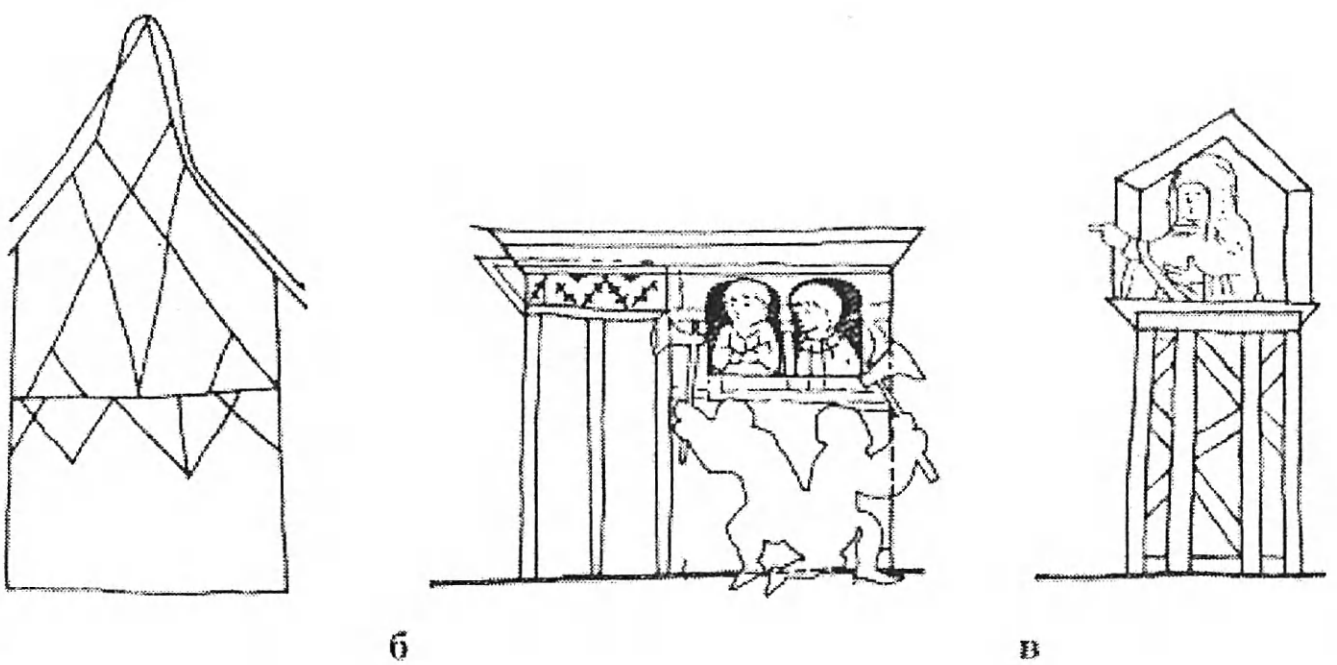

Рис. 9. Каркасні споруди княжої доби в іконографії XIII – XV ст.
а) зображення на стіні церкви Пантелеймона в Галичі (за О.Халпахчяном);
б) будинок варягів-християн у Києві (події 983 р.);
в) терем княгині Ольги в Києві (події 945 р.)

відповідники в мініатюрах Радзивілівського (Кенігсбергського) літопису, що ілюструють київські події 2-ої половини X ст. (Рис.9: б,в). Хоча рукопис дійшов до нас у списку, виконаному близько XV ст., однак, як вважають дослідники, його мініатюри є точними копіями більш давніх зображень[30]. Дуже імовірно, що взірцями цих іконографічних зображень могли також бути реально існуючі палацові та заможні будівлі Галича або ж терену Галицько-Волинського князівства.

На основі аналізу стратиграфії об'єктів можна стверджувати, що описані будівлі були споруджені перед початком будівництва Успенського собору, отже датувати їх слід 40-ми роками XII ст.[31] Ця дата засвідчує також найраніший факт застосування цегли на території Галицької землі, поява якої в будівництві тут донедавна визначалась кінцем XII- початком XIII ст.[32] Цегла вироблена, очевидно, в Галичі. Найближчими до неї за параметрами є окремі види плінфи в кладці Кирилівської церкви в Києві (1144 р.) та пізніша київська цегла XII-XIII ст.[33] Використання цегли в заповненні стін, оригінальність та потужність конструкцій виявлених споруд свідчить про їхнє непересічне значення в ієрархії міської забудови. Тому цілком достатніми є підстави для висловлення припущення, що ці будівлі можуть належати до комплексу споруд літописного княжого двору XII ст., локалізованого на основі попереднього історико-архітектурного аналізу на південний захід від Успенського собору. Близькими до визначених гіпотетично виявились розташування та орієнтація нововиявлених споруд.

Можна припустити, що досліджені споруди могли служити житловими приміщеннями для членів князівської родини (так звані "тереми"). Вони займали південно-східну частину княжого двору, площа якого могла становити 0,4–0,5 га. Основні монументальні споруди мали б розташовуватись далі на схід та на північ, творячи єдиний ансамбль з Успенським собором. Самі ж тереми творили один комплекс, з'єднуючись між собою та основним палацом галереями-переходами. Подібне планування використовувалось у Східній Європі довший час при спорудженні палацових комплексів аж до кінця XVII ст.[34]

Отже, археологічні дослідження останніх років значно розширили уявлення про міську структуру ранньосередньовічного Галича.

Найдавнішою урбаністичною віссю міста слід вважати долину р.Лукви з укріпленими поселеннями XI ст. на Крилоській горі та Замковій горі над Дністром. Протягом XII-XIII ст. центром міського утворення – літописного Галича, була Крилоська гора, тоді як територія межиріччя Лімниці, Лукви та Дністра активно освоюється завдяки побудові заміських княжих резиденцій та монастирів лише з сер.XII ст.

Матеріали найновіших археологічних досліджень 1998-99 рр. підтвердили припущення про радикальну зміну забудови на території Крилоської гори (літописного міста) в 1-ій половині XII ст. через перенесення сюди столичних функцій (з 1141р. Галич стає столицею Володимира Володаревича) і побудови комплексу княжого двору та згодом – Успенського собору. Водночас при цьому збереглись елементи старої планувальної схеми кінця XI – початку XII ст.

Однак розв'язання питання локалізації княжого двору на терені Галича залишатиметься відкритим, допоки не буде чітко визначено планувальну структуру та функціональне призначення нововиявлених монументальних споруд на Крилоській горі. Потребує археологічного дослідження ділянка при західній стіні Митрополичих палат, де мала би бути розміщена основна частина однієї з монументальних будівель середини XII ст., територія перед під'їздним пандусом та на схід від будинку музею. У поєднанні з інформативними та багатообіцяючими розкопками південного оборонного валу та прилеглої до нього території (Б.Томенчук) ці роботи можуть вже в найближчі роки розв'язати вищезгадану проблему[35]. Остаточна локалізація княжого двору з літописною божницею Спаса дасть підстави для більш чіткого визначення містобудівельної структури Галича середини XII ст.

---

[1] Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ, Праці історико-філософської секції, Т.ССХХІІ.– Львів,1991.– С.292-293.

[2] Пастернак Я. Старий Галич – археологічно-історичні досліди у 1850-1943 рр. 2-е видання.- Івано-Франківськ, 1998.– С.41-69.

[3] Петрушевич А. О соборной Богородичной церкві в городі Галичі.- Львів, 1899.– 446 с.; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.2.– Київ: Наукова думка, 1992.- С.467-468; Тихомиров М.Н. Древнерусские города.– Москва, 1954.– С.330-331.

[4] Szaranewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882.– Lwów, 1883; Łuszczkiewicz W. Kościoł w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański// SKHS,– t.II, zesz.1.– Kraków, 1879. S.1-20.

[5] Słownik gieograficzny Króliewstwa Polskiego. T.IV.– Warszawa, 1883.– S. 747; Pełenski J. Halicz w dziejach sztuki śriedniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i zródeł archiwalnych.– Kraków, 1914.–221 s. Крип'якевич І. Княжий город Галич/ Історична бібліотека "Просвіти". Ч.2.– Львів, 1923; Чачковський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич.- Станиславів, 1938.- 80 с.

[6] Szaranewicz I. Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza .– s.163; Иоаннисян О. О раннем этапе развития галицкого зодчества// КСИА. Вып.164. Славяно-русская археология.- Москва: Наука, 1981.– С.38-39; Иоаннисян О. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века// Государственный Эрмитаж. Древние памятники культуры на территории СССР.– Ленинград, 1986.– С.107.

[7] Чачковський Л., Хмілевський Я. Вказ. праця.– С.33, 37; Пастернак Я. Старий Галич.– С.211, 255-258; Пеленський Й. Древнєруський княжий двір// Архів ІУ ім. І.Крип'якевича НАНУ: О.Ф. 635.–Львів, 1950.– С.141, 149-158.

[8] Аулих В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура древней Руси.– Киев, 1980. – С.148.

[9] Томенчук Б.П. Три періоди розвитку Галича/ Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези доповідей та повідомлень міжнародної археологічної конференції.– Львів,1994. – С. 21.

[10] Баран В. Давній Галич у світлі археологічних досліджень// Археологія. №2.– Київ, 1999. – С.79, 81.

[11] Аулих В. Историческая топография ... – С.143-149; Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки НТШ, Праці історико-філософської секції, Т.ССХХІІ.– Львів,1991. – С.299.

[12] Лукомський Ю. Архітектурна спадщина давнього Галича. –Галич, 1991; Трегубова Т. Гардарика// Старожитності. – К.,1994. – Ч.5-6, – С.31; Рожко М.Ф. Міста, оборонне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX-XIV ст./ Етногенез та етнічна історія Карпат. Т.1. Археологія та антропологія.– Львів, 1999. – С.399, 406.

[13] Підлісний З. Концепція розвитку Національного заповідника "Давній Галич"// Галицька брама. Галич-Львів, 1998.– Ч.9. – С.10-11; Могитич Р. Містобудівельний феномен давнього Галича (висновки історико-архітектурного плану Національного заповідника) // Галицька брама. – Галич-Львів, 1998. Ч.9. – С.13-16.

[14] Зорин А.Д., Кутовой А.И., Розенберг В.А. О воссоздании облика древнего Киева // СиА. – Киев, 1971. –№6. – С.18-19; Крассовский И.С. Монументальные сооружения в древнерусском городе X – первой половины XIII веков. Автореферат диссерт. ... канд. арх. – М., 1988. –24 с, 4 таб.; Кутовой О., Розенберг В. Київ 10-13 століть. Карта-реконструкція. – Київ: Мистецтво, 1998); Lorenc V. Nove Mesto prazske. – Praha, 1973. – 208 s., 24 il.

[15] Робота була представлена на Міжнародній конференції "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII-XIVст. у передгір'ї Карпат і Татр" у Львові та в Національному заповіднику "Давній Галич", відзначена на 3-ому огляді-конкурсі дипломних проектів архітектурних шкіл України у Дніпропетровську в 1994 р.

[16] Лукомський Ю. Звіт архітектурного загону про польові дослідження у 1991 р. – Львів, 1992. –Архів ІУ ім.І.Крип'якевича НАНУ. – С.27, 31-31. –Таб.XXXIII. – Іл. 50; Лукомський Ю. Звіт архітектурного загону про польові дослідження у 1993-94 рр. – Архів ІУ ім.І.Крип'якевича НАНУ – С.22. – Таб. III-IV. – Іл.3, 4; Оприск В. Галицька твердиня над Дністром // Галицька брама. –Галич-Львів, 1998.– Ч.9. –С.12.

[17] Джеджора О. Вказана праця. – С.300.

[18] Фрагменти стовпових конструкцій цієї будівлі зафіксовано в 1977р. розвідковою траншеєю ГАЕ під кер. В.Ауліха, але недостатня площа розкриття не дозволила тоді їх відповідно зідентифікувати. Див.: Ауліх В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Прикарпатської археологічної експедиції ІСН АН УРСР в 1977 р. –Львів, 1978. –Архів ІУ ім.І.Крип'якевича НАНУ. – С.10.

[19] Мається на увазі згадана дипломна робота В.Петрика (див. зноску №14).

[20] Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991-1996 рр. / Галич і Галицька земля.– Київ-Галич, 1998.– С.15-16; Баран В. Давній Галич у світлі археологічних досліджень...–С.83.

[21] Керівники досліджень були попередньо ознайомлені з графічними матеріалами дипломної роботи і, відповідно, люб'язно надали авторам можливість ознайомлення з процесом та окремими матеріалами археологічних досліджень 1996-97 рр.

[22] Наукове керівництво здійснював д.і.н. В.Баран.

[23] Чоловський Л., Хмілевський Я. Княжий Галич.– С.62-63.

[24] На жаль, наявність існуючої будівлі музею (пам'ятки архітектури XIX ст.) та раптове припинення фінансування археологічних робіт не дозволили дослідити повністю всю площу нововиявлених монументальних споруд.

[25] Якимович Ю.А. Зодчество Белоруссии XVI – середины XVI в. –Минск: Навука і тэхніка, 1991. – С. 10, 88-89, 102-103, 110.

[26] Подібну цеглу виявлено ще Я.Пастернаком під час досліджень 1938-40 рр. у розвідкових траншеях, закладених на південь від фундаментів Успенського собору (численні уламки) та на Золотому Тоці (один екземпляр). Дослідник окреслює її як цеглу "київського типу" і подає розміри єдиного вцілілого екземпляру: 4,2 х 24,3 х 26,3 см. Розміри фрагментів поблизу Успенського собору ближчі до виявлених у 1998 році: 5 х 18 х 27 см. Див.: Пастернак Я. Старий Галич (1998), –С. 194,295. –Рис. 54.

[27] Słownik terminologiczny sztuk pięknych.- Warszawa, 1969.- S.298, 323, 329; Tłoczek J. Dom mieszkalny na polskiej wsi – Warszawa, 1985. – S.52, 54. –Il.6, 7.

[28] Głogier Z. Budownictwo drzewne w dawnej Polsce. –T.1. –S.51; Zubrzycki J.S. Skarb architektury w Polsce. –Kraków, 1907. –T.1. –S.222; Якимович Ю.А. Зодчество Белоруссии ... – С.103.

[29] Брайчевський М.Ю. Рядовий міщанський будинок Києва XI-XIII ст. // Київська старовина, 1972.– С.24-54; Ісаєвич Я. Місто, князівство, держава / Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. –Львів: Центр Європи, 1998. – С.28.

[30] Брайчевський М.Ю. Рядовий міщанський будинок Києва XI-XIII ст. // Вибрані твори. Історико-археологічні студії. Публіцистика. Під ред. Л.Винара. –Нью-Йорк-Київ: КМ Академія, 1999. – С.439-467.

[31] Лукомський Ю., Петрик В. Серце княжого Галича // Галицька брама. –Галич-Львів. 1998. – Ч.9. – С.5.

[32] Могитич І., Могитич Р. Особливості техніки мурування і архітектурних форм Галицько-Волинського зодчества (X-XIV ст.). // Археологія, К., 1990, –№ 4. – С. 56.

[33] Кошовий О. Будівельна кераміка України. – К.: Наукова думка, 1998. –С.30-33, рис.12, 15.

[34] История русской архитектуры. – М., 1956. – С.182-183.

[35] Проблема ще полягає як у відсутності, попри численні політичні шоу навколо "державотворчих традицій Галицько-Волинської держави", державного фінансування таких досліджень так і байдужості, в кращому випадку, місцевої адміністрації до вивчення та збереження пам'яток Галицької столиці.

Володимир Александрович

НЕВИКОРИСТАНИЙ АРҐУМЕНТ ДЛЯ ДАТУВАННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ В ГАЛИЧІ

Успенський кафедральний собор стародавнього Галича згадано на сторінках Галицько-Волинського літопису лише один раз у зв'язку з похованням в його стінах знаменитого галицького князя Ярослава Осмомисла. Під 1187 р. літопис віднотовує: „...Того ж року преставився галицький князь Ярослав, син Володмира, місяця жовтня в перший день, а в другий день покладений був у церкві святої Богородиці". Про спорудження самого храму ніяких джерельних свідчень немає і в його датуванні дослідники входять насамперед із посередніх даних[1]. Єдиним використовуваним при цьому конкретним арґументом є літописні нотатки про галицького єпископа Кузьму. Перша з них відносить його поставлення до Галича на 1157 р.[2], у другій він виступає на сторінках Галицько-Волинського літопису із завданням відпровадити на батьківщину знатного візантійського втікача Олексія Комнина (1165). Згадки по владику Кузьму сприймають як доказ існування на той час у місті єпископської кафедри й у цьому зв'язку – кафедрального собору[3], який вбачають у відкритому й вперше дослідженому в 1936–1937 роках Успенському соборі в Крилосі. Проте наведені згадки про єпископа, правду кажучи, не можуть розглядатися як автоматичний доказ того, що він від свого поставлення резидував при Успенському соборі. Визнання спорудження храму на самих початках тридцятип'ятилітнього правління Ярослава Осмомисла, попри його загальноприйнятий характер, фактично, не доведене. Тому обґрунтування часу будівництва унікального західноукраїнського храму надалі залишається актуальною проблемою. З огляду на виняткове місце пам'ятки у релігійній мистецькій традиції західноукраїнського середньовіччя, вона заслуговує значно більшої уваги, ніж те, що демонструє дотеперішня наукова література.

Оскільки надіятися на відкриття нових писемних джерел уже складно, слід, насамперед, ще раз заново переглянути під відповідним

оглядом окремі з уже відомих фактів. Вивчення збереженого комплексу джерел привело до висновку, що їх потенційні можливості у відповідному плані досі далеко не вичерпано. Зокрема, арґумент на користь прийнятого в науці датування собору може дати ширший історичний контекст зазначеної другої літописної згадки про галицького єпископа та окремі досить добре відомі факти тогочасної історії Галича, які досі не використовувалися при розгляді датування храму.

Ім'я єпископа Кузьми вдруге з'явилося на сторінках літопису в короткому викладі обставин перебування у Галичі візантійського втікача, майбутнього імператора Олексія І Комнина. Відправляючи цесаревича з почестями додому, Ярослав Осмомисл, за свідченням літопису, дав йому для супроводу „єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзнатніших". Окремі відомості стосовно перебування знатного візантійського гостя в Галицькій землі зберегли також візантійські джерела. Зокрема, добре відомою й часто цитованою є оповідь історика Никити Хоніата про те, як, ставши імператором, Олексій Комнин наказав виконати в своєму палаці розписи на зразок тих, які він бачив у резиденції галицького князя, зокрема, із зображенням полювання на зубра[4]. Це унікальне свідчення про несподівану роль Ярослава Осмомисла як "законодавця моди" для візантійської столиці, досі завжди подавалося тільки конкретним фактом й ніколи не аналізувалося у ширшому контексті. Проте він, безперечно, заслуговує уваги не лише сам по собі чи як унікальне свідчення про поширення світської тематики в галицькому мистецтві XII ст.[5] Повідомлення візантійського історика варто насамперед докладніше проаналізувати в його прямому „галицькому" історичному контексті. Воно вказує, що перед 1164 р. у Галичі працювали малярі-монументалісти, які оздобили фресками княжий палац. Наскільки можна здогадуватися, монументальне малярство посідало доволі скромне місце в мистецькій культурі Галича XII ст. часів знаменитого князя. Нині воно відоме лише в Успенському соборі[6] та – завдяки Н. Хоніату – у все ще не віднайденій княжій резиденції. Тому навряд чи на теренах тогочасного Галича могла діяти більша кількість малярів-монументалістів й сумнівно, щоби князь спроваджував їх спеціально тільки для, безперечно, скромних за обсягом робіт у своєму палаці. Правдоподібніше, унікальні фрески резиденції галицького князя виконала та ж артіль майстрів, яка працювала над

оздобленням Успенського кафедрального собору. Тоді його ансамбль фресок також мусів існувати в 1164 р., що слугує переконливим доказом спорудження храму щонайпізніше до початку 1160-х років[7].

Наведені міркування не лише дають посередній аргумент на користь попередньо прийнятого без докладнішого обґрунтування датування галицького Успенського собору в межах початкового періоду правління Ярослава Осмомисла. Оскільки пропонований незавважений досі аргумент на підтвердження раннього походження знаменитого галицького храму лежав цілком „на поверхні", його „відкриття" черговий раз наголошує на необхідності глибшого вивчення й порівняльного осмислення усього комплексу існуючих джерел з метою якнайповнішого використання закладених у них потенційних можливостей для дослідження окремих аспектів національної історичної та культурної традиції.

---

[1] Найдокладнішим дослідженням собору залишається монографія його першовідкривача Ярослава Пастернака: Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. Краків; Львів, 1943.

[2] Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. Санктпетербург, 1856. Т. 7. С. 66.

[3] Пастернак Я. Старий Галич... С. 121.

[4] Цит за вид.: Abenteurer auf Kaiserthron. Die Die Regerungzeit der kaiser Alexios II., Andronikos und Isaak Angelos (1180–1195) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates uberzetzt, eingeleitet und erklKrt von Franz Grabler (Byzantinische Geschichtschreiber. Herausgegeben von univ. prof. dr Endre v. Ivanka. Bd. 8). S. 131.

[5] Виняткового характеру їм надає та обставина, що це лише другий зафіксований в історії українського мистецтва ансамбль монументального малярства на світську тематику після знаменитого „циклу Володимира та Анни" у вежах фасаду київського Софійського собору. Київські фрески ідентифіковано й найдокладніше досліджено: Никитенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. Киев, 1999. С. 65–122. Наступною ланкою цього мало відомого напряму мистецької традиції є тільки фрески спальні королівського палацу на Вавелі у Кракові, які в 1394 р. виконала артіль майстрів на чолі з Владикою: Piekosiński F. Rachunki dworu krula Władysława Jagielly i krolowej Jadwigi // Monumenta mediiaevi historica. Kraków, 1896. T. 15. S. 207; Wawel. T. 2: Materiały archiwalne do budowy zamku / Zebrał i wydal Adam Chmiel (Teka Grona konserwatorów Galicii Zachodniej. T. 5). Kraków, 1913. S. 5. З українською мистецькою традицією вавельські фрески дає підстави пов'язувати вірогідна участь у їх створенні перемишльського священика Гайля – маляра, який упродовж багатьох років працював для короля Владислава II Ягайла. Найдокладніший аналіз „проблеми Гайля" див.: Александрович В. Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла і перемиське малярство XIV–XV століть // Його ж. Українське

малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. Т. 1). Львів, 1995. С. 77–194.

[6] Численні дрібні залишки фресок зафіксовано при відкритті собору: Пастернак Я. Старий Галич. С. 63, 68, 111.

[7] При повторних дослідженнях собору, які проводив у 1992–2000 роках архітектурний загін Галицької археологічної експедиції під керівництвом Юрія Лукомського, встановлено нові важливі моменти з історії споруди. У 2000 р. на кам'яних блоках з фундаментів підбанних стовпів Успенської церкви в Крилосі віднайдено ряд значніших за розмірами залишків фресок собору: Мельник В. Нововіднайдені фрагменти фресок Успенського собору в Галичі (друкується).

Анджей Буко, Томаш Дзєньковский, Станіслав Ґолуб

ХОЛМ ДОБИ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА У СВІТЛІ РЕЗУЛЬТАТІВ НАЙНОВІШИХ РОЗКОПОК

(резюме)

Протягом останніх кількох років в ході рятівних праць, пов'язаних з будівництвом на терені міста Хелма (літописний Холм), велися дослідження і здійснено археологічний нагляд у різних частинах міста. Найбільші роботи було проведено в районі загальноосвітніх шкіл на вул. Чарнецького і Першого Полку Шволежерів, де виявлено добре збережені об'єкти, що здебільшого відносяться до міста XIII ст. У 2001 р. проведено також верифікаційне обстеження в районі Високої Гірки, де згідно з писемними джерелами і попередніми археологічними дослідженнями знаходився палац короля Данила Романовича. І хоч метою цього шурфування був збір зразків дерева для дендрохронологічного датування, побіжно було відкрито фрагмент досконало збереженого муру палацу і вперше здійснено фіксацію стратиграфії Великої гірки. Ці дослідження мають фундаментальне значення для реконструкції процесів заселення і використання узгір'я.

На пам'ятці 144 (комплекс загальноосвітніх шкіл по вулиці Чарнецького, територія з південного боку, нижче Соборного узгір'я) досліджено частину ранньосередньовічного міського поселення. Відкрито значну кількість об'єктів житлового, господарського і виробничого призначення. На цій підставі можливе визначення зон забудови в межах цілого поселення. Його західну частину можна визначити як виробничу у зв'язку з відкритими там протягом попередніх років металургійними майстернями (кузні) і об'єктами, пов'язаними з виплавкою заліза. Далі, в західному напрямку можна припустити існування суцільної житлової забудови, що підтверджується відкриттям залишків будинків, різних за розмірами і конструкцією. Серед них

виділяються великі наземні споруди з дерева, що мали, ймовірно, резиденційний характер. Вони функціонували в межах ділянок, сліди яких у формі негативів балок, найімовірніше решток огорож, ідентифіковані в західній частині пам'ятки. В результаті досліджень виявлено понад 17 тис. знахідок. Найбільшу групу становлять фрагменти глиняних посудин XIII ст. (Рис. 2). Серед них є численні фрагменти полив'яних начинь східного походження.

Багато репрезентовані вироби з бронзи — персні, пряжки від поясів, фрагмент подорожньої іконки, яка є унікальною знахідкою, а також матриця для виготовлення золотих прикрас — колтів (Рис. 1). Отримано значну кількість рідкісних матеріалів, в тому числі срібні ювелірні оздоби.

Комплекс знахідок, більшість з яких відноситься до середини XIII ст., однозначно засвідчує, що в ході досліджень виявлено частини міської дільниці часу Данила Романовича. Виробничий характер східної частини поселення і забудова західної частини вказують на наявність в цьому районі великих житлових комплексів, можливо купецьких дворів, про присутність яких у Холмі відомо з писемних джерел. Цю гіпотезу підтверджує багатий речовий матеріал, часто унікального характеру.

Дослідження 2001 р. в районі Високої Гірки мали на меті здобути фрагменти деревини для дендрохронологічного датування. Однак в ході шурфування не виявлено решток, придатних для дендрохронологічного аналізу.

Наявні в розкопах рештки були або цілком розкладені, або спалені свого часу і представлені лише слідами. Ця деревина, на наш погляд, пов'язана не з фазою найдавнішого граду, а швидше з останнім етапом функціонування палацового комплексу (Рис. 3). Напевне, весь цей комплекс був знищений пожежею, про що свідчать не тільки сліди спалених балок у різних шарах, але й відносно значний відсоток фрагментів кераміки надзвичайно крихких, що вказує на тривалу дію дуже високих температур.

Відкритий у трьох місцях мур палацу добре збережений і до висоти понад 3,30 м стоїть на скельній основі первісного підґрунтя (зелений пісковик, крейдова опока, збиті глини). Те, що мур здіймався на відкритій поверхні, однозначного засвідчує характер старанно обробленого і загладженого фасаду (Фото 1).

Рис. 1. Мідна матриця XII ст. із Холма

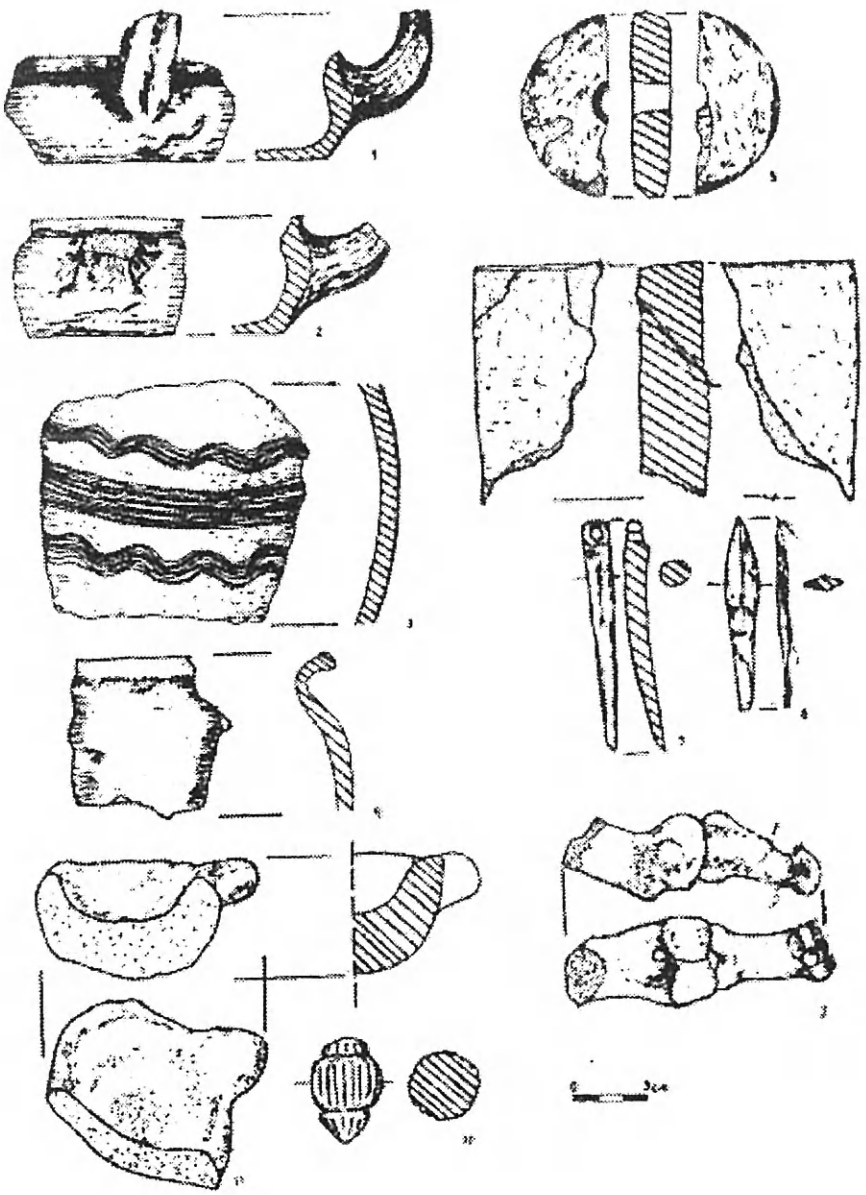

Рис. 2. *Холм, вулиця 1-го полку Шволєжеров, 1. Окремі знахідки XIII ст. з досліджень 1999–2000 рр.*
1, 2 – фрагменти глиняних черпаків;
3 – фрагмент полив'яної посудини з орнаментом;
4 – фрагмент горщика;
5 – пряслице з вапняку;
6 – фрагмент глиняної глазурованої плитки;
7 – шило з кістки;
8 – наконечник стріли з кістки;
9 – амулет з кістки;
10, 11 – вироби з вапняку

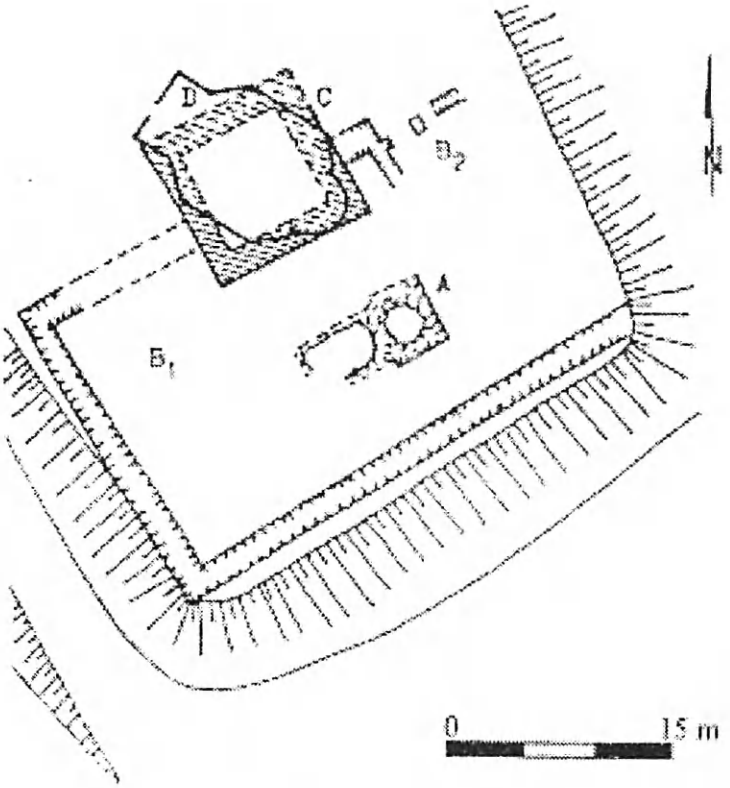

Рис. 3. Південна частина городища у Холмі і відкриті на ній релікти мурованих будівель.
А – оборонна вежа І пол. XIII ст.;
В (1) і В (2) – палац (?) середини XIII ст.;
С – прямокутна вежа з середини XIV ст.;
D – церква Кирила і Мефодія XIX ст.
(за І.Кутиловською)

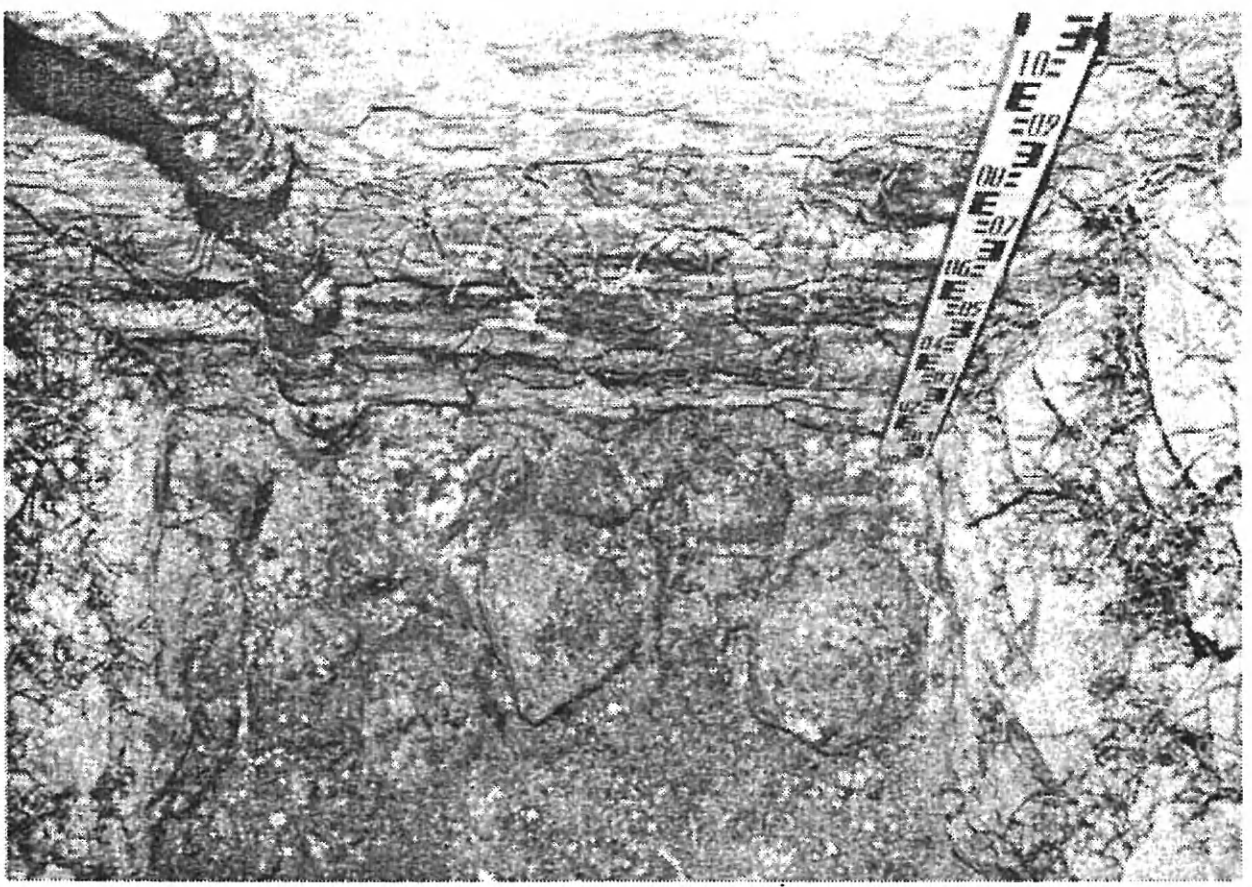

Фото 1. Холм – Гірка, вул. Любельська, 2. Сезон 2001. Мур палацу в нижній частині. Фото Станіслава Голуба

Решток давнішого граду в досліджуваних місцях не зафіксовано, що не означає, що його тут не було. Наявність в шарах матеріалів ранішого часу, в тому також з XI ст., засвідчує, що узгір'я було заселеним і в попередніх періодах. Однак, якщо цей давніший град і був у тому районі, то, напевно, не під мурами палацу, оскільки їх виклали на натуральному материку, природній основі.

У світлі проведеного дослідження, Висока Гірка щонайменше на половину сучасної висоти є штучним витвором, який виник з численних решток монументальних будівель, що знаходилися на цьому терені. Сучасна вершина Гірки є наслідком неодноразового знищення кам'яних споруд, для будівництва яких впродовж століть привозили сировину з інших місць. Отже, залишки цих будівель сформували сучасний об'єм узгір'я. Чудовий стан збереження реліктів архітектури палацу Данила, багато нез'ясованих загадок щодо найранішої його історії, а також питання щодо давнього граду, наявність якого можна припустити, — все це зумовлює пильну потребу у продовженні дослідження, а також доцільність забезпечення для відвідувачів доступу до об'єктів, відкритих під поверхнею.

Михайло Кучинко

ПРОБЛЕМА ЕТНОПЛЕМІННИХ І АДМІНІСТРАТИВНИХ МЕЖ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ КІНЦЯ X – СЕРЕДИНИ XIV СТ.

Проблеми кордонів та етнічних меж належать до найскладніших і найбільш дискусійних у науці. Деякі вчені вказують на мінливу природу розмежувальних ліній і кордонів, проте не варто переоцінювати їхньої рухливості або плинності їхнього етнокультурного змісту, бо інакше було б неможливо пояснити тривалість етнічних зв'язків, незважаючи на зміни політичних кордонів. Це засвідчує еволюція культури українців Берестейщини, Холмщини і Підляшшя.

З причини розташування досліджуваного регіону на окраїні основної давньоруської території, особливої уваги заслуговують русько-ятвязький рубіж на півночі та русько-польський – на заході, але суттєвим є також визначення південного і східного кордонів. У минулому це питання розв'язувалася здебільшого на підставі писемних джерел, які до того ж часто трактувалися довільно. У старій польській історіографії існувала, а подекуди має місце й досі, тенденція до пересування кордонів на схід від Західного Бугу (В. Кентшинський, С. Закшевський)[1] чи принаймні вздовж Бугу (Я. Натансон-Леський, Я. Тишкевич, А. Новаковський)[2] або навіть по лінії Горинь–Случ (С. Кучинський)[3].

Оскільки досліджувана територія знаходилася в ранньому середньовіччі по сусідству з іноетнічними анклавами, тут не обійшлося без контактів і взаємовпливів. І все ж, картографування безсумнівних давньоруських та іноетнічних елементів культури, а також залучення літописних і топонімічних джерел дозволяє провести таким чином племінні рубежі (див. карту).

Північний кордон між волинянами і ятвягами залишається ще досить неясним через малу кількість джерел. Відрізок кордону невеликий і обмежується верхньою і частково середньою течією р. Нарев та її

правого допливу Бєбжі. На північ від цієї лінії в районі Сувальського приозер'я знаходилася корінна ятвязька земля. Ятвязькі селища, а також ряд городищ, відомі на північ від болотистих пущ долини р. Бєбжі та її правої притоки р. Лик. Одне з них, овальне, без оборонного валу, знаходиться неподалік с. Неюха (кол. округ Лик). На ньому виявлена ліпна тонкостінна кераміка червонуватого кольору. Інше, Скомонтове городище, круглої форми, оточене концентричним валом висотою 1 м, який доповнював основне оборонне укріплення-засіку. Біля нього знайдено скарб у мідному горщику, куди входили дві підковоподібні фібули, два спіральні браслети та нагрудний ланцюг з порожнистих намистин і хрестоподібних підвісок[4]. Ці елементи культури пов'язуються з ятвягами.

На півдні на 100 км простягалася смуга лісів і боліт, за якою знаходились давньоруські городища і міста в Зайончках, Суражі, Більську і Дорогичині, а також могильники в Гайнівці, Чорній Вєлькій, Ліпному та ін. Отже, кордон між балтами і слов'янами становили лісові пущі. Про проходження ятвязько-руського рубежу в X-XIII ст. по лісових пущах і болотах свідчить і літопис, в якому, зокрема під 1235 роком, записано, що Данило Романович, виступивши навесні в похід на ятвягів, дійшов лише до Берестя, а далі не зміг, бо розлилися ріки[5]. Для захисту кордонів від нападів ятвягів була споруджена низка мазовецьких і руських укріплень вздовж р. Нарев: Візна, Стара Ломжа, Остроленка, Свенцьк, Тикоцін, Сураж, Зайончки. Після поразки, завданої ятвягам Данилом в 1257 році, вони зобов'язались "городи рубити в землі своїй"[6], щоб руський король міг тримати тут постійні гарнізони.

З політичної і військової точок зору найважливішим був західний, русько-польський відрізок кордону, який був стабільним і протягом X – середини XIV ст. не змінювався. Він вимальовується краще, ніж русько-ятвязький, причиною чого є як більша кількість джерел, так і краща дослідженість території. Порубіжна лінія тут починалася від середньої течії р. Нарев і йшла в південному напрямі по р. Лізі, Марківці і Нурцю до правого берега Західною Бугу. На захід від цієї лінії розташовані старопольські міста Тикоцін, Гродзіско Старе, Свенцьк, селища Паєво, Плонка, могильники Паєво, Кобилін-Кулешки[7]. На схід від порубіжної лінії знаходились давньоруські міста Сураж, Більськ, Бранськ, Дорогичин, Мельник, селища Слохи, Огродники, Головчиці, кургани в

с. Нев'яро-Сохи, Чорна Вєлька та інші. Перетнувши Буг, кордон ішов по верхів'ях його лівого допливу Лівця. На південь від середньої течії Лівця через верхів'я Кшни він проходив у бік середньої течії Тисьмениці і Вепра. По лівому березі Бугу існувала мережа руських селищ в с.Менженін, Барсуки, Антолін, Бучице Старе, Дерло, Неплє, Кжичев, Кодень, Костомлоти, Славатичі, Яблечна, Долгоброди. Міст тут нема, є лише одне городище в с. Добринь, в басейні р. Кшни[8]. Крім курганних могильників в с. Залєвші, Менженіні, тут відомі ґрунтові могильники в Костомлотах і Плоскуві та поховання з кам'яною обкладкою в Ліпно[9].

Далі на півдні кордон, очевидно, тягнувся вздовж річки Вепр, про що свідчить розташоване в його середній течії руське село Воїнь. Лінія кордону тут була до певної міри умовною і порубіжний характер мала вся смуга, яка лежала між Вепром і Західним Бугом[10]. У розгляді русько-польського рубежу доречно звернутися до літописних джерел. Під 1213 роком в Галицько-Волинському літописі сказано: "Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом (Васильком) і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну". Ряд дослідників вбачає в Україні 1213 року всі забузькі території на північ від Червена. Так, зокрема, в минулому розглядав це питання О. М. Андріяшев, який вважав, що Україна 1213 року лежала західніше від згаданих міст – це землі по річці Вепр і верхів'ях Лади, Танева та Білої, а за М. Ф.Котляром, Україна і територія, на якій знаходились міста Верещин, Комов, якщо й не тотожні, то дуже близькі[11]. Це підтверджується аналізом літописного повідомлення 1281 року, де говориться, що с. Воїнь знаходиться на Вкраїниці[12]. Воно локалізується на північний захід від району розміщення названих міст у верхів'ї р. Тисьмениця, тепер с. Вогинь. Згадка Воїня просто уточнює розміри Вкраїниці (України), яка була історично-географічним регіоном, який знаходився на крайньому русько-польському пограниччі і обіймав західну частину Холмщини.

Крім поселень, тут відомі поховальні комплекси X-XIII ст. з підкурганним обрядом поховання на горизонті чи в ямах в Городищі, Холмі та ін., інвентар яких типовий для східнослов'янських земель. Як слушно зауважує О.П. Моця, наявність підкурганних поховань початку II тисячоліття в даному випадку є принциповим для розмежування етнічних територій Польщі і Русі, оскільки для руських земель

характерним був звичай курганного поховання аж до ХШ ст., а для польських – ні[13].

З карти видно, що на захід, між Вепром і Віслою, простяглась мало освоєна смуга лісів і пущ. Натомість правобережжя Вісли було заселене старопольськими племенами, про що свідчить хоча б городище біля с. Ходлік на Люблінщині, руштова конструкція валів і речовий матеріал якого мають виразний західнослов'янський характер[14]. Далі на південь, у верхів'ях Вепра і його лівого допливу Пора знаходилися давньоруські міста-фортеці Сутійськ, Тарнава і Щебрешин та поховання в Ліпському, Гучові, Грудку Надбужному.

Проведений вище етнічний кордон визначається не лише за археологічнимий та писемними, а й топонімічними даними, зокрема, назвами населених пунктів із закінченням на -ичі. Такі назви, згідно з О. Л. Купчинським, пов'язуються тут з дулібами-волинянами[15], що дає додаткові можливості усталити досить виразну межу між східними і західними слов'янами. За даними топонімії вона практично співпадає з рубежем, який вимальовується за археологічними і літописними джерелами і тягнеться від злиття Нурця та Західного Бугу, нижче – по правому березі Вепра (крім верхньої течії). На схід від цієї прикордонної смуги є кілька скупчень місцевостей з закінченням на -ичі: Сім'ятичі біля Дорогичина, Мишковичі, Славатичі, Добратичі, Мержевичі та інші (в Підляшші), що свідчить про заселеність їх волинянами. Південніше – це територія з центром в історичному граді Волинь: Ратиборовичі, Войславичі, Вороновичі, Поболовичі та ін. Західніше від цієї межі, в районі Повіслення, такі патроніми не зустрічаються, що говорить про заселеність цих земель польським людом.

На півдні племінна, а потім і адміністративно-територіальна межа між Волинською та Галицькою землями проходила по вододілу правих допливів верхньої Прип'яті і верхів'я Західного Бугу з одного боку та верхів'їв лівих приток Дністра – з іншого. Протяжність кордону тут була порівняно невелика, бо Волинь виходила сюди вузьким клином. Тут він не мав природних оборонних рубежів у вигляді боліт чи лісових пущ, зате з боку Волині існували такі укріплені пункти, як Белз, Перемиль і Бужеськ. Окреслюючи територію Волинської землі, П. П.Толочко звернув увагу на динаміку зміни її південних кордонів, які інколи спускались по лінії Любачова, Бужеська, Пліснеська, а іноді піднімалися

Етно-племінні рубежі Волинської землі

до Белза. Причини цього вчений вбачає в зміні Бужеського князівства. Якщо воно потрапляло в залежність від галицьких князів, то межі Волині зміщувалися на північ, а коли поверталися до володимирських, то – на південь[16]. На цьому відрізку етно-племінний рубіж досить чітко визначається з одного боку за курганами волинян в Новосілках (Львівських), Шпиколосах, Брикові та Суражі над Вілією, а з іншого – ґрунтовими підплитовими похованнями хорватів у Підлипцях, Підгірцях на Львівщині та в Старому Збаражі і Товстолузі на Тернопільщині. Щоправда, і на цій ділянці кордону бачимо взаємопроникнення сусідніх етносів на ту чи іншу сторони. Так, у Підгірцях поруч з курганами є і підплитові поховання, знаємо їх і в Перемилі, а кургани, своєю чергою, відомі, зокрема, у Великій Плавучій, Товстолузі, Чорнилові на Тернопільщині серед численних могильників хорватів.

Східний кордон між Волинською і Київською землями з політичної точки зору не був строго визначений: загалом він проходив по р. Случ, але коли київські князі захоплювали волинські міста, розміщені західніше, то відсувався до р. Горинь. Однак Погориння завжди було волинським, свідченням чого є літописне повідомлення під 1150 роком, згідно якого волинський князь Мстислав Ізяславич твердо заявив: "А то волость отця мойого, і моя – по Горину"[17]. Так же під 1233 роком, як суто волинське місто, що належало Данилові Романовичу, згадується Тихомль, розташований у верхній течії Горині[18]. У Погоринні знаходилися два великі (Дорогобуж і Пересопниця) і два малі (Сапогинь і Коречськ) міста. Причому вони відігравали в захисті Волинської землі таку ж роль зі сходу, як Червенські гради – із заходу. Однак, поселень тут було мало і вирішальна роль у визначенні меж розселення волинян і древлян належить поховальним пам'яткам. Волинські кургани мають свої прикраси, а древлянські – шар попелу і вугілля в насипі кургану над похованням. Однак, західний кордон поширення древлянських курганів не мав стику зі східним волинським: межа проходила по р. Случ, де лісові масиви розділяли землі волинян і древлян.

Насамкінець розглянемо північно-східну ділянку кордону між Волинською і Турово-Пінською землею, де в ролі природного рубежу виступали ліси і болота. Цей район був мало заселений. Крайнім північним містом волинян був Чорторийськ, на прикордонне положення якого вказує боротьба за нього між волинськими та пінськими

князями[19]. Інших укріплень на цьому відрізку немає. Далі, на північний захід від Прип'яті кордон гіпотетично проходив між верхів'ями її лівої притоки Ясельди та верхів'ями Мухавця – правого допливу Західного Бугу. З волинського боку тут стояли Кобринь і Каменець, а з північного сходу –міст поблизу не було. Болотисті простори в басейні верхньої Прип'яті становили її племінні рубежі між основним волинським населенням Берестейського Побужжя та дреговицьким басейну верхнього Німану. Цим і завершуємо розгляд кордонів, оскільки з північно-західного відрізку ми розпочали їхній аналіз.

Слід зазначити, що міжплемінні чи територіальні межі нерідко мали умовний характер, а балти, поляки, волиняни, дреговичі, хорвати часто мешкали поруч або й черезсмужно. Підтвердженням цього є район Середнього Побужжя, де мазовшани проникали на територію волинян, а останні подекуди поселялися на польських землях. Подібну картину спостерігаємо й на півдні, на кордоні волинян з хорватами. Зрештою взаємопроникнення було звичайним для порубіжних районів багатьох племен і народів. Однак, етнічні рубежі, не завжди як чітка, часто мало заселена, смуга існували. Це визначило й конфігурацію державного кордону між Руссю і Польщею з 981 р. до середини XIV ст. Інші рубежі були кордонами між князівствами до утворення Волинсько-Галицької держави в 1199 році. Зі сказаного випливає, що визначені середньовічні межі Волинської землі в цілому не викликають серйозних сумнівів.

---

[1] Kętzyński W. Granice Polski w X w. – Krakow. 1892. – S. I 1–17; Zakrzewski S. Bolesław Chrobry Wieiki. – Lwow, 1925. – S. 247–248.

[2] Natanson-Leski J. Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. – Wrocław. 1953. – S. 229; Tyszkiewicz J. Cultural processes connected with expansion of the Rus of Kiev towards Lituania in the 9th – 11th centuries // Archaelogia Polona. – 1975. – Vol. 16. – P. 110; Nowakowski A. Gorne Pobuże w wiekach VIII–XI. Zagadnienia kultury. – Łodź. 1972. – S. 134.

[3] Kuczyński S. Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku (przed rokiem 980) / / Początki Państwa Polskiego. – Poznań, 1962. – T. I.– S. 233–251.

[4] Гуревич Ф. Д. К вопросу об археологических памятниках летописных ятвягов // КСИИМК. – 1950. – Т. XXXIII. – С. 110–120.

[5] Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1962. – Т. 2. – Ствп. 776.

[6] Там само. Ствп. 835.

[7] Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jacwieskim w rajonie rzeki Sliny // Widomości Archeologiczne. – 1956. – T. 23. – Z. 2. – S. 131–168.

[8] Науковий архів Бяльськопідляського музею. – № А/385. – 7448.

[9] Zółkowski S. Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wszesnośredniowiecznym na obszarze disiejszego wojewodztwa Bialskopodlaskiego. – Biała Podlaska. 1988. – S. 62–69, 84.

[10] ПСРЛ. – Т. 2. – Ствп. 732.

[11] Андрияшев М.А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 5, 91; Котляр М. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985. – С. 141.

[12] ПСРЛ. – Т. 2. – Ствп. 889.

[13] Моця О.П. Південно-західні кордони Київської Русі за матеріалами поховальних пам'яток // Początki Sąsiadstwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieszu. – Rzeszow, 1996. – S. 93.

[14] Gardawski A. Wyniki wstępnych badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym we wsi Chodlik pow. Pulawy // Wiadomości Archeologiczne. – 1954. – T. 20. – Z. I. – S. 87–89.

[15] Купчинский О. А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности. – К., 1980. – С. 62–63.

[16] Толочко П. П. Волынское княжество // История Украинской ССР. – К., 1981. – Т.I. – С. 401.

[17] ПСРЛ. – Т. 2. – Ствп. 396.

[18] Там само. ствп. 770.

[19] Там само. ствп. 752.

Володимир Петегирич

ПОЧАТКИ БЕЛЗА І БУСЬКА ТА ФОРМУВАННЯ ЇХ СОЦІАЛЬНО-ТОПОГРАФІЧНОЇ СТРУКТУРИ В X-XIV СТ.

Белз і Буськ (два містечка сучасної Львівщини) належать до найдавніших міст предковічної Волинської землі. Вони вперше згадуються у літописі відповідно під 1030 та 1097 рр. Ці міста впродовж своєї майже тисячолітньої історії все ж зберегли суттєві елементи первісної структури княжої доби.

Для вивчення функціонально-просторової структури Белза важливе значення мають відомості[1], зібрані на початку 30-х років XX ст. археологом-аматором Л. Чачковським. Перші польові дослідження в різних частинах міста провів у 1935-1936 та 1938 рр. відомий український археолог Я. Пастернак[2]. В 1963 р. оборонні споруди Белза, вже значною мірою поруйновані, вивчав П. Раппопорт[3]. Систематичні археологічні розкопки, здійснені експедицією Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної Академії Наук України) у 1974, 1979-88 рр., разом з результатами попередніх студій, дозволяють відтворити процес виникнення та соціально-топографічну структуру княжого міста.

За матеріалами археологічних досліджень встановлено, що зародження Белза розпочалося приблизно у середині X ст.[4] Окремі об'єкти та керамічний матеріал цього часу, виявлені на території майбутнього городища в ур. Замочок та у південно-східному напрямку від нього в ур. За рікою, свідчать про існування найдавнішого поселення, яке поклало початок виникненню міста і кристалізації його функціонально-просторової структури.

У центральне містоутворююче ядро перетворилося поселення в ур. Замочок, яке знаходилося у найбільш зручних топографічних умовах і займало домінуюче положення серед усіх придатних для заселення

ділянок. У першій половині XI ст. тут була споруджена фортеця, оточена потужним валом з дерев'яними зрубними конструкціями, засипаними землею, до яких з внутрішнього боку прилягали житлові та господарські будівлі. Одночасно була прокладена головна вулиця на дитинці у вигляді дерев'яної мостової, що перетнула його по діагоналі. У північно-західному куті вона закінчувалася воротами-в'їздом на дитинець. Вздовж неї з обох боків збереглися виразні сліди забудови.

Із східного боку до дитинця прилягало пригороддя – окольний град, найстарші матеріали з якого теж сягають XI ст.[5] Кільцевий вал довкола дитинця та окольного граду був споруджений одночасно і охоплював укріплену частину міста загальною площею сім га. Окольний град відділявся від дитинця валом і ровом, які зараз майже повністю знівельовані. Час поділу городища на дві частини поки що не встановлений. Така форма оборонних споруд, розташованих на порівняно рівнинній місцевості, була досить ефективною, бо дозволяла вести фронтальну стрільбу з міських стін по всій довжині валу.

Розкопки дозволили переглянути питання про в'їзд на городище. Л. Чачковський вважав, що він знаходився у північно-східному куті і вів на пригороддя, з якого можна було дістатися на дитинець через ворота у внутрішньому валі. Нашими дослідженнями встановлено, що на дитинець можна було проникнути через ворота у північно-західному куті дитинця, які виводили на основну дорогу-мостову фортеці.

Обороноздатність фортеці підвищувалася завдяки водним перешкодам (рукави ріки Солокії, штучно викопані та наповнені водою рови), які оточували її з усіх боків. Цей факт засвідчують письмові джерела, що стосуються навіть пізніших часів. Так, у 1352 р., коли угорські війська облягали Белз, "один з вояків у повному озброєнні поспішив скорими кроками до ровів названого замку (в котрім біг ріки закручувався й обіймав сам замок), кинувся у хвилі згаданого рову, дістався до мурів названого замку й завзято воював"[6].

Утворення добре укріпленого соціально-топографічного центру міста стало визначальним фактором його функціонально-просторової розбудови. Поряд з фортецею та довкола неї формуються посадські частини міста, виникають нові райони.

У південно-східному напрямку від городища, на правому березі ріки Солокії, на місці невеликого поселення X-XI ст. розростається один з

посадських районів (рис. 1,2). Тут відкрито культурний шар товщиною 1,5 м, датований XI-XIII ст. з типово міськими знахідками, рештки наземних будівель XII-XIII ст.[7] Цей район тягнеться вузьким пасмом по підвищеній частині правого берега р. Солокії аж до ур. Гора. Окремі його ділянки мають назви "Загребля" та "Могили". Тут знаходився, мабуть, один з міських некрополів, який почав функціонувати у другій половині XI ст. На користь цієї версії вказують поховання, виявлені при земляних роботах. Ще один могильник розміщувався на північний схід від Белза біля Жужелян, де відкрито великий курган "Могила" та сліди багатьох менших курганів, які тепер вже розорані (рис. 1, 3).

В ур. Гора, що розташоване в 1,2 км від городища вниз по течії р. Солокії, на її правому березі, існувало поселення XI-XIII ст.[8] Вигідне топографічне розміщення на високому пагорбі над самим берегом ріки, можливо, вказує, що його мешканці, крім інших занять, контролювали доступ до міста водним шляхом від р. Буг (рис. 1, 4).

Найбільш посадський район стародавнього Белза займав велику територію, що знаходилася за 350 м на північний захід від фортеці на видовженому підвищенні між р. Річицею з північного боку та р. Солокією з півдня, в центральній частині сучасного міста (рис. 1, 5). Він почав освоюватися з XI ст. Культурний шар XI-XIV ст. виявлено по краях підвищення, у місцях, вільних від забудови (ур. Салаківщина, Острівок, біля дороги у с. Заболоття). Цей посад був сполучений з дитинцем дерев'яними помостами, прокладеними по заболоченій низовині, де в пізніші часи була насипана гребля і прокладена дорога, що поєднувала Замочок з основною частиною міста. З напрямком цієї дороги збігається головна вулиця – мостова, що вела з дитинця до найбільшої частини княжого міста. Це свідчить про традиційність планувальних тенденцій Белза впродовж багатьох століть. Очевидно, зовсім не випадково на території найбільшого торговельно-ремісничого посаду в пізньо-середньовічний період виріс Ринок, були збудовані церкви, костели та монастирі.

У княжу добу інтенсивно освоюються також інші підвищені ділянки серед заболоченої місцевості. Одна з них розташована за 400 м на південний захід від Замочка в ур. Клименщина (рис. 1,6). Археологічні дослідження, проведені у 1936 та 1987 рр., показали, що перші поселен-

ці з'явилися тут вже в XI ст. Бурхливо розвивається цей район у XII-XIII ст., коли споруджується і функціонує монастир св. Климентія, поруч з яким виростає могильник. Досліджено 35 інгумаційних поховань із західною орієнтацією. Під голову одного з похованих був покладений камінь. Випадково виорювали тут і підплитові поховання[9].

У XII-XIII ст., часі найбільшого розквіту, місто охопило територію на лівому березі р. Річиці (рис. 1,7). В ур. Монастирище на мисовому підвищенні овальної форми розміром 210 х 120 м відкрито поселення міського типу з багатими знахідками у культурному шарі та в одній із будівель XII-XIII ст. (залізні писала, кістяний гребінь, глиняний підсвічник і світильник, зооморфна глиняна ручка від посудини). Після монголо-татарської навали тут виник могильник, на якому розкопками 1938 та 1987 рр. досліджено 55 інгумаційних поховань із західною орієнтацією. Вони розміщувалися рядами. Більшість поховань безінвентарні, в декількох під голову покладено камінь. Стратиграфічні спостереження та окремі речі, знайдені біля жіночих поховань (бронзовий гудзик, скроневі кільця), датують могильник XIII-XIV ст. Одне скорчене поховання, орієнтоване головою на південь, розташоване окремо від основної групи захоронень. Його можна інтерпретувати як поховання чаклуна. Такі поховання інколи трапляються на могильниках княжої доби.

Найдалі від фортеці знаходилося приміське поселення XII-XIII ст. в ур. Трійця. Воно займає овальне підвищення розміром 160 х 140 м. на лівому березі р. Річиці (рис. 1,8). Подібно як і в ур. Монастирище, тут у другій половині XIII ст. виникає могильник. Розкопками 1988 р. відкрито чотири інгумаційні поховання, орієнтовані головою на захід.

Певна відокремленість окремих структурних частин міста, зумовлена специфічними природно-географічними особливостями місцевості, не привела до їх ізоляції, вони становили єдиний міський організм. Зв'язок між окремими районами міста підтримувався, мабуть, з допомогою дерев'яних помостів, кладок і мостів, прокладених через болота та водні перешкоди, подібно, як це мало місце у сусідньому Червені[10]. Важливу роль відігравав також водний транспорт, який служив як для місцевих потреб, використовуючи сполучені між собою р. Солокію та Річицю, так і для торгівлі, що здійснювалася завдяки

виходу р. Солокії до важливої торговельної артерії того часу – річки Буг.

Аналіз археологічних джерел з різних частин міста та з його околиць показує, що формування соціально-топографічної структури Белза відбувалося подібно до інших міст Південно-Західної Русі. Найдавніші матеріали, що характеризують історичне ядро, з якого почалося місто, концентруються в районі ур. Замочок. Під захистом фортеці, що виникла тут, виростають посадські частини, поступово заселюються всі придатні для життя підвищення, миси по берегах річок, на яких розміщувалися окремі поселення, церкви, монастирі, могильники. Найбільш інтенсивно Белз розвивається у XII-XIII ст., коли він став центром невеликого князівства. Ріст міста відбувається як за рахунок внутрішнього потенціалу, так і завдяки припливу населення з навколишніх сільських поселень (Куличків, Острів, Хлівчани, Сілець, Реклинець та інш.), які припиняють своє існування переважно у другій половині – кінці XI ст.

Стародавній Буськ, хоч і з'являється на сторінках літопису більш ніж на півстоліття пізніше від Белза, традиційно вважався старшим і пов'язувався з центром племені бужан[11]. Питання про ідентифікацію сучасного міста з літописною згадкою є остаточно вирішеним. Однак наявність у цьому населеному пункті аж трьох городищ (Велике, Мале і в ур. Воляни) ускладнює проблему, пов'язану з конкретною прив'язкою одного з них до першого повідомлення письмових джерел.

Окремі вчені (Р. Якимович, О. Ратич)[12], говорячи про літописне місто, пов'язували з ним Мале городище, розташоване на лівому березі Бугу, біля впадання у нього р. Полтви (рис. 2,8). З цим городищем та з городищем на Волянах пов'язував княжий Буськ Б. Януш[13]. У своїй неопублікованій праці Л. Чачковський вважав найдавнішим літописним містом Велике Городище і вказував на інші ділянки, зайняті міською територією[14]. П. Раппопорт дотримувався цієї ж думки, обмежуючи однак його структуру тільки цим городищем[15]. В деяких історичних працях ще й тепер побутує перша і найбільш неточна версія[16].

Археологічні дослідження, проведені експедиціями Інституту українознавста НАН України у 1983, 1986, 1988-89 рр., пояснюють ряд питань, що пов'язані з виникненням і функціонально-просторовим

розвитком цього цікавого, але все ще мало вивченого міста, реконструювати його соціально-топографічну структуру на різних етапах.

Найдавніша традиція заселення міста пов'язана з неукріпленим поселенням VIII-IX ст. у центральній частині міста біля новозбудованої церкви Петра і Павла (Рис. 2, 5) та поселеннями, які існували на Великому городищі та поруч з ним, в ур. Ліпибоки і в районі церкви св. Параскеви (рис. 2, 1,2,3,4). Тут виявлені житлові та господарські об'єкти, датовані X-XI ст.[17]

Центральним містоутворюючим ядром стало Велике городище, розміщене на частині підвищення, відтятій з півдня і півночі двома глибокими ровами, а від заходу та сходу – долинами р. Полтви і Західного Бугу. Городище має вигляд неправильного чотирикутника розмірами 400 х 180 м.

Вал висотою в окремих місцях 3 м і шириною в основі до 14 м зберігся тільки з південного боку. На городищі відкрито три заглиблені житла і зібрано багатий речовий матеріал з культурного шару X-XIII ст., який сягає глибини 1,5-1,7 м. Одне з жител, що перекрите валом, датується кінцем X – першою половиною XI ст. Це дозволяє віднести час побудови оборонних споруд не раніше ніж до середини XI ст.[18]

За глибоким ровом з північного боку до цього городища прилягає друга ділянка площею 2,8 га, на якій простежено культурний шар XI-XIII ст. потужністю 1,2-1,4 м., а над самим лівим берегом Бугу виявлені найстарші матеріали VIII-IX ст. (рис. 2,5). Матеріали XII-XIII ст. зафіксовані ще далі на північний схід від городища, на території, зайнятій палацом, та в найвище розташованій частині старого міста у районі площі Ринок та церкви св. Миколая (рис. 2,6,7). Всі ділянки, на яких розбудовувалося місто, були дуже вигідні в топографічному плані та добре захищені густою сіткою річок (Буг, Полтва, Солотвина, Рокитна), багатьма штучно викопаними і заповненими водою каналами і ровами. Історики мали всі підстави назвати Буськ "Галицькою Венецією".

У міському парку біля впадіння Полтви у Буг розташоване Мале городище приблизно круглої форми з майже повністю знищеними оборонними спорудами (рис. 2, 8). Слабі сліди рову ледь простежуються з південного боку. Археологічні знахідки з культурного шару XI-XIУ ст.,

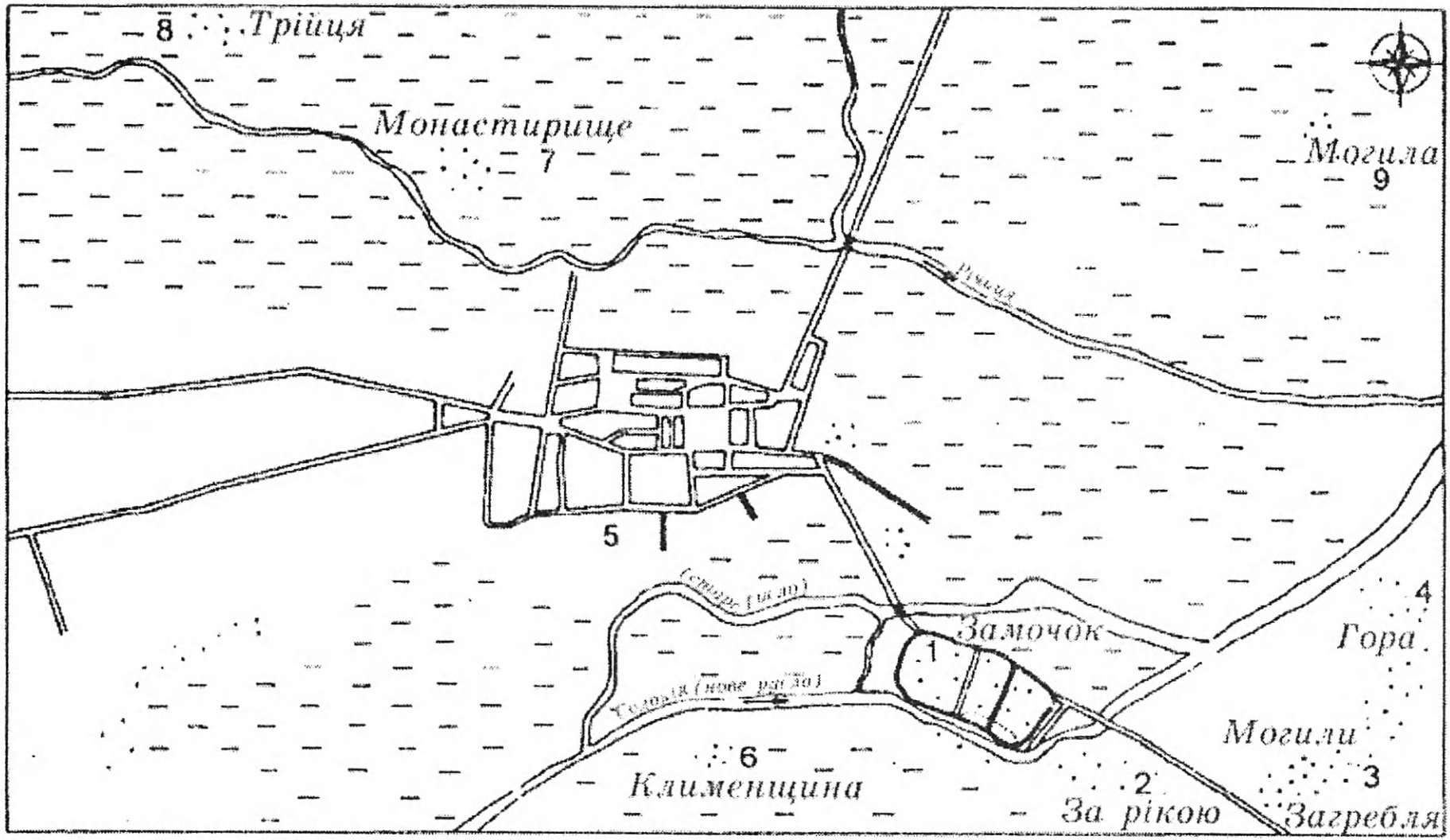

Рис. 1. Соціотопографічна структура поселенського комплексу Белза (за Л.Чачковським з доповненнями автора).

1 – городище Белза з 1-ої пол. XI ст.; 2 – поселення XI – XI ст. і посад XII – XIII ст. 3 – могильник II половини XI – XIII ст.; 4 – поселення XI – XIII ст.; 5 – поселення XI – XIV ст.; 6 – монастирище і могильник XI – XIII ст.; 7 – поселення XII – XIII ст. і могильник XIII – XIV ст.; 8 – поселення XII – XIII ст. і могильник XIII – XIV ст.; 9 – курган Могила

Рис. 2. Соціотопографічна структура поселенського комплексу Буська X – XIV ст. (за М.Филипчуком з доповненнями автора).

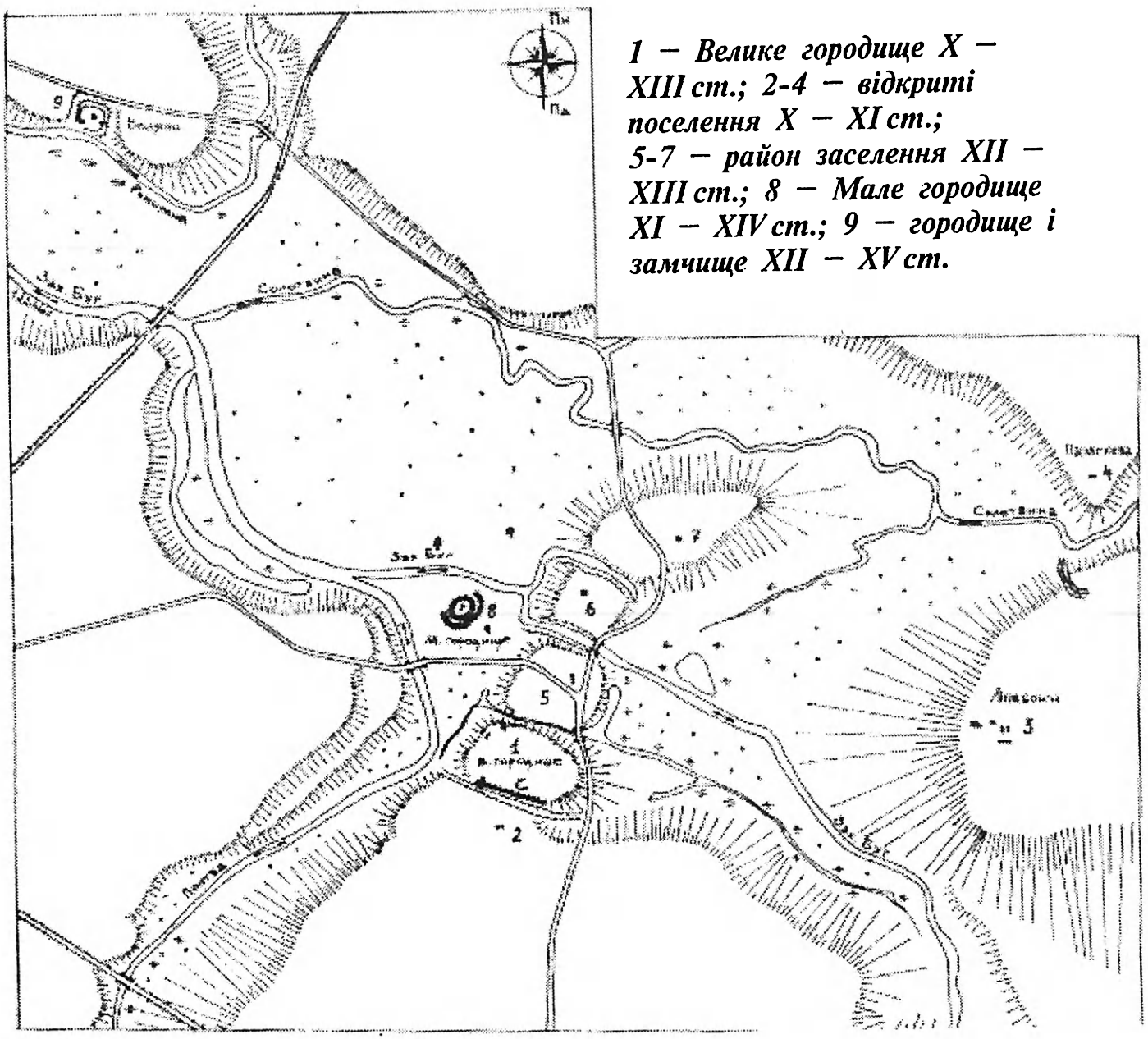

серед яких особливо багато зброї XIII-XIV ст., вказують на його роль як військового пункту, котрий контролював доступ до головної частини міста по Бугу[19].

За 1,5 км на північний захід від міста в ур. Воляни досліджувалося третє городище (рис. 2,9). Воно займає високий мис правого берега р. Рокитни. Городище має приблизно квадратну форму розміром 32 х 30 м і оточене по всьому периметру валом висотою до 3 м та шириною в основі 10-12 м. Його центральну частину займає дерев'яна церква св. Онуфрія. З північного, західного та східного боків городище було додатково захищене глибоким ровом. В'їзд на городище відзначений на місці розриву валу у південно-західному куті. П. Раппопорт стверджував, що на цій пам'ятці культурний шар періоду Київської Русі відсутній[20]. Розвідковими розкопками відкрито сліди дерев'яних конструкцій у валі, матеріали XII-XIII ст. (зброя, залізний трубчастий замок, фрагменти амфор) та. знахідки XIV-XV ст. Городище було, очевидно, феодальним замком, резиденцією буських князів, яких згадують для цього часу письмові джерела. В давнину ця місцевість мала назву "Бабинець"[21]. Ця назва, а також сліди слов'янського поселення з ліпною керамікою, що розташоване поруч, можуть вказувати на сакральне призначення цієї місцевості ще в язичницьку добу.

Розкидані в різних частинах міста і за його межами поселення, серед яких добре відоме в науковій літературі селище у Ріпневі, що знаходиться за 5 км на північний захід від міста, припиняють своє існування в XI ст.[22] Це пов'язане, мабуть, з переселенням мешканців цих поселень у стародавній Буськ та інтенсивним територіальним і економічним розвитком цього міста.

Порівняння соціотопографії та урбаністики Белза, Буська та інших міст, які виникли приблизно в один і той же час, вказує як на спільні, так і специфічні їх ознаки. Белз і Буськ є яскравим прикладом такого шляху розвитку, коли з центрального ядра, що виросло на місці найдавнішого поселення, міста розростаються та досягають найбільшого розквіту і територіального розширення у XII-XIII ст. В обох містах дуже вдало використано водні артерії, штучні рови, канали з водою з метою зміцнення обороноздатності як самих твердинь, так й інших ділянок міста. Подібний спосіб розбудови міст відомий як на сусідніх, так і більш

віддалених землях східних та західних слов'ян. Три городища у Буську виділяють його серед інших міст Волинської землі. Подібну ситуацію маємо у племінному центрі деревлян – Іскоростені, де зафіксовано чотири городища[23]. Буські городища потребують додаткового вивчення з метою остаточного визначення часу їх появи та функціональних особливостей.

Белз і Буськ серед багатьох інших історичних міст заходу України, завдяки збереженості елементів найдавнішого планування, історичного ландшафту, характерної топо-і гідронімії і т. п., вимагають посиленого вивчення та надійної охорони.

---

1 Чачковський Лев. Княжий Белз // Записки НТШ. – 1936. – Т. CIIУ. – С. 15-31.

2 Пастернак Ярослав. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 647-650.

3 Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – Вып. 140. – С. 64-65.

4 Петегирич В. М. Белз // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский й древнерусский периоды). – Киев, 1990. – С. 129.

5 Петегирич В. М. Раскопки в древнем Белзе // Археологические открытия 1974 г. – М. – 1975. – С. 337-338.

6 Грушевський Михайло. З облоги Белза в 1352 р. // Записки НТШ. – 1906. – Т. LXXVI. – С. 158-159.

7 Петегирич В.М. Белз. – С. 128.

8 Петегирич В.М. Раскопки летописного Белза // Археологические открытия 1979. – М., 1980.

9 Пастернак Ярослав. Археологія України. – С. 649.

10 Urbański A. Czermno-Kolonia // Informator archeologiczny. -Warszawa, 1986. – S. 120.

11 Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 322-323.

12 Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijowskiej Bołeslawa Chrobrego // Rocznik Wołyński; 1933. – Ň.III. - S. 15-16; Ратич О.О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С. 19-20.

13 В.К. Княжий город Буськ // Свобода, 1918. – Ч. 24. – С. 5.

14 Чачковський Лев. Княжий Буськ. Рукопис / Архів Інституту українознавства НАН України/.

15 Раппопорт П.А. Военное зодчество..., С.39.

16 Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К., 1985. – С. 36.

17 Филипчук М.А. Звіт про роботу Буської госпдоговірної археологічної експедиції у 1988 р.; Петегирич В.М. Звіт про роботу Буської госпдоговірної археологічної експедиції у 1989 р. (Звіти зберігаються в Інституті українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України).

18 Корчинский О.М., Петегирич В.М. Исследования летописного Бужска // Археологические открытия 1984. – М., 1986. – С.251-252.

19 Корчинский О.М., Петегирич В.М. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье // Археологические открытия 1986 г. – М., 1988. – С. 289-290.

20 Раппопорт П.А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1962 г. – С.5.

21 Кравцов С.Р. Історія розвитку та проблеми збереження містобудівної спадщини Буська // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції, 11-12 травня 1990 р. – Львів, 1990. – С.8.

22 Ауліх В.В.Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с.Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник. – К., 1958. – С.49.

23 Древнерусские поселения среднего Поднепровья. – К., Наукова думка, 1984. – С.30-31.

Віра Гупало

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДУБНО

Протягом 1995-1997 рр. проведено розкопки на території Дубенського замку. Останній разом з культовими будівлями (Спасо-Преображенською церквою, костелом і монастирем оо. Бернардинів, синагогою та кармелітським монастирем) належить до найдавніших історико-архітектурних пам'яток, які збереглися до нашого часу. Дубенський замок розташований на східному краю невеличкого плато, яке у вигляді витягнутого по лінії захід-схід мису входить у коліно р. Ікви. Потужна кам'яна фортеця на мисоподібному виступі (висотою 203 м над рівнем моря), що підвищувався над широко розлитою старицею р. Ікви, обороняла місто зі сходу. Точна дата побудови замку невідома. Вважають, що він змурований на місці старої дерев'яної фортеці в кінці XV ст. за князя Костянтина Івановича Острозького[1].

Археологічні дослідження в межах замку мали на меті, насамперед, з'ясувати характер стратиграфії. Розкоп було закладено на вільній від забудови місцині в південно-східній частині замкового подвір'я, поблизу палацу кн. Острозьких (рис. 1). Загальна площа розкопу виносила 108 кв. м; материк виступив на глибині 4.20 м. Потужний пласт товщиною 3,00-3,56 м складали перевідкладені нашарування, пов'язані з ремонтними роботами та облаштуванням замкового подвір'я у XVI-XIX ст. Під цими відкладами, які містили величезну кількість речового матеріалу, залягав 14-20 см шар чистого, без знахідок, чорнозему, котрий вкривав незруйнований і непорушений культурний шар періоду ранньої бронзи-раннього заліза-пізньоримської доби-раннього середньовіччя. На матеріалах та об'єктах останнього зупинимося докладніше.

На площі 84 кв. м (6х14 м), що смугою тягнулася з заходу на схід, виявлено три різночасові об'єкти ранньо-князівської доби, які були розташовані поблизу один одного. Це залишки споруд житлового характеру.

Житло 1 (Ж-1) розкрито частково. Воно розташоване у північно-східному куті розкопу. Більша частина об'єкту знаходиться під вище

залягаючою будівлею кінця XIX ст., потужні фундаменти якої (ширина північного-84 см, східного-56 см) проектуються майже на всю поверхню житла, що не дозволяє дослідити цю частину. Таким чином, доступним залишився лише південно-східний кут об'єкту. Контури Ж-1 зафіксовані на гл.3,90 м від денної поверхні. Об'єкт мав прямокутну форму і був орієнтований стінами за сторонами світу. Західна стіна простежена на довжину 1,50 м, південна – 90 см. На стику західної стіни житла і північної стіни розкопу зафіксовано сліди стовпової ями. Її діаметр 37 см. Походить вона від стовпа із загостреним кінцем, що був вбитий у материк на 30 см. Судячи зі збережених розмірів західної стіни (150 см), стовп, правдоподібно, був розташований посередині її довжини, звідси припускаємо, що уся західна стіна Ж-1 мала довжину не менше 3 м. Реконструюючи загальні обриси об'єкта, вважаємо можливим умовно визначити довжину південної стіни на 3 м, а звідси загальний об'єм Ж-1 приблизно міг мати, щонайменше 9 кв. м. За своїм характером житло 1 – це споруда, заглиблена в культурний шар на 36 см. Стінки її котловану рівні, натомість дно ввігнуте, лінзоподібне, заглиблене у материк на 13 см. Заповнення об'єкту становив темний сіро-брунатний ґрунт, насичений значною кількістю дрібних уламків печини, подріблених камінців пісковику, обмазки та кісток. Заповнення житла щодо країв котловану лінзоподібно ввігнуте. Це дає підставу стверджувати, що після припинення функціонування, житло поступово занепало.

У заповненні Ж-1 відзначено незначну кількість речового матеріалу. Це, переважно, дуже дрібні фрагменти стінок ліпних горщиків епохи бронзи, а також вінчик зламу X-XI ст., два вінчики гончарних горщиків черняхівської культури, два уламки денець ранньосередньовічної посудини і начиння вельбарської культури (тісто якого містить домішки товчених мушель), а також крем'яний скребок на пластинчастому відщепі. Хронологічно визначальними для датування цієї споруди є речі, зафіксовані на долівці (рис. 4,А). Так, у долівку була встромлена добре збережена ціла кістяна проколка, виготовлена з трубчатої кістки і добре залощена від ужитку. Поряд з нею лежала половинка намистинки. Вона виготовлена зі скла темно-синього кольору і має опуклобоку, злегка приплюснуту форму. Подібні намистини, визначені Ю.Л. Щаповою як візантійський імпорт і віднесені до типу 2 варіанту 2, вважаються хронологічним показником для X-XI ст.[2] Неподалік від намистини

знаходився фрагмент вінчика ранньогончарного горщика. Він виготовлений з глини, яка містила незначні домішки дрібнозернистого піску; поверхня начиння горбкувата зі слідами загладжування на гончарному колі; випалений до світло-брунатного кольору з тришаровим зламом. Для горщика притаманна невисока горловина; шийка злегка лійчасто відхилена назовні. Край вінчика косозрізаний назовні. По грані зрізу за допомогою палички, обмотаної шнуром, витиснено візерунок. Це надало краям вінчика хвилястої форми, а з внутрішньої сторони запливи глини утворили карниз, який імітує валик. Подібні вінчики досить рідкісні на ранньосередньовічних пам'ятках. Аналогії з вище описаним зразком відзначено хіба що в поселенні Деревляни, яке датується II пол. IX – поч. X ст.[3] Враховуючи хронологічний діапазон побутування темно-синіх зонних скляних намистин вважаємо за можливе датувати Ж-1 II-ою пол.X ст.

Західніше 5 м від Ж-1 знаходилося житло 2. Його контури появилися на гл.3.32 м (із заходу) і 3.54 м (із сходу). Це підпрямокутна споруда орієнтована кутами за сторонами світу (з незначним відхиленням), з розмірами стін 3.14х3.30 м; загальна площа об'єкту – 10.4 кв. м (рис. 2). Це була будова, заглиблена у культурний шар, долівка якої сягала материка. Стіни і дно котловану житла рівні. Заповнення об'єкту становив темний сіро-брунатний ґрунт, насичений обмазкою, каменем пісковиком, вуглинками, тваринними кістками і речовими знахідками. В ході дослідження заповнення житла 2 зафіксовано три стратиграфічні рівні, пов'язані з перепланування спорудн.

1-й будівельний горизонт відповідає первісному етапу побудови житла. Заввишки стіни котловану мали 44-66 см (гл.3,98 м від денної поверхні). Долівка була споруджена на материку і являла собою тонкий (2-3 см) шар жовто-брунатної глини, якою було вимощене дно котловану. У північно-східному куті споруди знаходилася піч. Її розвал, займаючи площу 120х60 см, знаходився майже на однаковій відстані від західної та північної стінок котловану (18-22 см). Розвал печі являв собою скупчення великих уламків печини, деякі з них мали ретельно загладжені стінки та сліди кіптяви; вдалося розрізнити конструктивні елементи, які походили від устя печі. Судячи з залягання розвалу, а також відсутності стовпових ямок по кутах котловану, можна припустити, що піч не прилягала до стін житла, яке, наймовірніше, мало зрубну конструкцію.

2-й будівельний горизонт відповідає першому етапу перебудови. Глиняну піч розбивають, однак її уламки не розрівнюють по всьому житлу, а залишають розвал на тому самому місці. Натомість підсипають рівень долівки шаром брунатної землі (8-20 см), в якому зустрічаються розрізнені уламки черені та каменю пісковику. Після цього по всій поверхні житла насипають шар чорнозему (3-8 см), для вирівнювання долівки. На цей чорнозем накладають пласт жовто-брунатної глини, яка слугувала новою долівкою. Однак, є підстави вважати, що невдовзі, м'який насипний ґрунт трохи просів. Це стало причиною появи горбка у долівці в тому місці, під яким знаходився розвал печі. Через це рівень залягання другої долівки у житлі не однаковий. Лише у південній частині споруди вона залягає більш-менш рівно (гл.3,75-3,76 м). Однак, на відстані 85 см від південної стіни котловану долівка понижується до рівня 3,78-3,81 м на відрізку 33 см. На всій цій ділянці потужність долівки становить 4-5 см, потоншуючись в сторону обниження до 3 см. На відстані 1,18 м від південної стіни долівка різко підвищується, залягаючи вже на гл.3,69 м і становлячи в місці підйому 9-10 см, а на решті площі вона така ж – 4-6 см. Жовто-брунатна долівка, поступово потоншуючись в північному напрямку, закінчується на відстані 50 см від північної стіни котловану. Ближче до південно-східного кута житла на рівні долівки відзначено скупчення великих уламків печини, поодинокі дрібні камені пісковику. Тут простежено концентрацію попелу, насиченого дрібними вугликами. Цей шар лінзоподібний в перерізі і півокруглий в плані, завтовшки 30 см, оточував скупчення печини, каміння й окремих уламків черені. Усі залишки свідчать, що нова піч у житлі була споруджена у південно-східному куті, а на відміну від попередньої була збудована з глини та укріплена камінням пісковику.

3-й будівельний горизонт відповідає кінцевому етапу остаточної перебудови житла (рис. 2). Очевидно, керуючись досвідом попередньої перебудови, пічку у південно-східному куті споруди розбирають вщент, а її рештки розкидають по всій поверхні житла і розрівнюють. Потім котлован споруди остаточно засипають, трамбуючи землю. В заповненні, потужність якого становить 20-30 см, відзначено різні прошарки: сіра земля; сіра земля, густо насичена попелом; сіро-брунатний ґрунт; земля з вуглинками, а також численні уламки печини і каменю пісковику. Усі ці шари та прошарки перекриті зверху світло-жовтою, ніби спеченою, міцно

втрамбованою глиною, яка слугувала новою долівкою. Товщина долівки в центрі споруди становила 5 см, ближче до південної стіни – 3-4 см, біля західної – до 2 см, у східній частині – помітна виразно і фрагментарно. Долівка знаходилася на гл.3.45-3.48 см. На її рівні була збудована нова піч-кам'янка, скріплена жовтою глиною. Розвал печі широкою дугою займав усю північно-західну частину житла, однак, концентрація попелу та вугілля більша в в північно-західному куті, де, можливо, піч і знаходилася. Верхній рівень печі фіксується вище контурів житла (гл.3.17-3.20 м), що свідчить про наземний характер усієї споруди. Поряд із цим дуже помітні сліди пожежі, яка дуже понищила житло. Жовто-сіра земля, що вкривала 6 см шаром долівку, насичена великою кількістю вугілля та попелу. Особливо сліди пожежі помітні вздовж західної і частково північної стін споруди. Із заходу між стіною котловану житла та розвалом печі зафіксовано рештки згорілої колоди, діаметром 15-20 см. У південному куті споруди є сліди спаленизни, які трьома вузькими смужками заповнювали кут, повторюючи його контур. Слід зазначити, що лише уздовж східної стіни будівлі простежено широку смугу чорнозему і брунатного ґрунту без домішок вугілля, або з незначною часткою його вмісту. Це вказує на те, що найбільше пожежа охопила власне західну частину житла. Відсутність спаленизни під східною стіною свідчить, що житло було розібране, знівельоване і присипане. Завершуючи огляд конструктивних особливостей цієї споруди, необхідно сказати про сліди стовпових ямок, які знаходилися ззовні житла, за межами його східної стіни. Ямок усього чотири і вони розташовані попарно, замикаючи у собі прямокутну площу. Стовпові ямки заповнені переважно жовтою глиною і чорноземом з грудками глини. Напевно свого часу стовпи були ліквідовані, а ями, які залишилися після них, засипано. Припускаємо, що це ями від опорних стовпів, які входили у конструкцію т. з. коридорчиків. Подібні коридорчики як конструктивний елемент заглиблених у ґрунт житлових комплексів широко відомі на території між Лабою і Дніпром, а також у басейні середнього та нижнього Дунаю, де виступають як специфічна риса слов'янського житлобудування тривалий час: VII-IX–XIII-XIV ст.[4] Звідси, функціонування коридорчика у Ж-2 ймовірніше пов'язувати з 1 та 2 будівельними горизонтами. На 3 будівельному горизонті було

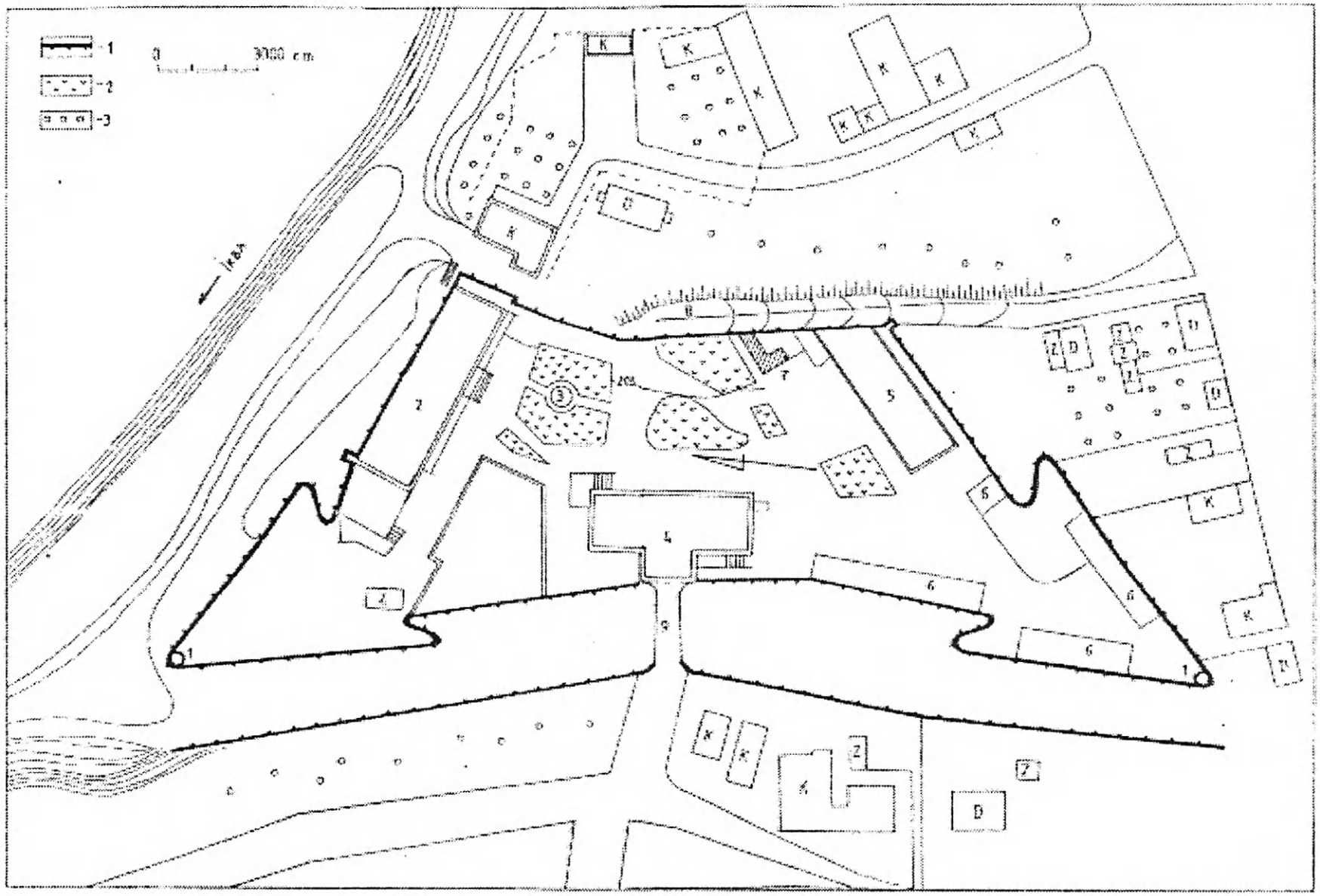

Рис. 1. Дубно. План замку з локалізацією розкопу. 1 — фортечна стіна; 2 — клумби; 3 — дерева. Об'єкти: 1 — вежі на бастіонах; 2 — палац кн. Любомирських; 3 — фонтан; 4— надбрамна вежа; 5 — палац кн. Острозьких; 6 — господарські приміщення; 7 — розкоп

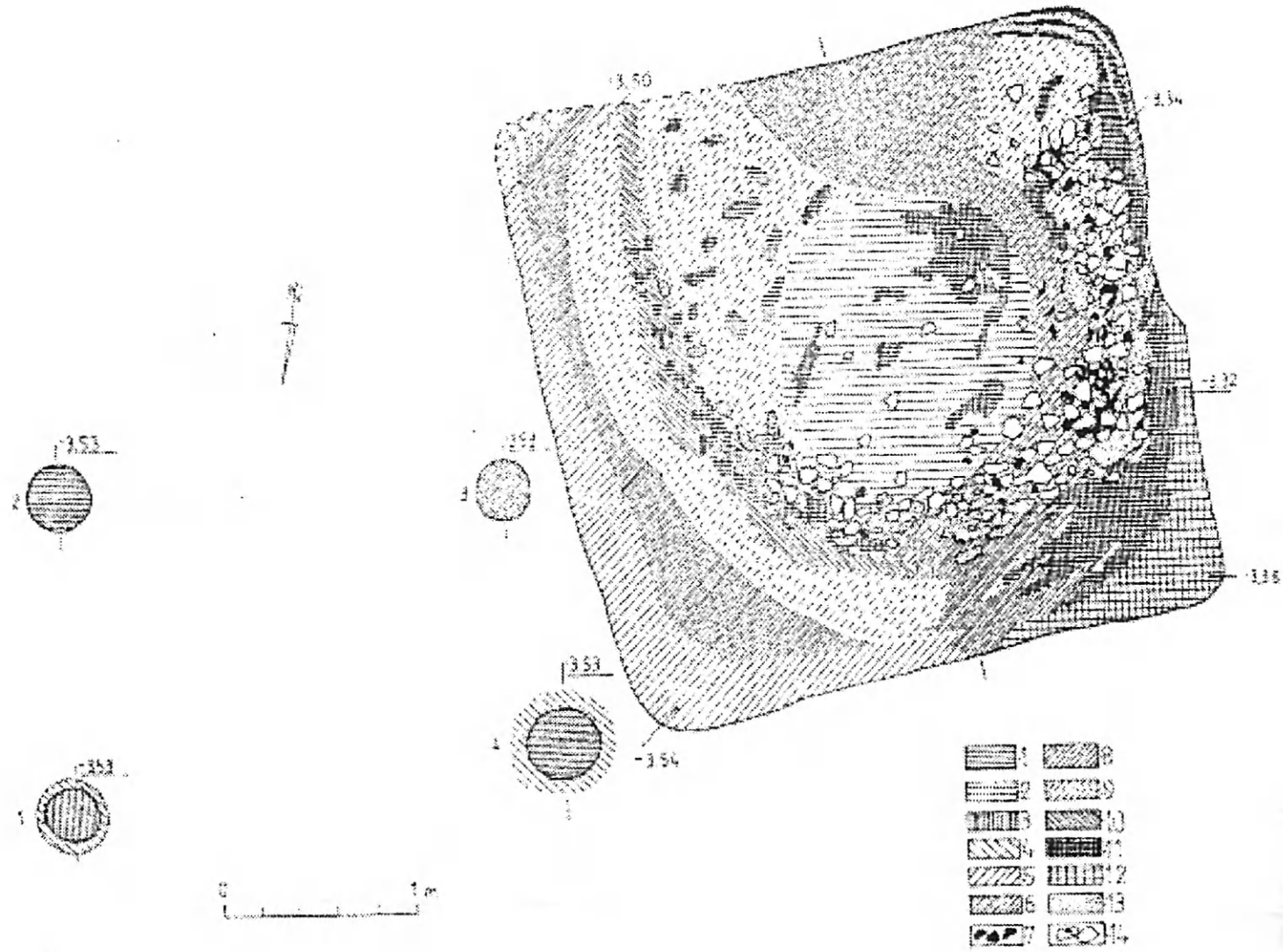

Рис. 2. Дубно — замок. План житла 2.
1 — глина лимонного кольору; 2 — жовто-сіра земля; 3 — грудки жовтої глини у чорноземі; 4 — чорнозем, перемішаний з жовтою глиною; 5 — чорнозем; 6 — сіро-коричневий ґрунт; 7 — уламки черені; 8 — брунатна земля; 9 — сіра земля; 10 — сіра земля з попелом; 11 — спаленизна; 12 — чорно-коричнева земля з вугликами; 13 — печина; 14 — камінь-пісковик

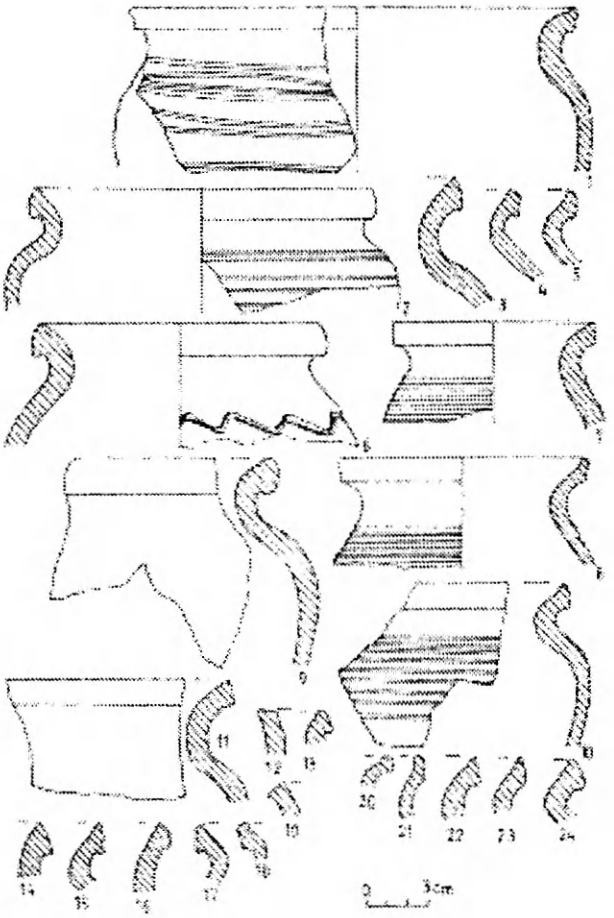

Рис. 3. Дубно – замок. Кераміка з житла 2.

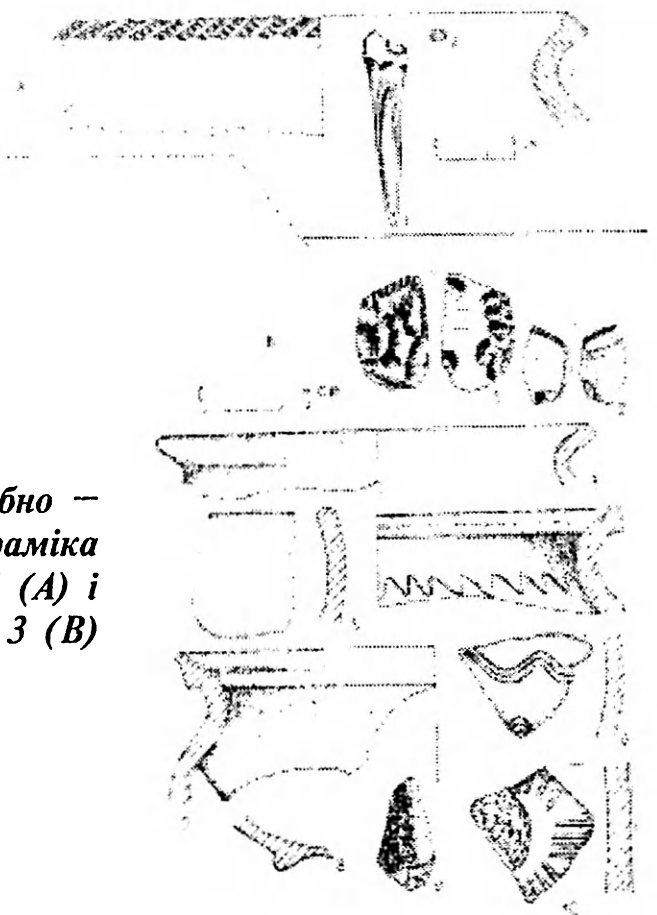

Рис. 4. Дубно – замок. Кераміка з житла 1 (А) і житла 3 (В)

споруджено вже наземну будівлю, а коридорчик, як зайвий елемент, розібрали.

У комплексі Ж-2 виявлено 683 фрагменти кераміки. Уламки начиння з усіх горизонтів за своєю формою, складом, випалом – тотожні (рис. 3). Посудини виготовлені на ручному гончарному колі з глини, що містила незначну, середню і велику кількість піску; випалені переважно до чорного кольору; за формою вінчиків виділяються два різновиди: гранчасті та манжетні. Вінчики є заокруглені, профільовані однією-двома борознами. Окремі вінчики з масивним опуклим манжетом мають закраїнку для накривок. Усе начиння, як правило, товстостінне (7-10 мм). Значна кількість горщиків оздоблена. Орнамент охоплював основу шийки і плічка на усю їхню висоту. Відзначено прямолінійний орнамент і поєднання прямих ліній з хвилястими та вдавлюваннями. Аналогічне начиння відоме з житлових комплексів, наприклад, Листвина, Судової Вишні, Плісненська та інш. і датується кінцем X-I пол. XI ст. Цим же часом датуємо й Ж-2.

На відстані 2,70 м на південний захід від житла 2 знаходилося житло 3. Вивчено лише частину об'єкту, недосліджена поверхня якого виходить за межі розкопу і знаходиться під заасфальтованою площею замкового подвір'я, що робить подальші розкопки неможливими.

Контури споруди простежено на гл.3,17 м від денної поверхні. Виявлено фрагмент східної (2,10 м) та північної (1,36 м) стін будівлі, які, з'єднуючись, утворювали широку дугу замість чіткого кута. Житло орієнтоване стінами за сторонами світу. Ця споруда заглиблена у культурний шар на 83 см. Стіни її котловану прямі, однак дно, яке сягає материка нерівне, горбкувате. Заповнення об'єкту (світлий жовто-сірий ґрунт) містило дрібні уламки печини та обмазки, вуглики, каміння пісковику та фрагменти кераміки. В північно-східному куті житла знаходилася піч. Її розвал зафіксовано на гл.3,86 м. Цікавою є конструкція печі. Вона займала увесь широкий кут споруди і була збудована на 14 см вище від рівня долівки. Зберігся фрагмент черені, оточений по периметру камінням пісковику. На місці зруйнованої частини череня знаходилося скупчення вуглинок та попелу. Черінь печі був оточений потужним шаром глини жовтого кольору, завтовшки 18-34 см. Довкола цього, попід стіною котловану, було забито у долівку сім дерев'яних кілків, які входили у каркасну конструкцію пічки. За останнім кілком впритул до котловану знайдено два великі шматки жовтої глини.

У житлі виявлено нечисленний речовий матеріал. Так, безпосередньо на черені печі знаходилися два фрагменти стінок червоноглиняних північнопричорноморських амфор, найбільше поширення яких, за матеріалами Новгорода, Києва, Звенигорода, припадає на І-шу пол. XII ст.[5] Поряд з амфорами тут виявлено фрагменти валикових вінчиків двох горщиків (рис. 5,Б). Посудини виготовлені з добре відмуленої глини з мінімальними домішками дрібнозернистого піску, випалені до цеглястого кольору і вкриті оранжевим ангобом. Широкі аналогії цим посудинам відомі з житлово-господарських комплексів північно-східного пригороду Зенигорода, які датовані на підставі даних дедрохронологічного аналізу 1110–1146 рр. Цим періодом датується й час функціонування житла, а також фрагмент кістки чорного кольору зі слідами обробки й уламок полив'яного білоглиняного начиння, вкритого світлою жовто-зеленою поливою, які виявлено в заповненні (рис. 5,Б,9-10). Оскільки житло 3 було заглиблене у культурний шар більш ранішого періоду, то у заповнення його котловану потрапив різночасовий матеріал: межі X–XI ст., римського часу і епохи бронзи.

Підводячи підсумки проведеним дослідженням, слід відзначити наступне: загальною стратиграфією, рівнями виявлення об'єктів, тощо зафіксовано природній схил первісної місцевості, т. б., що тут знаходився пагорб. Із трьох сторін він був оточений коліном р. Ікви і мав вигляд мису. Це місце було дуже зручним для заселення, тому його, як свідчать здобуті матеріали, почали використовувати ще з епохи ранньої бронзи. В ранньосередньовічний період поселення тут функціонувало з X ст. (можливо з невеликими перервами). Численний речовий матеріал (в культурному шарі та об'єктах), густота розташування різночасових об'єктів яскраво свідчать про підвищенний інтерес до цього місця в розумінні організації поселенських одиниць. Усе це разом дозволяє висувати припущення про формування власне на цьому мисі над р. Іквою долітописного поселенського осередку, який згодом перетворився у ранньосередньовічне місто. Лише житло 3 було синхронне Дубену, який згадується вперше у літописі під 1100 р.[6] Однак житла 1 і 2 свідчать, що життя тут існувало ще задовго до цього повідомлення. Отож, є підстави вважати, що ці перші археологічні знахідки засвідчили етапи виникнення та розвитку ранньосередньовічного міста Дубен.

---

[1] *Aftanazy R.* Województwo wołyńskie. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczy pospolitej. – Cz. II. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1994. – S. 107.

[2] *Щапова Ю.Л.* Стеклянные бусы древнего Новгорода // МИА СССР. 1956. – Т.55. – С. 167.

[3] *Пелещишин М.А., Чайка Р.М.* Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII–IX ст.) // Вісник Львівського держуніверситету. 1988. – Вип.24. – С. 54. – Рис. 4.

[4] *Zoll-Adamikowa H.* Wczesnośredniowieczne półziemianki z tzw. korytarzykami z grodziska w Stradowie // Archeologia Polski. 1977. – T.XVII, z.1-2.

[5] *Колчин Б.А.* Хронология Новгородских древностей // Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода.-Москва, 1982. – С. 174–175; *Swiesznikow I., Hupało W.* Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie właściwym w Dźwinogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa // Sprawozdania archeologiczne. – 1996. – T.XLVIII. – S. 190.

[6] Літопис Руський (за Іпатським списком).– Київ, 1989. – С. 155.

Володимир Пришляк

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШЛЯХИ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЕПОХУ РОМАНОВИЧІВ

Серед країн балто-чорноморської осі Галицько-Волинське князівство майже до середини XIV ст. визначало головні тенденції у політиці, економіці та культурі Центрально-Східної Європи. Цьому очевидному факту великою мірою сприяла цілісна мережа основних внутрішніх і зовнішніх шляхів, які пролягали через територію князівства і пов'язували не лише окремі його частини, але й з'єднували з довколишніми землями. Процес складання певної системи основних шляхів в галицьких і волинських землях, подібно до старопольських, тривав перманентно від часів Київської держави[1]. Шляхові маршрути, як правило, вибирали не довільно, а враховуючи географічні умови місцевості. Напрями головних шляхів періоду класичного середньовіччя, що вели із Заходу на Схід, залежали від рельєфу місцевості[2]. Водні комунікації завжди впливали на конфігурацію сухопутніх. Тому середньовічні суходолові дороги помітно тяжіли до річкових вододілів. Певна консервативність у цьому пояснювалась головними регламентаційними умовами, передусім для ведення торгівлі. Тому головні напрямки шляхів тривалий час не зазнавали кардинальних змін[3]. У період середньовіччя, на думку Ф. Броделя, повільність й недосконалість самих сполучень, стійкість маршрутів, технічна відсталість і архаїчна інфраструктура наземного транспорту залишалися одним із суттєвих обмежень економічного поступу[4].

Вигідне географічне розташування Галицько-Волинського князівства у південно-західному регіоні Руської землі пояснювалось унікальною можливістю вузлового поєднання двох великих річкових систем, тобто Дніпра за посередництвом Прип'яті та її приток і Вісли через Західний Буг[5]. Таким чином, Галицька і Волинська землі віддавна лежали на великому річковому шляху між сточищами Чорного і Балтійського морів,

утворюючи велетенський балто-чорноморський транспортний коридор. Можна припустити, коли в силу історичних обставин занепадав основний Дніпровський шлях славнозвісної "Путі з варяг у греки", власне другий варіант цього шляху: Балтика – Вісла – Буг – Дністер – Чорне море[6], напевно, успішно вирішував цю важливу комунікаційну проблему і був одним із визначальних чинників політичного та економічного піднесення Галицько-Волинської Русі. Наприкінці 1980-х рр. північніше городища, в Гологорах вздовж дороги Золочів – Гологори на Львівщині археологами було виявлено залишки рукотворного каналу, датованого XV- XVII ст., який з'єднував річки Золоту Липу – притоку Дністра і Гологірку – притоку Бугу, що відповідно належать до Чорноморського і Балтійського басейнів[7].

У північній частині Волинської, точніше – Володимирської землі, яка у пізніших джерелах фігурує під назвою "Володимирії", ключовою водною артерією залишалася ріка Прип'ять із судноплавними південними притоками-річками: Стохід, Стир, Стубла, Горинь (в яку впадає Случ), Ствига, Уборть та північнішими – Пина, Ясельда, Цна, Лань і Случ. Таким чином, цілісна водна система Прип'яті з її притоками творила потужну гідрографічну мережу. О. Цинкаловський наголошував на унікальній можливості вузлового поєднання цих двох річкових систем на заході, тобто Дніпра за посередництвом Прип'яті та Вісли через Буг, оскільки першовитоки Прип'яті знаходяться недалеко від Бугу, а притока Пина бере початок із заболоченої місцини, що часто ставала озером і своїми водами живила праву притоку Бугу – річку Мухавець[8]. Саме завдяки судноплавному Бугу здійснювалась значна кількість торговельних операцій між Волинською землею і Мазовією та Великою Польщею[9].

У східній частині Волинської землі ще з часів Київської держави функціонував третій, не менш зручний, ніж Дніпровський і Дністровський варіанти, а саме – Бузько-Слуцький транзитний річковий шлях Балтика – Німан – Случ (лівий) – Прип'ять – Случ (правий) – Південний Буг – Чорне море, який існував з допомогою волоків і успішно з'єднував Причорномор'я з Прибалтикою. Тихоплинні ріки Буг, правий Случ, Горинь, невеликий відрізок Прип'яті, лівий Случ і Німан були, порівняно з порогами на Дніпрі, доволі легким водним шляхом. Про його експлуатацію свідчать численні археологічні знахідки, зокрема кольорові скляні

посудини, виготовлені у країнах Середземномор'я, у містах і поселеннях вздовж цього шляху[10]. Етимологія старослов'янського гідроніма "Злуч" (Случ), очевидно, досить прозоро натякає на з'єднувальну роль двох однойменних рік, що злучали басейни Чорного і Балтійського морів.

Водорозділ Дніпра, Південного Бугу і Дністра за княжої доби виконував функції грандіозного волоку, який з'єднував водні шляхи по ріках цих трьох басейнів. Про існування тут волоків свідчать назви приток Богу – Волок і його притока Волнок, які наближені до лівої притоки Дністра – Ушиці. Другий шлях вів іншою лівою притокою Дністра – Збручем до міста з промовистою назвою Волочиськ (нині на крайньому заході Хмельницької області), звідси волоком на р. Случ – праву притоку Горині, а далі через Горинь і Прип'ять попадали до Дніпра[11].

Мережу водних артерій органічно доповнювали суходолові шляхи. Поступово в галицько-волинських землях сформувалися дві групи шляхів: "великі" – міжнародні, міжрегіональні магістралі та внутрішні, місцеві, умовна класифікація котрих дозволяє визначити пріоритет одних над іншими[12]. При всій довільності цього поділу картину комунікацій найліпше видно на прикладі гостинців (великих дорігІЗ, якими їхали "гості" – тобто купці.

Через територію Галицько-Волинського князівства проходили важливі транзитні міжнародні тракти. Стольне місто Волині – Володимир – лежав на магістральному торговельному шляху, що суходолом вів з Києва до Кракова, Праги, Регенсбурга і Кельна, який згадується східним істориком Ібрагімом ібн-Якубом[14]. Головний торговельний шлях з Києва до Володимира і далі на захід зафіксував також у своєму творі й арабський географ середини XII ст. ал-Ідрісі[15], а в билинах він фігурує як "велика дорога латинська". Археологічні розвідки допомогли встановити ймовірні відрізки пролягання цього основного шляху на Київ, який повинен був дещо обминати центральні частини таких великих міст, як Лучеськ, Чемерин, Пересопниця[16]. Після заснування Холма близько 1237 р. і перенесення сюди столиці князівства в згаданому напрямку домінував Києво-Холмський шлях[17]. У зворотному напрямку він вів з Холма на Володимир, Луцьк, Пересопницю, Дорогобуж, Корчеськ (Корець), Возвягель, Мичськ, Воздвижень, Білгород до Києва. Інший, південний, варіант шляху до Києва проходив з Володимира на Перемиль, Крем'янець, Шумськ,

Ізяслав, Полоний, Колодяжин, Котельницю до Білгорода. Очевидно, саме цим шляхом йшли монголо-татарські орди Батия на початку 1241 р. Від цього шляху розходились відгалуження на Звенигород, а також, ймовірно, на Рожне Поле, Пліснеськ і Крем'янець[18]. Пізніше Київський шлях мав два розгалуження в Дорогобужі: один напрямок вів на Луцьк, Володимир, Холм і далі на Бреслау (Вроцлав), Дрезден і Ляйпціґ, а інший – на Львів і Галич.

Шлях з Києва до Галича, який пролягав через Заруб, Котельницю, "Чорні клобуки'" (територію Поросся), південні волості Болохівської землі та йшов у напрямі на Теребовль, Галич і Коломию, можливо, називався "Соляним"[19]. Цим Галицьким прасольним шляхом з Коломиї на Київ транспортували прикарпатську сіль[20]. Його значення ще більше зростало, коли він функціонував як частина трансєвропейської торговельної магістралі Галич – Київ – Булгар на Волзі[21]. Через галицько-волинські землі йшла також трансконтинентальна торговельна магістраль, яка вела з Середньої Азії до Іспанії через Київ, Краків, Герліц, Ерфурт, Майнц, Верден, Кордову[22]. Від транзитної траси Київ – Краків – Прага відходив шлях через галицьку землю і вісім карпатських перевалів: Дукельський, Солінський, Лупківський, Ужоцький, Руський путь, Верецький (Ворітський), Скотарський і Яблунецький[23]. Головний шлях, який вів через Верецький або Висоцький перевал, або ж Ворота з Галича, Зудеча (Жидачева) до Синьовидного і називався ще Руський шлях, або Руський путь, став одним з найутертіших варіантів проїзду на Закарпаття.

З Перемишля шлях в "Угри" вів через Дуклянський перевал, з допомогою якого Угорщина інтенсивно торгувала з Польщею та скандинавськими країнами. Цікавими у цьому плані виглядають функції і Яблунецького перевалу (іншу назву Татарський отримав, очевидно, від монголо-татар, які переходили його у 1241 р. на шляху до Угорщини)[24].

З Галича на Пониззя вели дві дороги: одна по лівому березі Дністра до Василева, друга – правим берегом на Товмач (Тлумач), Василів і Онут через Буковину, де в літописі зафіксований "Борсуків діл"[25].

Шляхи західного напрямку, ймовірно, були більш пожвавленими на Волині, оскільки дорога через Володимир вважалась порівняно безпечнішою, ніж через Галич[26]. Від Володимира на Перемишль вела "Королева дорога"[27], що далі продовжувалась у напрямку Судомира

Головні шляхи Галицько-Волинського князівства. Кінець XII — перша чверть XIV ст.

(Сандомира) і Кракова. Через Червень йшов шлях на Завихвост і Краків[28]. Дорога з польського Торуня до Володимира ішла через Віслу під Казимиром на Люблін, Холм, Городло над Бугом, де під 1287 р. згадується митниця[29]. У XIV ст. дорога зі Львова до Торуня йшла на Городок, Любачів, Крешів до Сандомира, звідтіля на Раву, Ленчицю і Бжесть[30]. Торунський напрям суходолом органічно доповнювався Бузьким річковим шляхом, з допомогою якого Белз, Червень, Волинь, Угровеськ, Володава, Берестій, Мельник, Дорогичин легко з'єднувалися з повіслянськими містами Плоцьком, Торунем, Бидгощем, Старогардом і, головне, балтійським портом Ґданськом. Кілька тисяч олов'яних товарних пломб, знайдених у Дорогичині, засвідчують про досить широку географію торговельних контактів галицько-волинських земель[31]. За посередництвом Бугу волинські та галицькі міста торгували з Новгородом[32].

У джерелах зафіксовано цілу низку шляхів, які сполучали окремі міста. Наприклад, від Пересопниці єдина дорога на схід вела через Дорогобуж[33]. У грамотах XIV ст. згадується "львівська дорога"[34]. До середини XIV ст., у зв'язку із занепадом окремих морських портів та відповідною переорієнтацією шляхових артерій у південно-східному напрямку торгівлі, Володимир – остання столиця князівства, поступився місцем попередньому столичному місту Львову[35].

Загалом Галицько-Волинське князівство, яке після коронації 1253 р. Данила Романовича іменувалось Королівством Русі, а в подальшому – Королівством Галичини і Володимирії, в окремі періоди утвердилось на великій території від Німану до Карпат, від Сяну до Дніпра мало розгалужену мережу шляхів (див. спробу реконструкції – карту "Головні шляхи Галицько-Волинського князівства. Кінець XII – перша чверть XIV ст. "), одночасне поєднання приналежності до рік Балтійського і Чорного басейнів, перехрещення на території князівства важливих як трансконтинентальних суходолових та водних магістралей, так і внутрішніх, локальних доріг сприяло розвиткові міжрегіонального та міждержавного товарообміну в галицько-волинських землях. Це мало визначальний вплив на певну політичну та економічну стабільність, культурне життя цього унікального осередку середньовічної національної державності кінця XII -першої половині XIV ст.

[1] Wyrozumska B. Drogi w ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – S. 9.

[2] Блашке К. Пути трансконтинентальной европейской торговли между Западной и Восточной Европой в период классического средневековья / V Междунар. конгресс экономической истории. Ленинград, 10-14 августа 1970 г. – Москва, 1970. – С. 1.

[3] Lewicki S. Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich // Sprawozdania z czynności i posiedzeń wydz. histor. – filoz. Akademiji Umiejętności. R. 1906. – Krakow, 1907. – Nr. 8. – S. 12.

[4] Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.: У 3-х т. – Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – Київ, 1995. – С. 355; Його ж: Т. 2. Ігри обміну. – Київ, 1997. – С. 292.

[5] Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія). – Вінніпег, 1966. – С. 7.

[6] Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 166-167.

[7] Філіпчук М.А. Роботи Гологірської госпдоговірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 94.

[8] Бужанський А. Прип'ять... – С. 7.

[9] Alexandrowicz S. Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Historia. – 1958. – Nr. 3. – S. 56-58.

[10] Терещук К. І. Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині // Археологія. – 1981. – Вип. 36. – С. 81.

[11] Плечко Л.А. Старинные водные пути. – Москва, 1985. – С. 19

[12] Rulikowski Є. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. – Warszawa, 1878. – T. 3. – S. 509.

[13] Словарь української мови в чотирьох томах / Упор. Б. Грінченко. – Київ, 1996. – Т. І. – С. 318.

[14] Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). – Вінніпег, 1984. – Т. І. – С. 224.

[15] Рыбаков Б.А. Русские земли на карте Идриси 1154 года // Краткие сообщения Института истории материальной культури. – 1952. – Вып. 43. – С. 30.

[16] Терський С.В. Розвідки в околицях княжого Лучеська // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 121.

[17] Терещук К. І, Середньовічні торговельні шляхи... – С. 84.

[18] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 2-є вид., із змінами і доповн. – С. 65.

[19] Рыбаков Б.А. Торговля й торговые пути // История культури Древней Руси. – Москва; Ленинград, 1951. – Т. 1. – С. 343;

Корінний М.М. Торговельні шляхи Переяславської землі // Іст. дослідження. Вітч. історія. – Київ, 1985. – Вип. II. – С. 80.

[20] Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2 (Ипатьевская). – Стб. 789.

[21] Моця В. П, Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (История и археология): Сб. науч. тр. – Киев, 1985. – С. 131.

[22] Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы / Пер. с нем. – Москва, 1986. – С. 62.

[23] Рожко М. Заселеність Українських Карпат у княжий період (IX – XIV ст.) // Народознавчі Зошити. – 1996. – Зош. I (7). – С. 46-47.

[24] Головацький Я.Ф. Проходи через Карпати і шляхи сполучення древні і нинішні / / Карпатская Русь. Славянский сборник. – Санкт-Петербург. 1875. – № 1. – С. 21.

[25] ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 778.

[28] Войтович Л.В. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.) // Проблеми історичної географії України: Зб. наук. пр. – Київ, 1991. – С, 13.

[29] Szelagowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschod w okresie bizantyńsko-arabskim. – Krakow, 1909. – S. 122.

[30] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 66.

[31] Більш детальний виклад та бібліографію цієї проблеми див.: Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.) – Київ, 1992. – С. 70-71, 208.

[32] Грабовецький В., Пришляк В. Від Ільмень-озера до Дністра-ріки // Жовтень. – 1985. – 15. – С. 112.

[33] Фотинский О.А. Дорогобуж Волынский / Историко-археологический очерк // Труды "Общества изследователей Волыни". – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 63.

[34] Грамоти XVI ст) Упор. М. Пещак. – Київ, 1974. – С. 38.

[35] Келленбенц Г. Континентальная торговля между Восточной и Западной Европой с XV в. до начала эпохи железных дорог // Международный конгресс экономической истории. – С. 8.

Леонід Мацкевий

ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР І СКЕЛЬ У ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ

На заході України вже відомо понад 700 печерно-скельних і ґрунтовних порожнин. Більшість печер в регіоні карстового походження, серед них – найбільші гіпсові пустоти світу[1]. У деяких природних утворах були додатково викуті спеціальні приміщення для зручності проживання та господарського використання, інших потреб. Менш відомі суто скельні виходи, а також порожнини, які викопувались людьми у лесових глинистих відкладах. У добу середньовіччя, і зокрема, Галицько-Волинського князівства, більшість таких утворів мали певні переваги перед наземними об'єктами.

Печери, ґроти та навіси відзначені в регіоні вже з VII столітті біля с. Лядова на Вінниччині. Печерний монастир розташований там датується XI століттям[2]. Свідчення про печерно-скельні пам'ятки на заході України містяться у Галицько-Волинському літописі, а саме про печеру Домамири[3], у спогадах Мартина Груневега і в монографіях Г. Жончинського[4]. Ці повідомлення базуються переважно на легендах. Перші наукові дослідження таких утворів припадають на XIX століття. Відзначимо роботи І. Вагилевича і Я. Головацького в с. Урич Львівської області[5]. Дослідження різночасових пам'яток В. Антоновичем і К. Мельник у Подністров'ї, В. Деметрикієвичем, А. Кіркором, і Г. Оссовським у печері Вертеба на Тернопільщині привели до видатних відкритів[6]. Важливі матеріали доби середньовіччя здобуті Ю. Полянським у 20-х роках у печері Лиличка, а в 1939 році Я. Пастернаком у с. Страдч досліджено підземно-скельний монастир, який нагадує Києво-Печерську лавру в мініатюрі[7]. У другій половині XX століття слід відзначити роботи І.С. Винокура в печерному храмі в с. Буша на Вінничині та Бакотському печерному монастирі на Хмельниччині. На цих об'єктах зафіксовані матеріали від перших століть н. е. і з перервами по XVI століття включно[8]. На Львівщині багаторічні комплексні та

міждисциплінарні роботи здійснені М.Ф. Рожком поблизу с. Урич[9]. Ним досліджувався унікальний наскельний оборонний комплекс – дерев'яна фортеця Тустань IX-XIII століть. Сліди дерев'яної забудови й викуті в камені печери-келії та церква доби пізнього середньовіччя вивчались Р. Суликом біля с. Розгірче на Львівщині[10].Такі пам'ятки обстежувались на основі архітектурно-археологічного підходу до аналізу скельно-печерних порожнин. Основи цього методу у 60-х роках закладені В.К. Гончаровим та І.С. Винокуром, а надалі розроблялись М.Ф. Рожком, Р.В. Суликом іншими дослідниками. На базі натуральних обмірів слідів, збережених на скелях у місцях існування дерев'яної забудови, встановлено не лише кількість поверхів, але й висота в кожному з періодів і характер будівельних робіт. Крім звичайної окомірної зйомки, апробовано обміри бусоллю, тахеометрична і горизонтальна зйомка – методом засічок, перпендикулярів, полярним методом, архітектурними замірами, а також фотограметрією й аерофотозйомкою. Така система є важливою основою для вивчення різноманітних порожнин і скельних виходів, їх графічної та натуральної реконструкції[11].

Уже отримана значна інформація про пам'ятки духовної культури. Це, перш за все, матеріали багатолітніх стаціонарних досліджень печерно-скельних монастирів і святилищ у Бакоті Хмельницької, Буші та Лядовій Вінницької областей, Крехові[12], Страдчі та Розгірчому на Львівщині, Бубнищі на Івано-Франковщині[13], Стінці на Тернопільщині[14]. Як правило, такі об'єкти містяться в природних порожнинах, у яких додатково викуті спеціальні приміщення. В окремих ґротах, печерах і навісах проживали монахи-схимники– Звенигород на Тернопільщині[15], Спас на Львівщині[16], Руда[17], Манява[18] та Одаїв[19] на Івано-Франківщині.

Характерним прикладом такого приміщення є печерний комплекс Одаїв XII (ґрот Монаха), який стаціонарно досліджувався у 90-ті роки Прикарпатською експедицією ІСН та ІУ НАН України. Пам'ятка розташована за 1,8 км на північний захід від с. Одаїв Тлумацького району Івано-Франківської області, в урочищі Городище (рис. 1). Пункт знаходиться на схилі правого берега Дністра, на висоті 85 м від урізу ріки й 320 м від рівня моря. Ґрот, видовбаний, очевидно, на природній основі, має на сьогодні найбільшу довжину 6,8 м, ширину – до 5,3 м і висоту стелі від від 1,8 до 3,25 м. Перед утвором розташований

майданчик, де у 1992 і 1993 роках закладений розкоп 4х5 м. У верхніх пластах були зафіксовані уламки керамічних і скляних виробів XVII-XVIII століть, а глибше – типові фрагменти горщиків ранньозалізного часу культури франківського гальштату, а також поодинокі остеологічні рештки та крем'яні вироби. Матеріали свідчать про те, що ґрот первісно був, вочевидь, заселений у добу раннього заліза. У добу пізнього середньовіччя з нього могли видалити напластування попередніх епох, а стіни та стелю-підтесали.

Відзначимо також уламки типового посуду X-XIII століть н.е. та кістки великої рогатої худоби, що зафіксовані в печерних порожнинах Одаїв XIV (Стрімка) і Одаїв XV(Затишна). Такі матеріали можуть свідчити про використання утворів, можливо, як святилищ, хоча не виключено, що це були схрони в часи небезпеки для жителів розташованого поблизу давньорусього наземного поселення в урочищі Городище (Рис.2).

Цілий ряд подібних до обстежених біля с. Одаїв печерно-скельних утворів і їхніх призначення описано Ю. Целевичем у Богородчанському та суміжних районах Івано-Франківщини. Один із них поблизу с. Маняви (ґрот Блаженний Камінь) у 1977 і 1979 роках прошурфований Прикарпатською експедицією ІСН АН України. Серед підйомного матеріалу та в стратифікованому культурному шарі були зафіксовані матеріали, датовані добою пізнього середньовіччя.

За 10 км на північний схід від згаданих пам'яток поблизу с. Одаїв, біля с. Стінка Бучацького р-ну Тернопільської обл., зафіксовано ще одну порожнину, яка віднесена до категорії культових об'єктів. Пам'ятка відзначена на лівому березі Дністра, на схилі плато, у вапняковій скелі, безпосередньо в урвищі. Тут, на висоті 15-20 м над урізом ріки, знаходиться штучна порожнина, очевидно викута й розширена на основі природних утворів (рис. 3). Обстежене скельне приміщення інтерпретується як печерна церква. У вівтарній частині порожнини зафіксовано зображення солярного символу у вигляді свастики, а поряд – напис із 5 знаків, схожих на літери глаголиці. На західній стінці утвору відзначено тамгоподібні знаки, а на південній – стилізоване зображення стрибаючого звіра. Крім того, на стінках наявні й висвічені зображення хрестів. Під час зачистки майданчику перед входом до цієї печерно-скельної споруди, зафіксовані фрагменти гончарного посуду. Специфічний

колір уламків горщиків, домішки до глиняного тіста, а також орнамент у вигляді прямих рисок – характерні для X-XIII століть н.е. Ймовірно, що цим часом датується й використання всього печерно-скельного комплексу.

Карстові та інші печери постійно були притулком для різних складників фауни, хребетних і безхребетних[20]. Насамперед в них переховувались печерні хижаки,– гієни, ведмеді, борсуки, лисиці та різноманітні види рукокрилих, а з безхребетних –членистоногі[21]. Про це, очевидно, свідчить і повідомлення М. Груневега про полювання князя на лева на Високому Замку у Львові[22]. Скупчення кісток тварин переконливо засвідчує, що ці види використовували печери як укриття, місця зимівлі, відпочинку, а також розмноження.

Слід також відзначити, що в археологічних і палеозоологічних публікаціях часом недостатньо показана роль підземних утворів як місць перетримування одомашнених тварин, насамперед кіз, овець, дрібної і великої рогатої худоби. В цілому видова специфіка диких тварин, які жили в печерах або знаходили в них тимчасове сховище, повністю залежить від характеру підземелля та його розміщення. У великих печерах, у гіпсах і вапняках на заході України хребетні займали лише "вестибюлі"– привходову частину. Свійських тварин тримали також лише близько до вхідного отвору, а найчастіше – у великих горизонтальних ґротах, чи під навісами кам'яних брил. У цих місцях оброблялась м'ясо-молочна продукція. Таким чином, печерні утвори виконули роль кошар і стаєнь. Про це свідчать численні пам'ятки описані В. Деметрикєвичем [23] і Б. Янушем[24]. Важливу інформацію дає також Ю. Полянський про знахідки в печері Лиличка на Тернопільщині біля Заліщиків, І.Г. Підоплічко-в невеликих ґротах і навісах у районі Кременця (Дівочі Скелі)[25], а Я. Пастернак – біля с. Буща Дубніського району Рівненської області[26].

Відносно невеликі, сухі та достатньо освітлені печерні утвори нерідко використовувались і для житла, переважно тимчасового характеру (біля сіл Прийма та Радів на Львівщині[27], Печера на Вінниччині[28], Кузьминчик на Хмельниччині [29]). Знахідки предметів матеріальної культури й особливості самих порожнин свідчать про те, що в них проживали втікачі від іноземного поневолення, стихійних лих, народні герої і месники, а

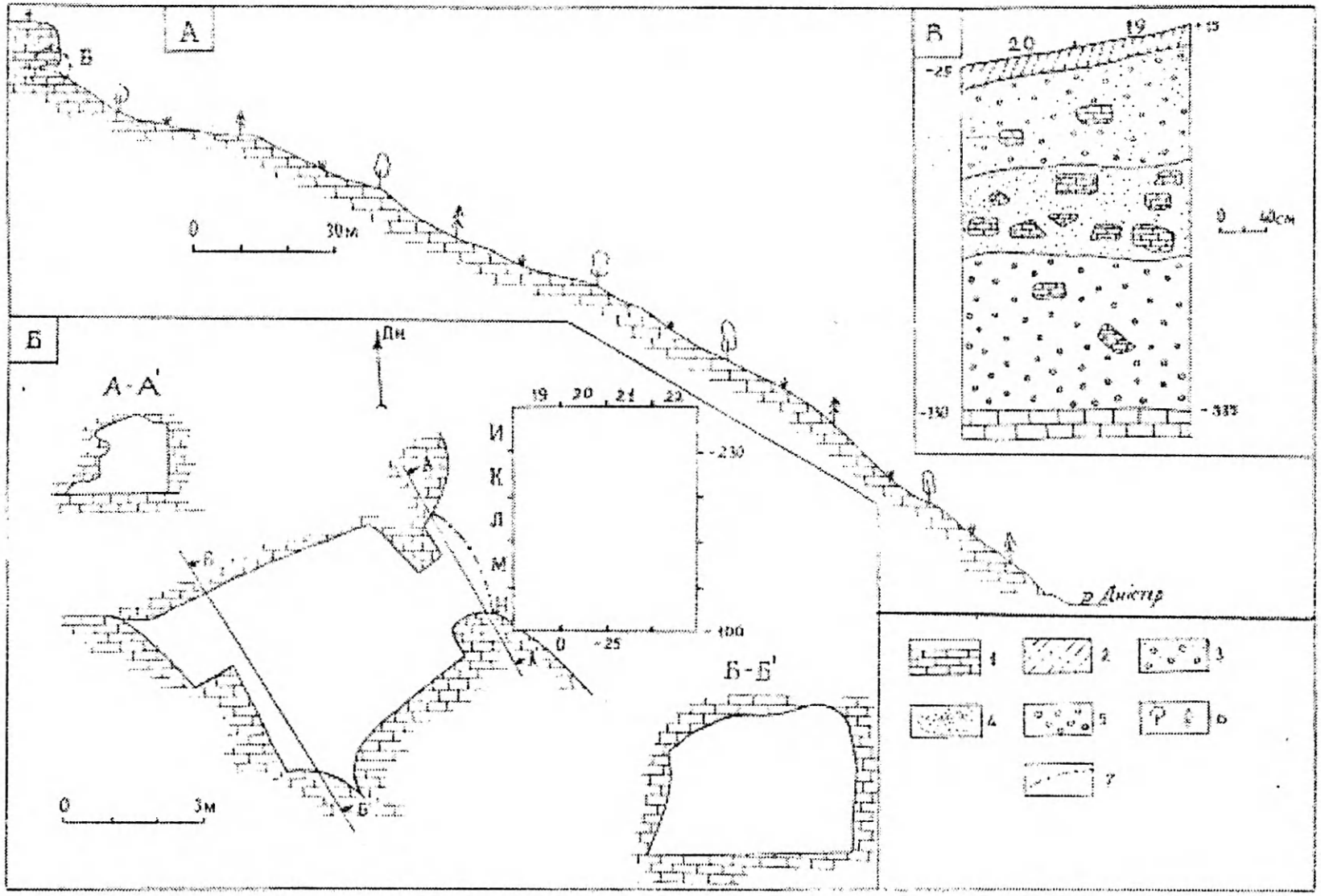

Рис. 1. Печерний комплекс Одаїв XII (Грот монаха).
А — поперечний профіль правого берега Дністра по лінії кам'яного хреста і Одаєва XII; Б — план комплексу; В — перетин стінки квадратів Н-19 і Н-20; 1 — скельні відклади; 2 — гумусний шар; 3 — мішаний шар; 4 — світло-жовта глина; 5 — темно-жовта глина; 6 — дерева; 7 — кордон зависання стелі грота

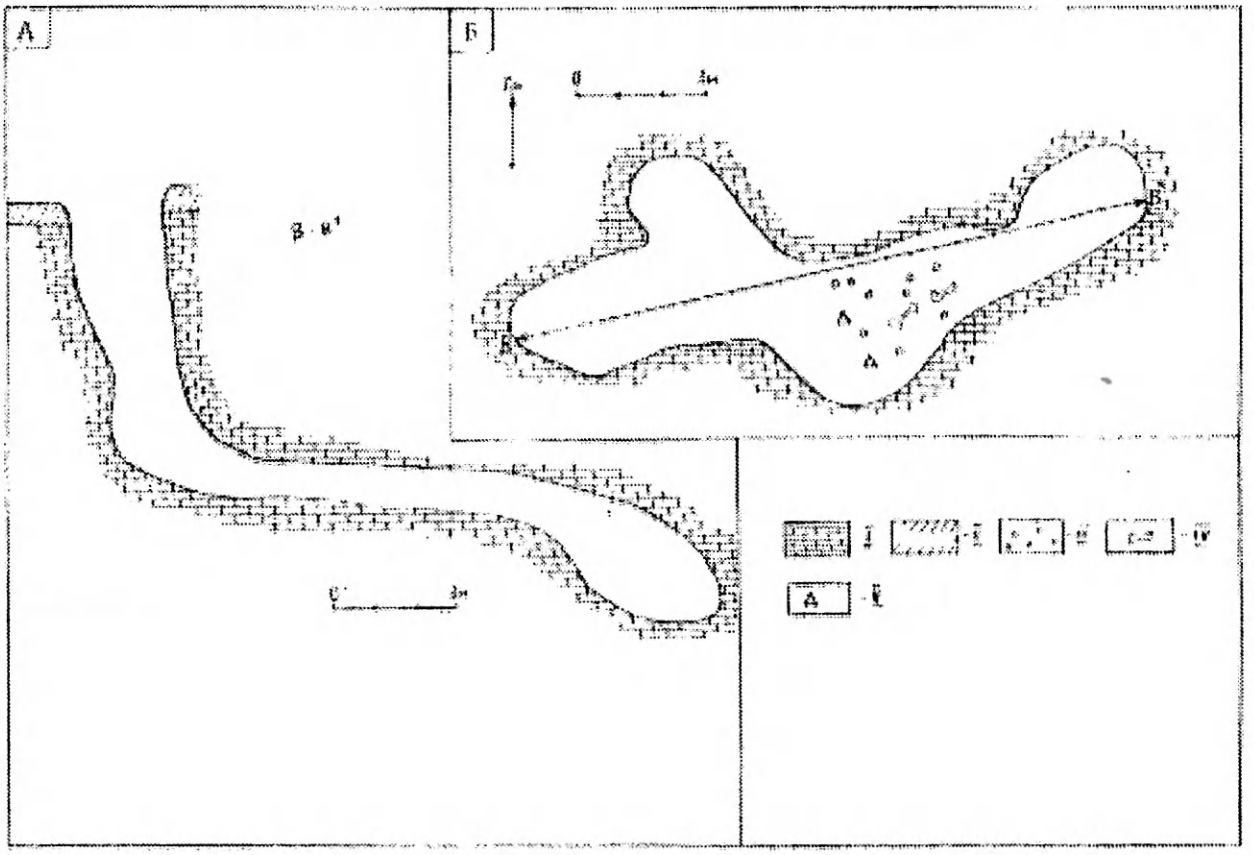

Рис. 2. Печерний комплекс Одаїв XIV (Стрімка).
А – переріз комплексу; Б – план комплексу; I – скельні відклади; II – гумус; III – кераміка; IV– остеологічні рештки; V – крем'яні вироби

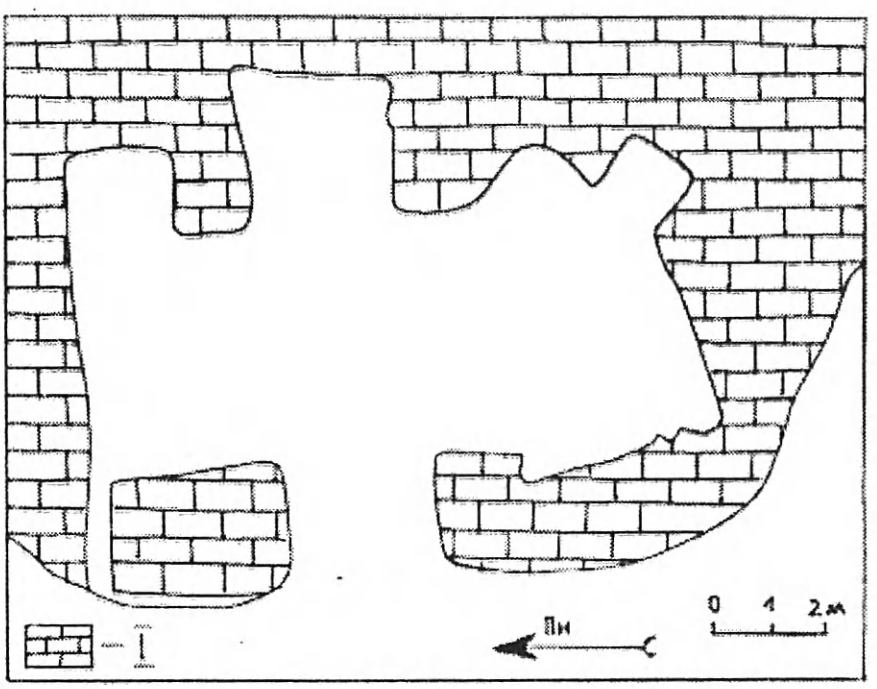

Рис. 3. План печерного храму біля с. Стінка.
I – скельні відклади

також пастухи. Частина утворів, скажімо, Урич I і Прийма I, могли використовуватись і як військово-стратегічні об'єкти.

Цікаві результати були отримані під час обстеження невеликих печерно-скельних утворів за 0,1 км на схід від м. Миколаєва Львівської області[30]. Серед підйомного матеріалу та під час шурфовки зафіксовані уламки кружального посуду, скляних і металевих речей доби пізнього середньовіччя.

Про проживання в них людей свідчать і залишки вогнищ. У всіх чотирьох ґротах, прошурфованих біля с. Радів поблизу південно-східної околиці Миколаєва, виявлені матеріали раннього та пізнього середньовіччя,– кераміка, скляні вироби, серед яких уламок браслета візантійського типу тощо[31]. Це дає привід припускати існування в цій місцевості середньовічного печерного міста. Можливо, воно було близьке пам'яткам типу Чуфут-Кале та Мангуп-Кале в Криму[32].

Відзначимо й порожнини, нерідко цілі галереї і штольні, де видобувалась сіль, золото та срібло,– Берегове та Квасове на Закарпатті[33], будівельний камінь,– Кам'янець-Подільський (уроч. Студениця)[34] та Львів VII (заказник Чортова Скеля)[35]. Найкраще копальні досліджені в Закарпатті. Так, неподалік м. Берегове вони представлені кількома десятками підземних виробок – штолень різних за розмірами та призначенням. Інша група підземних виробок розташована за 5 км на схід, в околицях с. Квасове. В районі Берегове фіксується розгалужена система прямих галерей і звивистих штреків, загальною довжиною більше ніж 1 км. У добу середньовіччя тут і на суміжних територіях видобували значну кількість золота й срібла, а також, очевидно, бронзи, каоліну та солі.

Нерідко в порожнинах зберігались скарби у вигляді різноманітних коштовностей, зброї тощо (Івано-Франкове на Львівщині)[36]. У ряді печер зафіксовані окремі поховання або могильники,– Сокілець на Хмельниччині[37], Підкамінь на Львівщині[38], Коралівка на Тернопільщині[39].

Комплексні та міждисциплінарні дослідження печерних і скельних утворів дають оригінальну інформацію, яка дозволяє зробити принципово важливі висновки про давнє населення доби середньовіччя в регіоні. Це пов'язано значною мірою з тією обставиною, що в таких закритих комплексах культурний шар, як правило, ліпше консервується, ніж на пам'ятках під відкритим небом. У печерах краще зберігаються як

залишки матеріальної і духовної культури, так і складники природного середовища. Однак дослідження таких порожнин пов'язано із певними труднощами. Втім, при широкому впровадженні різноманітних технічних засобів і аналізів, результати, як правило, бувають більш значущі, ніж на пам'ятках під відкритим небом.

---

[1] Портнер Д.Э. Пещеры. – М.: Слово, 1997. – 48 с.

[2] Кириков О.І. Церковна архітектура Поділля // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С.42-43.

[3] Грушевський М.С. Чи "Домамири", чи "Домажири" //Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1895. – Т. 5. – Кн.І. – С. 1; Галицько-Волинський літопис // Літопис руський (Переклад з давньоруського Л.Є. Махновця. – Відповідальний редактор О.В. Мишанич. – К., 1989. – С.400.

[4] Груневег Мартин. Опис Львова // Жовтень. – Львів, 1980. – № 10. – С. 109-114; Ісаєвич Я.Д. Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень. – Львів, 1980. – №10. – С. 105-108; Rzączyński G. Historia naturalis curiosa Regni poloniae etc. – Sandomierz, 1721. – S.6, 26-30; Rzączyński G. Auctuarum historiae naturalis curiosae Regni Poloniae. – Gdańsk, 1745. – S.29.

[5] Головацький Я. Об иследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине // Труды Первого археологического сьезда в Москве в 1869 году. – М., 1871. – С. 219-242; Wagilewicz I. Biblioteka Naukowego zakładu imienia Ossolińskich. – we Lwowie, 1843. – T.VI. – S. 167.

[6] Антонович В.В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – С.86-102; Мельник Є.Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – С. 103-134; Ossowski G. Sprawosdanie czwarte z Wycieczki paleo-etnologicznej po Galicji // Zbiór wiadomosci do Antropologii krajowej. – Kraków, 1895. – S.1-28; Kirkor A. Zbior wiadomosci do antropologii krajowej //Sprawozdania Komisyi Archeologicznej. – Kraków, 1879. – N. 3. – Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach Gaticyi wschodniej pod względem archeologicznym //Materialy antropologiczne i etnograficzne. – W Krakowie, 1903. – T.VI. – S.51-91; Demetrykiewicz W. Fund aus Ost-Galizien // Jahreshefte des Österr-archeologische ins. – Berlin, 1904. – T.VII. – S.152.

[7] Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 23; Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 221-222; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi wschodniej. – We Lwowie, 1918. – 310 s.

[8] Сицинский Є. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году. – М., 1901. – С. 197-354; Винокур І.С. Результати досліджень скельного храму в Буші // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К., 1983. – С.41-42; Винокур І., Горішний П. Бакота. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 197-226.

[9] Рожко М.Ф. Тустань-давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – 240 с.

[10] Сулик Р. Скельний монастир у Розгірче на Стрийщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 108-111.

[11] Там само. – С. 108-111; Галич і Галицька земля. – Київ-Галич, 1998. – 147 с.; Галицька земля у державо-творчих процесах України. – Івано-Франківськ-Галич, 1998. – 350 с.

[12] Коритко Р. Крехівський монастир // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1998. – Ч. 10-12. – С.38-44.

[13] Томенчук Б. До питання про наскельні фортеці Прикарпаття // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 117-118.

[14] Артюх В.С. Звіт про роботу експедиції "Дністер" на території Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької областей. – Львів-Київ: НА ІУ НАН України та фонди й архів ІУ НАН України за 1995 рік. – С.6-7.

[15] Тимощук Б.А., Русанова И.П. Языческие святилища древних славян. – М., 1993. – С. 100-104.

[16] Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach ... – S.51.

[17] Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі й печери в історії стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С. 13.

[18] Целевич Ю. История Скиту Манявського. – Львов, 1887. – 72 с.; Мацкевий Л. Ю. Целевич про печери Прикарпаття та перспективи їх досліджень // Історик, етнограф, педагог. Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 24-26.

[19] Мацкевий Л.Г. Роботи Львівської обласної і Прикарпатської експедицій у 1993 році. – Львів-Київ: НА ІА НАН України та фонди й архів ІУ НАН України за 1993 рік – 118 с. Інформаційні повідомлення про дослідження поблизу сіл Одаїв і Стінка опубліковано: Мацкевий Л.Г., Артюх В.С. Нові археологічні матеріали з Тлумаччини / / Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 19-21; Артюх В., Мацкевий Л. Нові печерні культові пам'ятки Дністровського каньйону // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень Міжнародного V круглого столу (Львів, 3-5 травня 1995 року) -Київ-Львів, 1995. – Т.І. – С.41-43.

[20] Татаринов К.А. Роль пещер Среднего Прыднестровья как убежищ для диких животных // Использование пещер. – Пермь, 1979. – С.63-64.

[21] Мацкевий Л.Г., Гуньовський І.М., Татаринов К.А. Використання печерних комплексів Волині та прилеглих районів Поділля // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.387-388.

[22] Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова ... – С. 105-108. У 1994 році Львівською обласною експедицією ІУ НАН України був досліджений один із ґротів на горі Лева (Пісковій) у центральній частині м. Львова. Невеликий до початку робіт, цей утвір становив висотою 1,5 м, довжиною 2 м і шириною до 4 м. Але після того, як у ньому були зняті культурні нашарування, що сягали близько 3 м. у глибину, площа ґрота значно збільшилась. Знахідки датувались у межах 80-100 років. Очевидно, що давніші відклади були видалені цього кам'яного утвору для збільшення його площі. Аналіз знахідок із ґрота свідчить про використання порожнини як військово-стратегічного пункту, а також для іншого відносно короткочасного перебування людей в XX столітті. Аналогічний ґрот із матеріалами лише XX століття був обстежений експедицією на горі Золотій в смт. Щирець Львівської області. В обох випадках на вершині гори зафіксовані матеріали доби середньовіччя.

[23] Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach ... – S.51-91.

[24] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne ... – 310.

[25] Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – К., 1956. – Вип.2. – С. 128.

[26] Пастернак Я. Археологія України ... – С. 153.

[27] Мацкевий Л.Г., Гуньовський І.М. Дослідження в печерних порожнинах Поділля // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – С.8-9.

[28] Сицинский Є. Археологическая карта ... – С. 238.

[29] Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Пеняк С.И. та інші. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – С.95.

[30] Мацкевий Л.Г. Роботи Львівської обласної і Прикарпатської експедицій у 1993 році ... – С. 19.

[31] Мацкевий Л.Г., Гуньовський І.М. Дослідження в печерних порожнинах Поділля ... – С.8-9.

[32] Якобсон А.Л. Средневековый Крым. – М. – Л., 1964. – 232 с.

[33] Роздобудько М. Середньовічні золоті копальні на території України // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С.84-87.

[34] Пастернак Я. Археологія України ... – С.63.

[35] Mackevyj L. Doslidżennja L'vivs'koj oblasnoj ekspedycii u 1995 r//Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 1996. – T.XVII. – S. 315-318.

[36] Головацький Я. Об исследовании ... – С. 242.

[37] Захар'єв В.А., Рідуш Б.Т. Підземелля у Сокільці //V Міжнародна археологічна конференція студентів і молодих вчених. – К., 1997. – С. 288-290.

[38] Бандрівський М. Наскельний могильник періоду раннього середньовіччя біля Підкаменя на Бродівщині // Історія релігій в Україні. – Київ-Львів, 1992. – С.5-6.

[39] Зімельс Ю. Історія досліджень печер Борщівського району // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1993. – Вип.3. – С.38.

Богдан Кіндратюк

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ

Результатом пошуків дослідників минулого нашого краю є сукупність археологічних знахідок, які свідчать і про неабиякий рівень розвитку мистецтва Галицько-Волинської держави. Водночас назріла необхідність такої їх систематизації, яка б дозволила скласти повніше уявлення про музику згаданої спадкоємиці культурних традицій Київської Русі.

Природно-географічні та соціальні умови кожного етнографічного регіону України сприяли розвитку й збереженню самобутніх *музичних інструментів* . Як твердять етномузикологи, їхні прототипи сягають глибини тисячоліть. Підтвердженням останнього може бути знаний за археологічними знахідками на Чернігівщині найдревніший музичний комплекс палеолітичної людини, який вона створила з кісток мамонта[1] .Музичним інструментом ударного типу з подібної системи, як припускають, може бути відомий фрагмент лопатки мамонта з Городка II (біля м. Рівного). Більше того, висловлюється міркування, що її обробка передає профіль людини, котра співає[2] . Відомо також, що вже в пізньому палеоліті кроманьйонці використовували духові музичні інструменти. На території колишнього Галицько-Волинського князівства "флейти" із рогу і кісток знайдені у різних горизонтах мадленського часу в Молодове V і в другому шарі поселення Атаки I (Чернівецька обл.)[3] . Дослідники відносять "флейту" з Молодове V до підгрупи духових інструментів із боковими отворами, що визначають висоту звуку. На теренах Волині, при розкопках чоловічих і жіночих захоронень бронзового віку, "біля поясних позвонків знайдено чотири кістяні трубочки, напевно, – як припускає І.Свєшніков, – останки музичного інструмента типу "флейта Пана"[4] . Ці та подібні знахідки на теренах нашого краю дозволяють зробити висновок про те, що тутешня музична культура має солідне тисячолітнє підгрунтя.

Окрім цього, основою професійного музичного мистецтва Галицько-Волинської держави був одноголосий *церковний спів*. З часом його головна мелодія, як і в народній пісні, збагатилася в гуртовому співі другим і третім голосами, і так він став багатоголосим. За однією з версій, початок його широкого побутування відносять до пізніших часів, а саме – XVI ст. (апогей,-як зауважує Юрій Ясіновський, – у XVII ст.[5]). Однією із запорук розвою *церковного співу* стало й те, що правителі Галицько-Волинської держави допомагали зміцненню Церкви, будували для неї нові храми, монастирі. Підтвердження цього знаходимо не лише в літописах, а й у результатах археологічних досліджень. Так, нині встановлено, що лише в древньому Галичі, який займав площу понад 100 квадратних кілометрів, функціонувало близько 40 церков[6], було багато монастирів. У середині XIII ст. виникає Львів як укріплене місто. Уже в XIV ст. тут було більше 10 православних церков, три вірменські, два католицькі костьоли"[7].

Отже, вже тоді існувала чимала кількість сакральних споруд. Переважно саме тут відбувалися *богослужіння* як система культових дій, комплекс сакральних містерій. Їхньою важливою складовою була музично-пісенна творчість, яка разом із літературно-поетичною, драматургічною, в сукупності із живописно-архітектурним довкіллям мала смисл передусім як елемент культу[8]. Красу церковного обряду, зокрема вплив на людей музики, підсилювала архітектура храму, у тому числі й евентуальні голосники – видовжені безвухі горщики, "що їх вмонтовували тоді в склепіння і в стіни як резонатори..."[9] Саме про них згадує Ярослав Пастернак при описі подібних пристосувань, знайдених у давньому Галичі.

Неабияке місце в сакральній музиці Галицько-Волинського князівства займало *церковне дзвоніння*. За його допомогою не лише закликали прихожан на Службу, – воно використовувалося в найурочистіших її місцях; церковний дзвін сповіщав про смерть прихожанина, про різні стихійні та суспільні біди, з його допомогою били на сполох чи народне віче, він звучав на похоронах. Описуючи свої археологічні знахідки, Я.Пастернак повідомляє про "... багато кусків розбитих церковних дзвонів ... Знайшлися вони в самій спідній верстві румовища, переважно просто на поверхні фундаментів [Успенського]

собору"[10]. Характеризуючи своєрідність пам'яток культури і мистецтва Закарпаття у взаємозв'язках з Галицько-Волинською державою, етнологи згадують про знайдений в Богоревиці в Закарпатті "срібний дзвін із часів Ярослава Мудрого"[11]. Бронзовий дзвін XI-XII ст. із Саксонії виявлено на Житомирщині[12]. У Володимирі-Волинському, у південно-західній частині дитинця, археологами також виявлено частину розбитого дзвону. Вона була знайдена разом із брусковою жолобчатою цеглою зі слідами цегляного розчину, двома обломками керамічних полив'яних плиток долівки та великими кусками свинцю від даху[13].

Відомо, що в католиків ще в IX ст. було створено таку систему дзвонів – *карільон*, – яка дозволяла за допомогою клавіатури, тросів, розтяжок і противаг на них виконувати будь-яку мелодію. Думається, що в містах Галицько-Волинської держави, де мешкало багато католиків, теж могли існувати подібні музичні комплекси. Їх могли мати і християни східного обряду.

Дослідники музики вважають, що "дзвони і дзвоники вже в найдавніші часи були символом очищення, оберігання і заклинання проти злих духів і обов'язковим атрибутом різноманітних молитов і релігійних обрядів..."[14]. Відомо, що дзвін був атрибутом а)Антонія Великого, інколи прикріплювався до костиля або посоха; б)персоніфікованої Музики (одного із семи вільних мистецтв), що ударяє молоточком по набору дзвонів, як це робив Давид в мініатюрах середньовічних псалтирів; в)дзвіночки обрамляють священицьку ризу Аарона"[15]. Можливо, тому частими археологічними знахідками на території Подністров'я є також дзвоники невеликих розмірів. Їх використовували не лише в храмах і монастирях, а й також "як підвіски до патериць, свічників та інших ритуальних приладів"[16].

Нерідко з-поміж археологічних знахідок на території Волині, Галичини трапляються невеликі бронзові[17] чи ще й позолочені бубенці[18]. Тогочасні жінки іноді причеплювали їх до головного убору або намиста[19]. Тобто вони служили не лише поширеним елементом індивідуальних прикрас чи створювали таємничий колорит шумових звуків, які, за давніми повір'ями, мали б відганяти злих духів, а й

формували, як думається, неповторний "музичний образ" кожної дівчини чи жінки.

Серед археологічних знахідок у різних місцях України (у тому числі в Галичі, у Чернівецькій області) викликають зацікавлення дослідників металеві гудзики[20]. Вони відливалися у спеціальних формах, штампувалися на матрицях і кувалися. Про те, що ці гудзики не завозилися, а виготовлялися в наших краях, свідчить знахідка створки двобічної ливарної формочки на городищі літописного Данилова (біля хутора Данилівка Кременецького району Тернопільської області)[21]. Згадані гудзики, з хрестоподібним розрізом на кінці, мали в порожнистій частині невеличку металеву кульку, що перетворювала гудзик у незвичайний дзвіночок[22]. Оскільки оздоблення одягу дзвіночками чи іншими металевими прикрасами є дуже древньою традицією, відомою багатьом народам світу, то наші предки теж, коли пришивали на верхній одяг ці *гудзики-бубенці* і перетворювали вбрання у своєрідний "музичний ансамбль". Про це можна довідатися з билини про Дюку Степановича. На думку українських етнологів, вона створена в Південно-Західній Русі[23]. Так, у згаданому фольклорному творі описується, як герой билини "Стал он плёточкой по петелькам поваживать – // Вдруг запелы птичушкы певучие, //Вытянулы песенки небесные... // Стал он плёточкой по пуговкам поваживать, // Стал он пуговку о пуговку позванивать–// Закричали зверюшки рыкучие..."[24].

До самозвучних музичних інструментів – ідіофонів, (джерелом звука в яких є сам матеріал, з якого вони виготовлені), відносять і *шелести (шелегінди, шелестала)* – "це ті ж кулькоподібні дзвінки, але значно більших розмірів. Закріплюються вони на міцному шкіряному поясі і вішаються на шию коня взимку. Крім естетичного призначення, шелести виконували ще й утилітарно-практичні функції як сигнал-пересторога для подорожніх. При будь-якому русі тварини вони приємно шелестіли, за що й одержали свою назву. Критерієм якості шелестів є їх тембр, гучність, а також візуально-ерогономічні особливості"[25]. Подібний музичний інструмент – бронзову, порожню всередині кулю, 32 Х 35 мм в промірі, вкриту по всій поверхні круглими горбиками, 5 *мм* в промірі, з відламаним грубим вушком, яка має всередині кульочку-тарахкальце,

– описує Я.Пастернак, висловлюючи при цьому припущення, що "це, мабуть, прикраса до кінської упряжі"[26].

Про широке розповсюдження різних музичних інструментів у Галицько-Волинській державі переконливо свідчать ще й інші знахідки археологів. Наприклад, під час досліджень літописного Звенигорода "виявлено *сопілки* та частину *гуслів*"[27], дві дерев'яні *"флейти"*. Останні датують кінцем XI – першою половиною XII ст.[28] Дерев'яний музичний інструмент типу *сопілки* знайдено в горизонті княжої доби стародавнього Львова[29]. П'ятнадцятим століттям датують знайдену там же – на площі Старий ринок – залізну *дримбу*. Вона була серед тогочасних виробів з того ж матеріалу. Цей інструмент є поширеним у багатьох народів світу. Н. Фіндейзен позначає його як *варган*.

По-різному дослідники визначають призначення і знайдених в Подністров'ї невеликих круглих кістяних трубочок, котрі мають один чи декілька напівкруглих отворів. Вважається, що трубочки могли служити музичним інструментом або використовувалися для сукання ниток[30].

На початку Галицько-Волинського літопису, який нині дійшов до нас, згадується про гудця Оря. У науковій літературі немає усталеного погляду як на правопис словосполучення "гудець Ор", так і єдиної думки – хто він був – співак, котрий акомпонував собі на музичному інструменті, чи так було тоді прийнято називати митців – творців і виконавців епосу. Також точно ще не встановлено – грав на гудку Ор, чи лише співав. Невипадково Леонід Махновець подає його як "музика Ор"[31]. Немає точних відомостей про його музичний інструмент. Хоч відомо, що "в народних іграх брали участь також фахові мистці, що носили різні назви: *гудець* – це разом музика й співак; ... *півець* – співак"[32]. І.Срезнєвський літописний термін "гоусти, гоудоу, гоудеть" пояснює як "грати на струнному інструменті"[33]. В іншому джерелі про сам гудок сказано, що це "давній триструнний смичковий інструмент; граючи, держали його на колінах"[34]. Дещо ширшу інформацію про нього черпаємо в іншому джерелі, в якому сказано, що це "старовинний руський народний смичковий триструнний музичний інструмент, з плоскою декою і спинкою

без вирізів по боках. Дві струни строїлися в унісон, а одна квінтою вверх. На гудку грали як на віолончелі"[35] .

Про саме зображення цього музичного інструмента і його назву знаходимо теж усіляку інформацію. Так, Богдан Фільц пише: "... фреска, що знаходиться на сходах вежі Софіївського собору, дає можливість познайомитись з гудком або смиком, який в Київській Русі був дуже поширеним смичковим інструментом, на якому грали, як на скрипці"[36] . Далі розповідається, що "поблизу Новгорода знайдено два дерев'яні гудки XIII-XIV ст., подібні за формою до смичкового інструмента, на якому грає музикант, зображений на фресці Софійського собору в Києві. Цей інструмент нагадує скрипку[37] . До цього варто додати, що зображення й описи видовбаних із дерева гудків, їхні креслення, реконструкція та докладна інформація про сучасні їм інструменти подаються в роботі, котра підсумовує результати багаторічних розкопок у Новгороді. Так, "сучасниками знайденого в Новгороді гудочка були смичкові *фідель* (нім. Fidel, від лат. fides – струна) і такий, що має східне походження, *ребек*, сербсько-хорватська *ліриця* і болгарська *гьдулка-гадулка (гудулка)* та ін."[38] При цьому привертається увага до більше як тисячолітньої гадулки, котра серед усіх цих, подібних за формою та принципу звуковидобування інструментів, не загубила найхарактерніших особливостей форми, зберегла суто слов'янську назву (від дієслова *гудіти*, або *густи*) та ще сьогодні активно використовується в усіх куточках Болгарії. Отже, археологічні знахідки разом з іншими джерелами інформації дозволяють допускати побутування гудка як попередника скрипки в Галицько-Волинській державі. Перевірка ж подібності цих інструментів та еволюція скрипки в наших краях також потребує подальшого дослідження, зокрема й археологічного.

При вивченні археологічного минулого Галицько-Волинської держави виявлено різноманітні *пам'ятки епіграфіки і сфрагістики, бронзові та залізні писала.* Ці археологічні матеріали, які знайдені не лише у великих містах (Белзі, Галичі, Звенигороді, Львові, Пересопниці та ін.), а й у невеликих городищах (Ленковецьке, а також біля с.Олешків та ін.) свідчать про розповсюдження грамотності, зокрема писемності, серед людей нашого краю. Підтвердженням цього є також збережені застібки від книг[39] .

Хоч ми сьогодні ще точно не знаємо якою була *система музичного навчання* в Галицько-Волинській державі, але якщо брати до уваги успіхи в поширенні книжності в Україні-Русі ще наприкінці X- в XI ст., які пояснюються, зокрема, доступністю і зрозумілістю найширшим верствам населення церковно(старо)слов'янської мови, то припускаємо певну *музичну поінформованість читачів Старого і Нового завіту.* Адже з його сторінок довідуємося не лише про те, як співали чи які пісні виконували, а й на яких інструментах грали, з чого вони були зроблені та як звучали ці "музичні знаряддя Давида". Прикладом тут стане зміст 149-го і 150-го псалмів, своєрідного гімну церковному співу, музичним інструментам.

Важливою запорукою розвою музичної культури в ті часи, на нашу думку, було не лише *навчання* дітей *співу*, а й *гри* на різних інструментах. Початком цього процесу могли бути музичні іграшки – глиняні свистульки та брязкальця. Останні – це полив'яні, порожні всередині, різнокольорові керамічні яйця з малюнками. Там є глиняна кулька, котра перетворює їх на ударний музичний інструмент-іграшку – брязкальце[40]. Я.Пастернак серед знайдених на галицькому городищі керамічних виробів (два фрагменти та одна ціла глиняна писанка) визначав останню "як іграшку-тарахкальце"[41]. Подібні перечислюються іноземними письмовими джерелами навіть серед предметів руського експорту[42]. Правда, "серед дослідників немає єдиної думки щодо призначення давньоруських писанок-брязкалець. Одні називають їх іграшками, інші вважають язичницькими культовими предметами"[43]. Наприклад, до останніх Г.Смирнова відносить глиняні брязкальця, знайдені в урочищі Лука біля с. Дністровка Кельменецького району Чернівецької області[44]. У Луцьку археологами знайдено дитячу глиняну *іграшку-свисток* у вигляді пташки. Вона була в одному місці разом із придонною частиною товстостінного келиха із зеленого скла та фрагментами пізньо-середньовічної кераміки XV- XVI ст.[45] Частина дерев'яної сопілки з культурного шару Львова XV ст. зберігається разом зі згаданою дримбою в "Музеї давніх пам'яток" цього міста. Оскільки діаметр її повздовжнього наскрізного отвору 2 *см*, то вважають, що вона належала до дитячих музичних інструментів.

Частими археологічними знахідками доби Галицько-Волинського князівства на теренах нашого краю є предмети із зображенням *грифона* – казкової істоти з орлиною головою, тулубом лева, пташиними крилами; інколи він мав роги, довгий язик. В.Даркевич, ідучи за античною міфологією, тлумачить його атрибутом Аполлона – "віщуна, покровителя співців і музикантів. Грифони стережуть золото в ідеальній країні гіпербореїв, де під знаком милості Аполлона процвітали мистецтво і панувала вічна веселість"[46]. Цікаво, що цих казкових створінь можна бачити з обох боків псалмоспівця Давида в церкві Покрови на Нерлі і в Дмитріївському соборі у Володимирі-Суздальському. З приводу цього згаданий дослідник слушно ставить риторичне запитання – чи не зв'язано це тут із темою священних піснеспівів?[47] Однак, як думається, поширені в Галицько-Волинській державі зображення грифона більше узгоджуються із символікою влади, непідкупністю охоронців скарбів тощо, а менше з музикою.

Відомо, що музика також була важливою складовою князівсько-дружинних урочистих обідів, сніданків або вечер. Вони влаштовувалися на честь кого-небудь або відзначення якоїсь події тощо. Так, про прадавні традиції подібних зібрань у Подністров'ї свідчать археологічні розкопки типового давньоруського міста, котрим вважають слов'янське поселення X-XI ст. в селі Єкимауци Резинського району Молдови. Викликає зацікавлення розкопана археологами в центрі городища заглиблена будівля площею 30 на 4,5 м. Її небезпідставно вважають приміщенням "громадського призначення, де здійснювалися колективні трапези"[48].

Отже, підсумовуючи результати наших розвідок, можна констатувати, що навіть поки що нечисленні археологічні матеріали свідчать про неабиякий рівень розвитку музичного мистецтва Галицько-Волинської держави. Подальше вивчення археологічних пам'яток цього часу сприятиме кращій їх систематизації, глибшому науковому осмисленню. Використання ж у нових історичних умовах сучасних досягнень археології, разом із набутками антропології, етнографії, історії, мовознавства, мистецтвознавства й інших наук, доповнених окремими літописними свідченнями, допоможе конкретизувати уявлення про музичну культуру людей нашого краю в давнину, вагому роль мистецтва звуків в їхньому житті.

[1] Бибиков С. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта: Очерк материальной и духовной культуры палеолитического человека. – К., 1981- 108 с.

[2] Там само. – С.81.

[3] Там само. – С.87.

[4] Свешников И. Новые погребения культур шнуровой керамики на Волыни // Археологические открытия 1970 года. – М., 1971. – С. 242.

[5] Ясіновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16-18 століть. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. – Львів., 1996. – С. 33.

[6] Див.: Лукомський Ю. Архітектурна спадщина Давнього Галича. – Галич, 1991. – С. 3.

[7] Див.: Гербільський Г. Період феодальної роздробленості Русі. Львів – столиця Галицько-Волинського князівства // Історія Львова: Короткий нарис. – Львів, 1956. – С. 11.

[8] Див.: Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С.91.

[9] Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні досліди у 1850-1943 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 145.

[10] Там само. – С.97-98.

[11] Див.: Фічора І.Своєрідність пам'яток культури і мистецтва Закарпаття у взаємовідносинах з Галицько-Волинською державою //Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матер. Міжнарод. ювілейної наук. конфер. – Івано-Франківськ–Галич, 1998. – С. 140.

[12] Див.: Даркевич В.П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе. – М., 1966. – С.66.

[13] Див.: Малевская М., Шолохова Е. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском //Археологические открытия 1975 года. –М., 1976. – С. 355.

[14] Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. Випуск 1. М., Л., 1928. – С. 19.

[15] Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве (Пер. с англ. и вступ.ст.А.С.Майкапара. – М., 1997. – С. 302.

[16] Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С. 198.

[17] Свешніков І., Петегирич В. Археологічні дослідження в с.Муравиця //Археологія. – К., 1978. –№ 27. – С.84.

[18] Ауліх В., Герета І., Пеняк С. Археологічні памятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982. – С. 141.

[19] Археологія Української РСР. У 3-х т. Т.3: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – К., 1975. – С. 368.

[20] Див.: Там само. – С. 227; Ауліх В., Герета І., Пеняк С. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – С. 141 та ін.

[21] Див.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) В.Аулых, И.Свешников, В.Цыгылык и др.; Отв.ред. А.Черныш;– К., 1990. – С. 145.

[22] Дыв.: Гончаров В. Райковецкое городище. – К., 1950. – С. 111.

[23] Мельник В.М. Історична правдивість фольклору (VI-XVIII ст.) – Львів, 1968. – С. 103.

[24] Цит.за: Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. Випуск 1. М.,Л., 1928. – С.51.

[25] Тимофіїв М. Музичні інструменти Гуцульщини: група самозвучних // Музика Галичини. Musica Galiciana. – Львів, 1999. – С. 221.

[26] Пастернак Я. Старий Галич. – С. 255.

[27] Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 2-ге, зі змінами. – Львів, 1998, С. 70.

[28] Див.: Свешников И. Работы в Звенигороде //Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 354.

[29] Дыв.: Петегирич В., Филипчук М. Город під Золотим Левом //Літопис Червоної Калини. – 1993. – № 3-4. – С.41.

[30] Див., наприклад: Петегирич В. Предметы быта //Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – С. 160.

[31] Галицько-Волинський літопис / Відповід. за випуск, автор вступного слова і упорядник Р.Федорів. – Львів, 1994. – С.6.

[32] Історія української культури. – Т.1.Вінніпег, 1964. – С.62.

[33] Срезневский И. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 3 т. Т.2. ч.2; Гл.ред. Р.Аванесов. – М., 1989. – С.405.

[34] Мала Українська Музична Енциклопедія / Опрацював О.Залеський. –Мюнхен, 1971. – С. 30.

[35] Энциклопедический словарь начат проф. И.Е.Андреевскимь, продолжает. под ред.К.К.Арсеньева и заслуж. проф. О.О.Петрушевскаго. В 41 т. – С. –Пб., 1893. – Т.IX. – С.861.

[36] Історія української музики. В 6 т. Т.1: Від найдавніших часів до середини XIX ст. /Л.Архімович, Т.Булат, М.Гордійчук та ін. – К., 1989, С. 144.

[37] Там само. – С. 146.

[38] Поветкин В. Новгородские гусли и гудки (опыт комплексного исследовання) // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода /Под общей ред.Б.Колчина, В.Янина. – М., 1982. – С. 312.

[39] Див., наприклад: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – С. 171-174.

[40] Див.: Тихонська Л.Керамічна писанка Галичини // Галицька земля: історія та сучасність: Матер.наук.конфер., присв'яч. 1100 річчю Галича. –Івано-Франківськ, 1998. – С.61.

[41] Пастернак Я. Старий Галич. – С. 243.

[42] Аулих В.В. Торговля //Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. –С.95.

[43] Шовкопляс Г.М. Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР) //Археологія. – К., 1980. – № 35. – С. 97.

[44] Див.: Смирнова Г. Работы Западноукраинской экспедиции на Буковине // Археологические открытия 1981 года. – М., 1983. – С. 320.

[45] Кучінко М. Археологічні рятівні роботи на Волині //Археологія. – К., 1976. – №19. – С. 108.

[46] Даркевич В. Музыканты в искусстве Руси и вещий Боян //"Слово о полку Игореве" и его время /Отв. Ред. Б.Рыбаков. – М., 1985. – С. 335.

[47] Див.: Там само.

[48] Винокур І., Тимощук Б. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977. – С.98.

Зміст

Я. Ісаєвич. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків 3

Л. Войтович. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства 13

П. Кралюк (Луцьк). Західні орієнтири Романа Мстиславича 31

Н. Непорожня (Вільнюс). Данило Галицький у литовській історіографії 38

D. Dąbrowski (Toruń). Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264 -1299/1300 r. 42

Л. Войтович. Юрій Львович і його політика 70

Я. Бєняк (Торунь). Вигаснення галицько-волинської княжої династії 79

Я. Книш. Фрагменти невідомого списку Іпатіївського літопису 86

Р. Голик. Чудесне і повсякденне: семіотика духовної культури Галицько-Волинського князівства 106

Ю. Ясіновський. Музична культура Галицько-Волинського князівства 115

Ф. Стеблій. Традиції княжої доби як чинник леґітимізації національно-політичних аспірацій галицьких українців в епоху національного відродження (перша половина XIX ст.) 130

В. Ауліх. Княжий Галич 139

В. Коваленко (Чернігів). Чернігів і Галич у XII–XIII ст. 154

Ю. Лукомський, В. Петрик. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII-XIII ст. 166

В. Александрович. Невикористаний аргумент для датування Успенського собору в Галичі 183

А. Буко, Т. Дзєньковский, С. Ґолуб (Варшава, Хелм). Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок .. 187

М. Кучинко (Луцьк). Проблема етноплемінних і адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV ст. 191

В. Петегирич. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X-XIV ст. 199

В. Гупало. Археологічні дослідження у Дубно 210

В. Пришляк (Луцьк). Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів 221

Л. Мацкевий. Використання печер і скель у добу середньовіччя на заході України 229

Б. Кіндратюк (Івано-Франківськ). Музичне мистецтво Галицько-Волинської держави в археологічних пам'ятках 239

ББК 63.3(4УКР)

Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького [Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. 3] / Відп.ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2001. – 252 с.

ISBN 966-02-2210-6

У збірнику публікуються матеріали конференції, присвяченої 800-річчю створення Галицько-Волинського князівства, яка проводилася у Львові 9-10 грудня 1999 р., а також резюме доповідей на конференції в Олеському замку 26 та 28 жовтня 2001 р. з нагоди 800-річчя від народження Данила Галицького. У статтях висвітлена політична, соціально-економічна та культурна історія Галицько-Волинської землі, значна увага приділяється добі князя і короля Данила.

Технічні редактори:
Марта Войтович, Людмила Толочко, Галина Леськів

Художньо-технічний редактор
Петро Попадюк

Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України
Львів, вул.Козельницька, 4; тел. 70-14-18
Підписано до друку 15 жовтня 2001 р.
Тираж 500 прим. Обл.-вид. арк. 25,2. Зам.